4406

2400

891.71
S-80

1178

12003

2011

1360

987
39

Կոմս Լեւ Ն. ԹՕԼՍԹՕ

ԿՈՄՍ ԼԷՕՆ Ն. ԹՕԼՍԹՕ

ՊԱՏԵՐԱԶՄ ԵՒ ԽԱՂԱՂՈՒԹԻՒՆ

(ՊԱՏԿԵՐԱԶԱՐԴ)

ՀԻՆԳԵՐՈՐԴ ՀԱՏՈՐ

"ԿԻՒԹԷՄՊԷՐԿ,,
ՄԱՏԵՆԱՇԱՐ
ԹԻ 10

Կ. ՊՕԼԻՍ
ՏՊԱԳՐ. ԿԻՒԹԷՄՊԷՐԿ
1911

1364

ՊԱՏԵՐԱԶՄ ԵՒ ԽԱՂԱՂՈՒԹԻՒՆ

ԳԼՈՒԽ ԱՌԱՋԻՆ

Երեք օր վերջ կառքերու չարք մը կ'երկարէր Սլօպոմաքի պալատին առջեւ։ Սրահները լեցուած էին։ Առաջինին մէջ կը կենար Մոսկուայի ամբողջ երիտասարդութիւնը համազգեստով, երկրորդին մէջ մօրուսեղ վաճառականները, կապոյտ բամկոնակներ հագած և իրենց չքաղրամներով։

Բիէր, առաւօտնէ ի վեր, չատ նեղ եկած համազգեստին մէջ գօտեպինդ, սրահներէ սրահ կը պտըտէր խիստ յուզուած։

Ազնուականութեան և ժողովրդային դասակարգերուն այս հաւաքոյթը իրեն մէջ արթնցուց Ռուսոյի Ընկերային Դաշինքին և Ֆրանսական Յեղափոխութեան բոլոր այն հին գաղափարները, որոնք իր երիտասարդութեան մէջ ամբան կը խանդավառէին զինքը։ Մորիդակցութեան վրայ Զարլն յայտարարագրին խօսքերը կը հաստատէին զինքը սա յոյսին մէջ թէ երկար տանիլ ի վեր իր սպասած այն հանդիսաւոր բանը վերջապէս պիտի արթննար։ Կը չափէր սրահը, իր բոլորտիքը ըսուածները մտիկ կ'ընէր, բայց ոչ մէկ տեղ զինքը այսահարող տենչանքներուն արձագանք մը չգտաւ։

Ամենօրեայ չահելու հարցերէն դուրս, Բիէր ուրիշ հարցերու մասին խօսք մը չէր իմանար, այլ միայն սա տեսակ խօսքեր. աղնուականութեան մարէշալները, ջոջերը ո՞ւր և ինչպէս պիտի կենային Կայսեր մուտքը ողջունելու համար. ո՞ր օրուան ձգել պարահանդէսը... Բայց պատերազմի խօսքը ըլլալուն պէս, որ այդ հաւաքոյթին գլխաւոր պատճառն էր, մարդիկը վարանոտ, տարտամ կ'ըլլային իրենց խօսքերուն մէջ:

Ամենքն ալ հետամուտ էին ուրիշներուն կարծիքները իմանալ աւելի քան իրենցը պարզել:

Խմբակի մը մէջ հանդուգն կոչուած ծովային գնդապետ մը բաւական համարձակօրէն կը խօսէր, Բիէր կուտէր խակին, անոնք լսել որ քաղաքական խնդիրներու մէջ ամենէն հանդարտ և ամենէն անտարբեր մարդիկը կը հետանային անոր քովէն: Առանցքանը քաղաքական գնդուածքին կը քննադատէր:

— Մոռցա՞նք 1807ի քաղաքական գնդուածքը, աղաղակեց: Ան գոզերը հարստացնելու միայն ծառայեց. նախամեծար կը համարինք ընդհանուր գնդուածքը, աղնուականութիւնը իր կեանքը պիտի տայ, ամենքս ալ պիտի երթանք մեր նորահաւաքները հետերնիս առնելով: Ջարը մէկ խօսք միայն թող ըսէ, ամենքս ալ իրեն համար պիտի մեռնինք:

Կոմս Իլիա, Կատարինէի ժամանակուան վոյվոտայի իր կապոյտ պարեգօտին մէջ, ուրախութենէն չրթունքները կը լզէր, և արմուկովը Բիէրը կը հրէր: Բայց ասիկա ալ կը փափաքէր խօսք առնել: Արդէն բերանը կը բանար, երբ ակռաները թափած ծերակուտական մը, ուշիմ և զայրացկոտ դէմքով, ընդմիջեց Պէզուխով կոմսը:

Ծերակուտականը, պայքարը վարելու իր ունակութեամբը, կամաց կամաց բայց որոշ կերպով խօսեցաւ:

— Կ'ենթադրեմ, տեա՛ր իմ, թէ մեզ հոս կանչած

չեն ընդհանուր գնդուածքի կամ քաղաքական գնդուածքի վտանգաւոր դիրքերուն վրայ վիճաբանելու համար. հոս կը գտնուինք մենք պատասխանելու համար այն յայտարարագրին, որով Կայսրը պատուեց մեզ: Գալով այն հարցին թէ ո՞րը լաւագոյն է, ընդհանուր գնդուածքը թէ քաղաքական գրութիւնը, մենք ամիկա պիտի թողունք բարձրագոյն իշխանութեան:

Բիէր հոս գեղեցիկ ատիթ մը գտաւ ազատ ատպրելով տալու իր յուզումին: Ջայրացաւ այդ ծերակուտականին, որ վիճաբանութեան մէջ այս աղայամտութիւնը և այս անձկամտութիւնը ցոյց կուտար:

— Ներեցէ՛ք ինծի, Ձ՛րդ Վահմութիւն, բաւ անոր պաշտօնական լեզուով, թէև երկար ատենէ ի վեր կը ճանչնար զայն: Ես համակարծիք չեմ բնաւ պարոնին, զոր ճանչնալու պատիւը չունիմ, բայց կը կարծեմ թէ աղնուականութիւնը հոս կանչուած է թէ՛ իր հաւատարմութիւնը և խանդավառութիւնը արտայայտելու և թէ հայրենիքը փրկելու համար ձեռք առնուելիք կարգադրութիւններուն վրայ վիճաբանելու: Նոյն իսկ աներկիւղ եմ որ, յարմար ոգեւորուելով, Կայսրը դժգոհ պիտի ըլլայ, եթէ մեր մէջ գտնէր միայն մուժիկ զօրածաղկներ, զոր իրեն կը յանձնինք թնդանօթի միս ծառայելու համար, և եթէ մեր մէջ չգտնէր խորհրդականներ:

Դանի մը հոգի խորհելով որ Բիէր չափազանց ազատօրէն կը խօսէր, և տեսնելով ծերակուտականին արհամարհոտ ժպիտը, հեռացան խմբէն: Միայն կոմս Իլիա Բոսթով գոհ էր Բիէրէն, ինչպէս գոհ էր ծովային գնդուածքէն, ծերակուտականէն և իր բոլոր լսած ճառերէն, վերջինը միշտ լաւագոյնը ըլլալով...

— Կարծեմ, կը չարունակէր, Բիէր, թէ այս խընդիրներուն վրայ վիճաբանելէ առաջ պէտք է կայսրէն խնդրենք, պէտք է յարգանօք ազաչենք Ն. Վահմութիւն

ուրեմն իմացնել մեզի թէ ո՛րչափ է մեր զօրքերուն թիւը և ի՞նչ է մեր բանակցութիւնը։

Բիւէր դեռ խօսքը վերջացուցած չէր, ամէն մարդ անոր վրայ լռելա զինքը լսելու, բայց իր հակառակորդներէն ամէնէն սաստիկը եղաւ Սարաքին անուշ նով խաղամոլ մը, որ միշտ համակիր երեւցած էր Բիւէրի։

— Ամէն բանէ առաջ պիտի ըսեմ ձեզի թէ մենք իրաւունք չունինք այսպիսի անկկոնդիւններ հարցնելու կայսեր, և նոյն իսկ ուս ազնուականութիւնը այս իրաւունքը ունենար, կայսրը ազատ է մեզի չպատասխանելու։

Ազնուականութեան ուրիշ ներկայացուցիչ մը, քառասունոց մարդ մը, զոր Բիւէր միշտ կը տեսնէր պոնտմուէի երգիչներու հետ և որ խաղի մէջ ալ խղճամիտ չըլլալու համբաւ մը ունէր, խօսք առաւ իր կարգին.

— Եւ վճռարանելու ժամանակ ունի՞նք։ Գործել պէտք է։ Թշնամին լայացած է Ռուսիոյ վրայ՝ պղծելու մեր նախնեաց գերեզմանները, մեր կիներն ու զաւակները առնելու։

Կոմթ քլին զարկաւ։

— Ամէնքս ալ պիտի քալենք Զարլին, մեր փոքր հայրիկին համար, պատասխանեցին արիւնաներկ աչքերը կկոցկոցով։

Հաւանողական ձայներ բարձրացան։

— Մենք Ռուս ենք, մեր արիւնը պիտի չխնայենք կրօնքին, գահուն և հայրենիքին պաշտպանութեան համար։ Եւ եթէ հայրենիքին ճշմարիտ զաւակներն ենք, պէտք է երազային գաղափարները մէկ կողմ թողուլ, ցոյց պիտի տանք Եւրոպայի թէ ինչպէս կը չարժի Ռուսիա հայրենիքը պաշտպանելու համար։

Բիւէր ուզեց պատասխանել, բայց չյաջողեցաւ, չէին ձգեր։

Ան ըսել կ՛ուզէր թէ ինքը զոհողութիւններ չընենք չըսեր, բայց թէ զանոնք ընել առաջ պէտք է հաւինալ

իրաց վիճակը։ Բայց չթողուցին որ խօսի։ Շատ մը ձայներ բարձրացան միասին։ Իլիա կոմն անգամ Բիւէրի բոլոր ըսածներուն համամիտ չէր։

Բիւէրէն երես կը դարձնէին, կը հալածէին զինքը, ո՛չ թէ որովհետեւ դժգոհ էին անոր խօսքերէն, այլ վասն զի խաժամուժը միշտ պէտք ունի ոգեւորուելու համար մին սիրել և միւսը ատել։ Բիւէր այս ատելութեան առարկան դարձած էր։

Այս պահուն Բօսթորչին կոմս զօրավարի համազգեստով, ժապաւէնը ուսերնդաստակի, ներս մտաւ հապճեպ քալուածքով և ըսաւ.

— Կայսրը հիմա պիտի գայ։ Կարծեմ թէ կացութեան համար երկար բարակ վիճաբանելիք գործ մը չկայ։ Կայսրը բարեհաճեցաւ զուսմարել մեզ, ինչպէս նաև քաղքենի ժողովուրդէն ներկայացուցիչներ։ Միլիոնաւորներ պիտի ներկայանան իրրեւ քաղաքապահ զինուոր, և մենք մեզ ալ պիտի չխնայենք։ Ասիկա բան մը չէ մեզի համար։

Մեծ պաշտօնատարները սեղանին չուրջ նստած խորհրդակցեցան։

Ծերունիներու ձայներ կը լսուէին, որ սա՛պէս միայն կ՛ըսէին. «կը հաւանիմ», կամ «ես ալ այդ կարծիքէն եմ»։

Վերջապէս քարտուղարին յանձնարարեց արձանագրել Մոսկուայի ազնուականութեան որոշումը, որուն համաձայն Մոսկուացիք, ինչպէս նաև Սմոլէնսքի ազնուականները կառավարութեան կուտային հազարի վրայ տասը հոգեբանուար, ամէն կերպով հանդերձուած։

— Կա՛յսրը, կա՛յսրը, գոչեցին ամէն կողմէ։

Ամէնքը գային անոր առջեւ։ Բիւէր քիչ մը հեռուն էր և չէր կրնար Զարլին բոլոր խօսքերը լսել։ Հասկըցաւ որ Ալեքսանդր Ռուսիոյ անցուցած վտանգին վրայ կը խօսէր և յոյս կը յայտնէր Մոսկուայի ազնուականութեան վրայ։

Երբ Զարը ազնուականութեան որոշումը իմացաւ, դողդոջ ձայնով մը ըսաւ.

— Տեա՛ր, վայրկեան մը խոկ չեմ սպասած ուս ազնուականութեան նախանձախնդրութեան վրայ, բայց այսօր ամէն ակնկալութիւն գերազանցեց: Շնորհակալ եմ ձեզի հայրենիքին անունով: Տեա՛ր, պէտք է զգծել, ժամանակը թանկագին է:

Ամէն կողմէ խանդավառ ծափեր բնդացին:

— Ա՛յ, Զարին խօսքերը ամէնէն թանկագին բանն է մեզի համար, կրկնեց հառաչելով կոմս Իլիա: Բան մը իմացած չէր, բայց գործը իր գիտցած ձեւովը կը բացատրէր...

Ալեքսանդր յետոյ անցաւ մինչեւ ժողովրդային ներկայացուցիչներուն սրահը, ուր միայց սպասը վայրկեանի չափ: Հազիւ սկսած էր խօսիլ, արցունքներ հոսեցան աչքերէն, և խօսքը վերջացուց դողդոջ ձայնով մը:

Դուրս ելաւ ընկերակցութեամբ երկու վաճառականներու. մին ոգեւից ըմպելիքներու խոշոր կապալառու մըն էր և միւսը Մոսկուայի քաղաքապետը, նիհար և դէղին դէմքով: Երկուքն ալ կուլային. խոշոր կապալառուն տղու մը պէս կը կրկնէր.

— Ա՜ռ ա՛ռ կեանքս ա՛ռ ունեցածս, վհնտափա՛ռ:

Ամբ միջոցին Բիւէր մէկ ղզացած միայն ունէր, այսինքն ցոյց տալ թէ ինք ալ պատրաստ էր ամէն ինչ զոհելու: Ինքզինքը կը մեղադրէր սահմանադրական ձգտումներով խօսքեր ըլլալուն վրայ, և սաւիթ մը կը փնտռէր դարմանելու: Ժողովին մէջ, հանդիսաքի վրայ, յանկարծ յայտարարեց Բօսթօքչին կոմսին թէ հազար մարդ պիտի տար, ամէն ծախք ալ իրմէ:

Իլիա կոմս իր հինգ պատմից արցունքներով նոյն օրուան այս բոլոր դէպքերը, և հաւանեցաւ թողուլ որ Բեթիա գինուորագրուի: Երկրորդ օրը Զարը ճամբայ եղաւ: Ազնուականները դարձեալ ցրուեցան քլիւպներուն մէջ և ակամայ հրամաններ տուին քաղաքապահի հաշմար, իրենք իսկ ապշած իրենց առաստաձեռնութեան վրայ:

ԺԶ.

Անարէյ իշխանին մեկնելուն յաջորդ օրը, Պօլքոնսքի իշխան իր մօտ կանչեց աղջիկը.

— Հիմակ ուրախ ես, այնպէս չէ՞: Յաջողեցար գիս ալ կրկին գաւկիս հետ, գոհ ես, ուզածդ ա՛յդ... կը տրբճախս... Ես չատ կը նեղուիմ, չատ կը նեղուիմ ասոր համար, ծեր եմ, ակարացեր եմ: Է՛ ուրեմն, ուրախացի՛ր, ուրախացի՛ր:

Այս յանկարծական յանդիմանութենէն վերջ Մարի իշխանուհին ութը օր հայրը չտեսաւ: Հիւանդ էր, և սենեակէն դուրս չէր կրնար:

Մարի իշխանուհիին զարմանքը ա՛յն եղաւ որ Պօլքոնսքի իր հիւանդութեան միջոցին Օր. Պուռիանն ալ չընդունեց:

Մխիթարն Թիխոնը ընդունեցաւ:

Ութը օր վերջ իշխանը կ՛ապրուեցաւ և վերսկսաւ իր սովորական կեանքը, բացառիկ գործունէութեամբ մը զբաղելով իր պարտէզներուն և չէնքերուն հետ: Կարծես ըսել կ՛ուզէր Մարի իշխանուհիին. «Կը տեսնես, դուլ պատմութիւններ հնարելիր այս Ֆրանսուհիին հետ իմ յարաբերութիւններուս վրայ, սուտ խօսեցար Անարէյ իշխանին: Է՛ ուրեմն, ես պէտք չունիմ ո՛չ քեզի, ոչ ալ Ֆրանսուհիին:»

Մարի իշխանուհին օրուան կէսը կ՛անցընէր փոքրիկ Նիքօլային հետ, ներկայ ըլլալով անոր դասերուն, և ինք անձամբ նստագ և ուսերէն սովրեցնելով անոր. օրուան միւսցեալ կէսը կը կարդար, կը խօսէր ծերունի դայեակին հետ:

Պատերազմը կը պատճենէր զայն, ինչպէս կը պատճենէ կիները։ Կը վախնար, կը դողար իր եղբօր բախտին վրայ, առտուտեան կ'ըլլար զիրար սպաննող մարդոյ անգթութեան առջեւ, բայց չէր հասկնար այս արշաւանքին իմաստը։ Չէր հասկնար թէ ինչո՞ւ համար կը մղուէր այս պատերազմը, թէեւ վոքրիկ Նիքօլային զուխերիացի դաստիարակը կը ջանար պարզել իրեն այս արշաւանքին չարժառիթները, և թէեւ իրեն հայրենասիրական նամակներ կը գրէր Փիլլի, հիմա իշխանուհի Պօրիս Տրուպեցքոյ, որուն հետ վերսկսած էր իր թղթակցութիւնը։

«Ռուսերէն կը գրեմ ձեզի, սիրելի բարեկամուհիս, որովհետեւ կ'ատեմ ամէն ինչ որ ֆրանսական է, նոյն իսկ իրենց լեզուն զոր չեմ կրնար այլ եւս իմանալ։

«Հոս Մոսկուայի մէջ ամենքս ալ խանդավառուած ենք մեր պաշտելի կայսեր համար։

«Հէք ամուսինս ալ զրկումներու կը հանդուրժէ ռուսական պանդոկներու մէջ, բայց ընդունած լուրերս խանդավառութիւնս միայն կ'աւելցնեն։ Անչուշտ իմացաք դիւցազնական գործը Պայքօսքիին՝ որ իր թեւերովը պատեց իր երկու զաւակներուն պարանոցը և ըսաւ. Անոնց հետ պիտի մեռնիմ, բայց պիտի չհակառանք։ Եւ թէեւ թշնամին մեզմէ երկու անգամ աւելի զօրաւոր ըլլայ, մենք՝ չհակառացանք։

«Ժամանակ կ'անցընենք ինչպէս որ կրնանք, բայց պատերազմն ալ պատերազմ է։ Մարի և Սօֆի իշխանուհիները ամբողջ օրեր կ'անցընեն իմ քովս, և մենք՝ ողջ ամուսիններու թշուառ այրիներս՝ լաւ խօսակցութիւններ կ'ունենանք, վիրաւորներու յաւուրց խծուծ պատրաստելով հանդերձ. սիրելի բարեկամուհի՛ս, դուք միայն պահաս էք»։

Մարի իշխանուհին չէր հասկնար այս պատերազմին բանաւորութիւնը, և ճշմարտութեան կը ծաղրէր։ Անոր խօսելու կերպը մ'ինքան վատահելի և հանդարտ էր որ Մարի իշխանուհին կը հաւատար անոր։

Ծերունի իշխանը Յուլիս ամիսը անցուց նոր պարտէզ մը ծրագրելով և ծառաներուն համար նոր տաղաւար մը կառուցանելով։

Բայց իշխանուհին մտահոգ էր տեսնելով որ քիչ կը քնանար, և ամէն գիշեր անկողինին տակը կը փախէր։ Երբեմն իր պարտէզի յաւուրց անկողինը չտկել կուտար տրանին մէջ, ուր գիշերը հագուած կ'անցընէր բազմոցին վրայ կամ վօլթէրեան թիկնաթոռին մէջ, կամ նոյն իսկ չտկել կուտար ճաշարանին մէջ, և այլ եւս կարդալ չէր սար Օր. Պուռիանի, այլ Բէթրուչքա ծառային։ Օգոստոս 1ին հասաւ Անտրէյ իշխանին երկրորդ նամակը։ Իր մեկնելէն քիչ վերջը գրկած առաջին նամակին մէջ, Անտրէյ իշխան խոստարհաբար ներում կը խնդրէր իր հօրմէն և կ'աղաչէր որ իր սէրը պահաս չընէ իր վրայէն։ Ծերունի իշխանը քաղցրութեամբ պատասխանեց անոր և ընթացքը փոխեց Օր. Պուռիանի հանդէպ։

Երկրորդ նամակին մէջ, զոր Անտրէյ իշխան գրած էր Վիթէպսքի չրջակայքէն, Ֆրանսացւոց գրաւումէն վերջ, արշաւանքը համառօտիւ կը նկարագրէր յատակագծով մը և դուշակութիւններ կ'ընէր դէպքերու ընթացքին վրայ։

Իր հօր կը ներկայացնէր իր գիրքին վերջաւորը՝ չատ մօտիկը պատերազմի կեդրոնին, և զօրքերու անցքին վրայ, խորհուրդ տալով իրեն Մոսկուա մեկնիլ։

Նոյն այն օրը, ճաշի միջոցին, երբ Տէսալ ըսաւ թէ գրոյց կը չրջէր որ Ֆրանսացիք արդէն Վիթէպսք մտած էին, ծերունի իշխանը յիշեց իր զաւկին ազդարարութիւնները։

— Անտրէյ իշխանէն նամակ մը ընդունեցի, ըսաւ Մարի իշխանուհիին, չկարդացի՞ր դուն։

— Ո՛չ, հայր իմ, պատասխանեց դուշ կլլելով։

Իշխանուհին դեռ անդէպ էր այդ նամակին գոյութիւնը։

— Այս պատերազմին վրայ կը խօսի, ըսաւ իշխանը ա՛յն արհամարհոտ ժպիտով, զոր կ՚ունենար ամէն անգամ որ 1812ի արշաւանքին վրայ ըլլար խնդիրը։

— Նամակը չատ հետաքրքրական ըլլալու է, ըսաւ Տէսալ, Անտրէյ իշխան ամէն մարդէ աւելի կրնայ իրազեկ ըլլալ անցած դարձածին։

— Ա՜հ, չատ հետաքրքրական, ըսաւ Օր. Պուռիան։

— Դացէք բերէք, ըսաւ անոր ծերունի իշխանը; անդը դիտէք, փոքր սեղանին վրայ, Թուղթի ծանրոցին ներքեւ։

Օր. Պուռիան ոտքի ելաւ խնդալին։

— Ո՛չ, ա՛չ, զոչեց ծերունի իշխանը զժգոհելով, դուն գնա՛, Միխայիլ Իվանիչ։

Ճարտարապետը անհանգիստ դուրս ելաւ, բայց ծերունի իշխանը իսկոյն մատնոցութեամբ բոլորտիքը նայելով անձեռոցը մէկ կողմ նետեց և ինք գնաց։

— Ձեռքերնէն բան մը չի գար, հիմա կ՚երթան ամէն բան կը խառնչտկեն։

Մարի իշխանուհին, Տէսալ, Օր. Պուռիան և նոյն իսկ փոքրիկ Նիքօլան անհարկներ փոխանակեցին։

Ծերունի իշխանը ճարտարապետին ընկերակցութեամբ վերադարձաւ նամակին ու յատակագծով, զոր իրեն քով դրաւ, և մէկուն կարդալ չտուաւ ճայի առնն։

Երբ սրահ անցան, նամակը Մարի իշխանուհիին երկարեց, և ինք ալ նոր չէնքին յատակագծին վրայ ծռելով, ըսաւ անոր որ բարձրաձայն կարդայ։

Երբ Մարի իշխանուհին ընթերցումը վերջացուց, Տէսալ համարձակեցաւ հարցնել։

— Իշխա՛ն, ի՞նչ է ձեր կարծիքը։

— Ի՞մ կարծիքս, ըսաւ ծերունի իշխանը, իրը թէ կ՚արհնար և աչքերը յատակագիծէն բաժնեց։

— Սրտիօք պատերազմին Թատերավայրը կը մօտենա՞յ, ըսաւ Տէսալ։

— Հա՛, հա՛, հա՛... պատերազմին Թատերավա՞յրը... պնդեցի և նորէն կը պնդեմ թէ պատերազմին Թատերավայրը Բոլոնիոյ մէջ է, և թէ Թշնամին երբեք պիտի չանցնի Նիէմէնէն։

Տէսալ ապշութեամբ իշխանին երեսը նայեցաւ, որ Նիէմէնին վրայ կը խօսէր երբ Թշնամին այդէն անցած էր Տնիէբերը։

— Երբ ձիւները հալին, Բոլոնիոյ ճահիճներուն մէջ պիտի Թաղուին անոնք։

— Բայց, իշխա՛ն, ըսաւ Տէսալ երկչոտօրէն, նամակին մէջ արդէն խօսքը Վիլիէպսքի վրայ կը դառնայ։

— Ա՜հ, նամակին մէջ, այո՛, այո՛, այո՛...

Դէմքը տխրեցաւ յանկարծ։

— Այո՛, յարեց կարճ լռութենէ մը վերջ, կը պըրէ թէ Ֆրանսացիք յաղթուեցան գետի մը մօտ։

Տէսալ գլուխը ծռեց։

— Անտրէյ իշխան ատանկ բան մը չըսեր, ըսաւ ցած ձայնով մը։

— Այդպէս չի՞ պըրեր։ Է՛ ուրեմն հնարողը ես չեմ։

Երկար լռութիւն մը տիրեց։

— Է՛ ուրեմն, Միխայիլ Իվանիչ, ըսաւ յանկարծ իշխանը, չէնքին յատակագիծը ցոյց տալով, բացատրէ՛ ինձ ինչ փոփոխութիւններ կը խորհիս ընել։

Ճարտարապետը իշխանին մօտեցաւ, և այս վերջինը անոր հետ յատակագծին վրայ խորհրդակցելէ վերջ, բարկացոտ նայուածք մը արձակեց Մարի իշխանուհիին վրայ, և Տէսալ իր յարկաբաժինը քաշուեցաւ։

Մարի իշխանուհին դիտեց զարմացկոտ և խռովեալ նայուածքը, զոր Տէսալ ուղղեց իր հօրը։

Զարմացաւ նաև անհանգստացաւ որ ծերունի իշխանը իր զաւկին նամակը սրահը մոռցած էր։ Բայց կը վախնար

ո՛չ միայն Տէսալի այս մասին բան մը հարցնել, այլ մինչեւ իսկ դիտցածը միաբէն անցնել:

Իրիկունը ճարտարապետը նկատ Մարի իշխանուհին հարցնել մոռցուած նամակը:

Թէեւ իրեն հաճելի բան մը չէր, բայց իշխանուհին չկրցաւ ինքզինքը զսպել և հարցուց ճարտարապետին թէ հայրը ինչպէս ժամանակ կ'անցընէր:

— Միշա յուզուած, պատասխանեց Միխայիլ Իվանովիչ յարգախառն հեգնոտ ժպիտով մը որուն վրայ Մարի իշխանուհին գոյնը նետեց: Իշխանը չատ կը հետաքրքրուի նոր չէնքովը: Ինչ մը կարդաց, բայց հիմա իր գրասենեակին մէջ է, անուշա կտակին գլուխը:

Վերջերս Ձերունի իշխանին սիրական զբաղումը եղած էր կարգի դնել իր թուղթերը, ինչ որ կտակովը զբաղիլ կ'անուանէր:

— Ալեքթիչը պիտի գրկէ՞ Սմօլէնսք, հարցուց Մարի իշխանուհին:

— Որոշուած է, Ալեքթիչ հրամանի կը սպասէ:

Երբ ճարտարապետը նամակը տարաւ, Ձերունի իշխանը իր ակնոցովը և լուսարձակը աչքերուն վրայ, նըստած էր գրասեղանին առջեւ, ձեռքը լայնօրէն բացած և թուղթերով ծածկուած, հանդիսաւոր երեւոյթով մը կը կարդար ա՛յն վաւերաթուղթերը, որոնք իր մահէն վերջ Զարին պիտի յանձնուէին:

Երբ ճարտարապետը ներս մտաւ, իշխանը աչքերուն մէջ ունէր այդ պահուն կարդացածները դրած տանտուտն յիշատակներուն արցունքները:

Զաւկին նամակը գրպանը դրաւ, թուղթերը պահեց, և ներս կանչեց Ալեքթիչը՝ որ երկար տանէ ի վեր կը սպասէր նեքնասենեակին մէջ: Թերթի մը վրայ նօթագրած էր Սմօլէնսքի համար ընելիք բոլոր պատուէրները և հրամանները առաւ սենեակը չափելով Ալեքթիչի առջեւ, որ ոտքի կեցած էր դրան մօտ:

— Նախ գրի թուղթ, կը հասկնա՞ս, ուժ տրցակ առ նմոյշին համեմատ, և անպատճառ միեւնոյնը, եզերքը ոսկեզօծ, յետոյ ջնարակ, և կնքամոմ:

Ներքին աչքէ անցուց ցուցակը:

— Նամակը անձամբ կուսակալին պիտի տանիս:

Ասկէց զատ, կղպանքի պէտք կար նոր չէնքին համար, և իշխանին հնարած կաղապարին համաձայն, դուռ մըն ալ պիտի յանձնարարէր իշխանին կահագրին իրրեւ պահարան:

Այս հրամանները երկու ժամ տեւեցին, և տակաւին վար կը դներ Ալեքթիչը: Վերջապէս նստաւ, խորհրդածեց, աչքերը դոցեց և թմրեցաւ: Ալեքթիչ չարժուեցաւ մը ըրաւ:

— Է՛ ուրեմն, գնա՛, գնա՛... եթէ յանձնարարութիւն մը մոռցայ, պիտի յիշեցնեմ քեզի:

Ծերունի իշխանը դարձեալ գրասեղանին մօտեցաւ և սկսաւ նամակ մը գրել կուսակալին: Շատ ուշ էր ժամանակը երբ կնքեց զայն: Քունը կուգար, բայց գիտէր որ նեղացուցիչ գաղափարներ վրան պիտի գային, երբ անկողին մտնէր:

Կանչեց Թիխոնը և սկսաւ անոր հետ փնտռել թէ այն գիշերուան համար անցընելիք յարմար տեղը ո՛րն է: Բոլոր տեղերը գէշ կ'երեւային իրեն, բայց ամէնքն ա իր անհանգիստ բազմոցին նախասմիծար: Այս բազմոցը յատնապէս կը տոկացնէր գինքը ա՛յն վշտագին խորհուրդներուն համեմատ՝ որոնք հոն նախապաշարած էին իր միտքը: Վերջապէս պատկելիք տեղ մը ընտրեց դաշնակին եռւը, միակ տեղը՝ ուր ցարդ քնացած չէր:

Թիխոն, ծառային օգնութեամբ, սկսաւ տեղաւորել անկողինը:

— Այսպէս չեղաւ, այսպէս չեղաւ, գոչեց իշխանը: Ինք անձամբ խառնեց անկողինը, նախ անկիւնէն աւելի հեռու, յետոյ աւելի մօտ:

«Հիմա կրնամ հանգչիլ», խորհեցաւ իշխանը, և թեզուց որ հանուեցնեն գինքը:

Բաճկոնն ու ասիլառը հանելու համար ընելիք աշխատութեան վրայ զայրոյթէն յօնքերը պռտելով, ծանր կերպով ինկաւ անկողինին վրայ և մտածկոտ մնաց, արհամարհանքով դիտելով իր դեղնած ու չորցած արունքները:

Բայց հազիւ թէ պառկած էր, ամբողջ անկողինը չարժման մէջ մտաւ իրեն տակը, առջևօք և ետևօք: Ասիկա ամէն գիշեր կը պատահէր:

— Թիմօ՛ն, պռտաց, սեղանին վրայ ինչե՞ր խօսուեցան:

— Միխայիլ իշխանին վրայ:

— Լա՛ւ, լա՛ւ... Գիտեմ, Անտրէյ իշխանին նամակը: Կ'ուզեմ կարդալ զայն հիմա:

Եւ այն տեղն միայն, գիշերուան հանդարտութեան մէջտեղին, մոմին լոյսով առաջին անգամ ըլլալով պահ մը հակցաւ այդ նամակին նշանակութիւնը:

«Ֆրանսացիք Վիլէնսքի մէջ են, չորս օրէն Սմօլէնսք կրնան ըլլալ: Թերևս այս միջոցիս հոն են:»

— Թիմօ՛ն:

Սպասաւորը ցառկեց:

— Ո՛չ, հանգիստ նայէ:

Ծերուկի իշխանը նամակը դրաւ ապահանակին տակ և աչքերը գոցեց:

ԺԱ.

Լիսիկօրի Սմօլէնսքէն վախուն և Մոսկուայի ճամբէն երեք վերստ հեռի կը գտնուէր:

Այդ օրուան իրիկունը, երբ իշխանը իր հրամանները կուտար Ալբաթիչի, Տէսալ Մարի իշխանուհիէն սեսակցութիւն մը խնդրեց և բաւ անոր թէ քանի որ Պօլքօնսքի իշխան, հիւանդական ըլլալով, ապահովութեան ո և է միջոց ձեռք չէր առներ և քանի որ Անտրէյ իշխանին նամակին նայելով կը սեսնուէր թէ Լիսիկօրի մնալը վտանգաւոր է; յարգանօք կը յորդորէր իշխանուհին Ալբաթիչի միջոցաւ նամակ մը գրել Սմօլէնսքի կուսակալին, խնդրելու համար անկէ որ սեղեկութիւն տայ իրենց իրերու վիճակին և Լիսիկօրի մէջ պատահելիք վտանգներուն վրայ:

Տէսալ նամակը գրեց, Մարի իշխանուհին ստորագրեց և Ալբաթիչին յանձնեց, զայն կուսակալին տալու և վտանգի պարագային կարելի եղածին չափ չուտ վերադառնալու հրամանով:

Բոլոր հրամաններով բեռնաւորուած, Ալբաթիչ իրեններուն ընկերակցութեամբ, իշխանին նուէր առած ձերմակ կղզեկի գլխարկով և գաւազանով մը, իշխանի պէս, նստաւ բալխերը երեք լաւ կերակրուած ձիերէ լծուած:

Կառքին զանգակը չէր հնչեր և բժժոնները թուղթով պատած էին։ Իշխանը ժչ մէկուն չէր ներեր իր կալուածներուն մէջ պարտիկ զանգակով ու բժժոններով, բայց Ալբաթիչ այս թնդիւնը ճամբան չատ կը սիրէր։

Ալբաթիչի դարպասաղները, խոհարարուհիները, ձիապանը, կառապանները մինչև կառքը ճամբու ղրկին զան, իր աղջիկը բարձեր կը փաէր կռնակը։

— Կը բաւէ, կը բաւէ, կրնաք, կրնար, ըսաւ Ալբաթիչ, իշխանը ընդօրինակելով։ Եւ իշխանը կատկիւէ դադրելով, դլխարկը հանեց և երեք անգամ խաչակնքեց։

— Եթէ դլխուդ փորձանք մը գայ, չուտ դարձիր, Ալբաթիչ, գոչեց իր կինը, ամենարհուրիւն ընելով պատերազմի չրջող զրոյցներուն։

Ճամբան Ալբաթիչ հանդիպեցաւ սայլերու, զօրքերու և անոնցմէ անցաւ առաջ։ Սմօլէնսքի մօտենալով՝ հեռուն հրացանի հարուածներ լսեց, բայց յանկարծակիի չեկաւ։ Ամէնէն աւելի անոր համար կը զարմանար որ Սմօլէնսք հասնելուն տեսաւ վարսակի գնդացիկ ապա մը ուր գինուորներու ջոկատ մը բանակած էր, որոնք կը քաղէին զան։

Երեսուն տարիէ ի վեր Ալբաթիչ կեանքին մէջ իշխանին կամքէն տարբեր հնազանդութիւն չէր ճանչցած. իր տրոջ հրամաններէն դուրս ոչինչ կը հետաքրքրէր գինքը և ոչինչ դոյութիւն ունէր իրեն համար։

Ալբաթիչ Օգս. 4ի իրիկունը Սմօլէնսքի հասաւ և կեցաւ իշխանին նախկին մէկ տարեւիին՝ Ժէրարեւթովի բանեցուցած պանդոկին մէջ, ուր երեսուն տարիէ ի վեր կ'իջնէր սովորաբար։

— Բարով գայ Եագօպ Ալբաթիչ, ամէն մարդ փախչիլը կը նայի և դուն մեր քո՞վ կ'ուգաս։

— Բայց ինչո՞ւ ամէն մարդ կը փախչի, հարցուց Ալբաթիչ։

— Ես ալ կ'ըսեմ թէ ժողովուրդ ըսածդ անխելք կ'ըլլայ։ Ցրանսացիներէն կը վախնան կոր։

— Շատախօս պառաւներ, կնիկ մարդեր, ըսաւ Ալբաթիչ,

— Ես ալ այդ կարծիքէն եմ, կ'ըսեմ էրենց թէ հրաման կայ որ ներս չմտնեն, ուրեմն պէտք չէ որ ներս մտնեն։

Ալբաթիչ մտիկ կ'ընէր անուշադիր։ Իրեն համար սամօվար մը ուղեց, ձիերուն համար խոտ, և թէյ առնելէ վերջ պառկեցաւ։

Սմրաղջ գիշերը զօրքեր կ'անցնէին պանդոկին առջևէն։

Յաջորդ առաւօտ, Ալբաթիչ գնաց ի գործ դնել իր հրամանները։ Ժամը ութէն սկսեալ արեւը կիզիչ էր. «Հունձքի համար հիանալի օր մը», խորհեցաւ Ալբաթիչ։

— Ախչաոյսէն ի վեր կը լսուէին հրացանի հարուածներ քաղաքէն դուրս. ժամը ութէն սկսեալ թնդանօթի ձայներ ալ կ'որոչուէին։ Փողոցները լեցուն էին զրաված մարդիկներով, գինուորներով, բայց վառարորդները դեռ իրենց խանութներուն առջև կը կենային, և եկեղեցիներու մէջ պաշտամունքը կը կատարուէր անխափան։

Ալբաթիչ անցաւ վառարաուններուն, թղթատունը, կուսակալին քով և ամէն տեղ կը խօսուէր թշնամիին վրայ, որ, ըսուածին նայելով, արդէն իսկ քաղաքին վրայ կը յարձակէր. մարդիկ իրարու հարցումներ կ'ընէին և կ'աչխատէին գիրար ապահովել։

Կուսակալին տանը առջև Ալբաթիչ հաւաքում մը տեսաւ, խոզախներ և կուսակալին կառքը։

Սանդուխէն վեր եկած պահուն հանդիպեցաւ երկու աշխուժականներու, որոնցմէ մին իրեն ծանօթ էր։

— Բայց եղածները կատակ չեն, կ'ըսէր այս վերջինը, հոգևրնիդ չէ, որովհետև դուն մինակ գլուխ մէկին ես, բայց ես տասներեք հոգինոց ընտանիք ունիմ և ամբողջ գոյքերս... Հիմա ի՞նչ պիտի ընենք։ Եւ

կ'ըսենք թէ տակաւին իշխանութիւն ունինք, որ սահմ սոսկալի վիճակի մը մէջ կը թողուն մեզ: Ես, եթէ իմ ձեռքս ըլլար, բոլոր այդ աւազակները կախաղան կը հանէի:

— Զգուշացի՛ր, կ'ըսէր իր ընկերը:

— Ի՞նչ կ'ուզէ թո՛ղ ըլլայ, թո՛ղ լսէ: Մենք չո՞ւնենք, ինչ ենք... Մե՛ն, Եագօպ Ալբաթիչ, դուն հո՞ս:

— Ն. Վսեմութեան հրամանաւ, որ կառավարին քով դրկեց զիս, ըսաւ Ալբաթիչ, հպարտութեամբ գլուխը վեր առնելով և ձեռքը կուրծքին վրայ դնելով, ասիկա իր սովորական չարժուձեւն էր իշխանին հետ խօսած ատեն: Ն. Վսեմութիւնը հրաման տուաւ ինձի կացութեան վրայ տեղեկութիւն առնելու:

— Այո՛, լաւ տեղեկութիւն պիտի առնես, դոչեց ազնուականը: Գործերնիս չատ լաւ կարգի դրեր են, կառք մը գտնելու ձար չկայ: Եւ կ'իմանա՞ս:

Եւ ցոյց տուաւ ա՛յն կողմը, ուրկէց կուգար հրացանի հարուածներուն ձայնը:

— Աւազակնե՛ր, պիտի թողուն որ ամենքս ալ սպաննենք:

Ալբաթիչ գլուխը երերցուց և ելաւ կառավարչատան ընդունելութեան սրահը, որ լեցուած էր իրարու երես նայող վաճառականներով, պաշտօնատարներու կիներով:

Ալբաթիչ իրեն համար ճամբայ մը բացաւ, և երբ պաշտօնատար մը կառավարին մանուկներուն դուռը եկաւ, անոր երկարեց երկու նամակ, ըսելով թէ Պօլքօնաքի իշխանին կողմէն է, և պաշտօնատարը խոհոյն առաւ ձեռքէն:

Քանի մը վայրկեան վերջ Ալբաթիչը ներս տարին կառավարին մօտ, որ արագօրէն ըսաւ անոր.

— Իշխանին և իշխանուհիին ըսէ՛ որ բան մը չեմ պիտեր և թէ բարձրագոյն հրամաններուն համաձայն կը չարժիմ, առ ասիկա:

Թուղթը մը կարկնցուց իրեն:

— Մնաց որ, յարեց, քանի որ իշխանը հիւանդ է, խորհուրդ կառնամ իրեն Մոսկուա մեկնիլ: Ես ալ հոն պիտի երթամ, ըսէ նաև թէ...

Բայց կառապետը խօսքը չվերջացուց, ապայ մը, վրան գլուխը փոչի, ներս մտնելով սկսաւ ֆրանսերէն խօսիլ իրեն հետ:

Կառապետին դէմքը խոհոյն սարսափի արտայայտութիւն մը առաւ:

Ձամբեց Ալբաթիչը, որ վազելով պանդոկ վերադարձաւ:

Կառավարչին կողմէ Պօլքօնաքի իշխանին պատուբրակին յանձնուած թուղթը Պարքէյ որ Թօլլիի մէկ հրամանատարն էր.

«Կ'ապահովցնեմ ձեզ թէ Սմօլէնսք ոևէ վտանգի ենթարկուած չէ և անչուշտ բոլորովին պիտի ազատուի վտանգէ: Իշխան Բագրատիոն մէկ կողմէն, ես ալ միւս կողմէն պիտի հասնինք Սմոլէնսքի մէջ այս ամսուն 22ին, և երկու բանակները իրենց հաւաքական ուժերով պիտի պաշտպանեն ձեր կառավարութեան բնակիչները մինչեւ որ թշնամիները հայրենիքէն վանեն կամ մինչեւ որ իրենց քաջ պնդուորներէն ա՛չ մին ողջ մնայ: Կրնաք ուրեմն կատարեալ ապահովութեամբ վստահացնել Սմոլէնսքի բնակիչները, որովհետեւ երբ պաշտպանուելու համար երկու զօրաւոր բանակներ ունեն, ինչէ՞ կրնան վախնալ»:

Ալբաթիչ արթնցուց կառապանը որ կը քնանար, հրաման տուաւ լծել և չնչ պանդոկ մտաւ:

Պանդոկապանին սենեակին մէջ աղաքներ կը պատային, կին մը կը հեկեկար, մինչ Փէբաբութօվ ճաթած ու բարկաձայթ ձայնով մը կ'ապտակէր.

— Մեռցնելու ասիճան ծեծեց ախթռէխա, բացատրեց խոհարարուհին Ալբաթիչի:

— Բայց ինչո՞ւ համար:

— Տիրուհիս մենիլ կ'ուզէր: Վերջապէս կին է... «Տա՛ր դիս զաւակներուս հետ, բաւ, ամէն մարդ կը փախչի, ինչո՞ւ մենք մնանք:» Եւ պատասխանը եղաւ սառիկ ծեծել, և գետինը քաշկռտել զայն:

Ալբաթիչ պատասխան ապու այս եղանակին հաւնելու ձեւ մը ըրաւ. Ֆէրաթաթովին կանչելով կարկատրեց պանդոկին ծախքերը: Արդէն կէս օրը անցած էր, փողոցին մէկ մասը չուքի մէջ էր, միւսը լոյսով ողողուած. յանկարծ հնուէն լսուեցաւ չչիւն մը, որուն խոկոյն հետեւեցաւ թնդանօթի բոմբիւն, որ ապակիները դողացուց:

Նաթօլէոն ռմբակոծութեան սկսած էր 130 թնդանօթներով: Գնդակներուն և ռումբերուն ժխորը նախ հեռաքրքրութիւն գրգռեց: Ֆէրաթաթովի կինը լալը դադրեցուց և փողոց իջաւ մանկիկը թեւին վրայ: Սոհարարուհին և քովի խանութպանը անոր միացան. ամէնքն ալ ուրախ հետաքրքրութեամբ մը իրենց գլուխներուն վերեւ թռչող ռումբերը կը դիտէին: Բայց յանկարծ կիները պոռացին, մանուկ մը սկսաւ սարսափահար լալ, և բազմաթիւ անձեր չրջապատեցին խոհարարուհին, որ կը հեծեծէր.

— Ո՜հ, ո՜հ, բարի մարդիկ, մի՛ ձգէք որ մեռնիմ: Ո՜հ, ո՜հ, բարի մարդիկ:

Հինգ վայրկեան վերջ փողոցները պարպուած էին: Սոհարարուհին, ռումբի պայթիւնէ մը զգեստը խոցոտակուած, խոհանոց վազեցաւ:

Ալբաթիչ, կառապանը, պանդոկապանին կինը և անոր զաւակները, ամէն ոք մտանելին մէջ ապաստանեցաւ: Թնդանօթին պայթիւնը, ռումբերուն չչիւնը, և բոլոր այս ժխորին վրայ ակրապետող խեղճ խոհարարուհիին ողբանուագ հեծկլտուքը անընդհատ իրարու կը յաջորդէին: Պանդոկապետին կինը բոլոր եկամներուն կը

հարցնէր թէ տեսած էին արդեօք իր ամուսինը փողոցին մէջ: Խանութպանը պատմեց թէ Ֆէրաթաթովի ամրոխին հետ մայր եկեղեցի գացած էր, ուր կը պատահէին Սմօլէնսքի հրաշագործ պատկերին բարեխօսութիւնը: Իրիկնադէմ թնդանօթաձգութիւնը մեղմացաւ:

Ալբաթիչ մտանէն դուրս կելլով պանդոկին դրան առջեւ կեցաւ: Աստուան ա՛յնքան մաքուր երկինքը մթնցած էր թանձր մուխով, որուն մէջէն լուսնին մանգաղը կը փայլէր տարօրինակ փայլով: Թնդանօթներուն ահաւոր ճայթիւններէն վերջ քաղաքը լեցուած էր ծանր լռութեամբ մը զոր կ'ընդմիջէին միայն ընդհատ քայլեր, հծծիւններ, հեռաւոր աղաղակներ, և հրատարակուած տուներու ճարճատիւնը:

Փողոցին մէջ զինուորներ կ'անցնէին զանազան ուղղութեամբ վազելով, տարբեր համազգեստներով, ո՛չ եւս կարգաւ չարաւած, այլ չփոթած մրջիւնոցի մը իրարանցումով:

Քանի մը զինուորականներ պանդոկին բակը մտան:

Սպայ մը Ալբաթիչը նշմարելով, բաւ անոր.

— Քաղաքը թշնամիին անձնատուր կ'ըլլայ, մեկնեցէ՛ք, մեկնեցէ՛ք...:

Ալբաթիչ կառապանը կանչեց և մեկնելու հրաման տուաւ:

Ֆէրաթաթովի խանութին մէջ տասնի չափ զինուորներ բարձրաձայն խօսելով, պարկերը կը լեցնէին աւիւրով ու արեւածաղիկներով: Պանդոկապանը զինուորները իր բակին մէջ տեսնելով, ուզեց նախատել, բայց յանկարծ դլուխը բռնեց և լուռ ու տխուր ծիծաղով մը.

— Ամէն բան առէք, եղբայրներ, բան մը չմնաղունք այդ սատանորդիներուն համար:

Ինքն ալ պարէնի պարկերը բռնելով դուրս ելաւ: Ալբաթիչը նշմարելով, պոռաց անոր.

— Ուսախան կորսուած է, կորսուա՞ծ... կ'ուզեմ ամէն բան ձեռքովս ալրել:

Փողոցները զինուորներով խճողուած, Ալբաթիչ դժուարաւ անցք մը կը բանար: Բազրովին գիշեր էր արդէն, չորս ճամբուն անկիւնը քիչ մը անդին կառքին անհնար եղաւ առաջ երթալ: Տուն մը և խանութներ բոցերու մէջ էին, բոցը մերթ կը մեռնէր և անկուռելթ կ'ըլլար սեւ ծուխի հեղեղներուն տակ, մերթ կը ժայթքէր սաստիկ արտախայլումով ամբոխը հրապարակին վրայ: Ալբաթիչ նշմարեց երկու զինուոր և մարդ մը մայրաւ վկարարկուի մէջ փաթթուած, որ առնի մը մէջէն բոցավառ գերաններ կ'առնէր և զանոնք կը փոխադրէր մօտակայ բակի մը մէջ, ուրիշներ բազուկներով խառ կը կրէին:

— Ալբաթի՛չ, գոչեց ծանօթ ձայն մը:

— Ձերդ Վսեմութի՛ւն, աղաղակեց Ալբաթիչ, իսկոյն ճանչցած ըլլալով իր երիտասարդ իշխանը:

Անտրէյ իշխան ձիու վրայ կեցած էր ամբոխին եռուզեռը և Ալբաթիչը կը դիտէր:

— Հոս ի՞նչ կ'ընես, հարցուց անոր:

— Ձե՛րդ Վսեմութիւն, գոչեց Ալբաթիչ, և սկսաւ լալ: Կորսուա՞ծ ենք:

— Բայց հոս ի՞նչ կ'ընես, կրկնեց Անտրէյ իշխան:

Այդ պահուն բոցը պատռկաց և Ալբաթիչի աչքերուն ցոյց տուաւ իր երիտասարդ պարոնին ժպտուն և ծիւրած դէմքը:

Պոլքոնսքի իշխանին պատուիրակը բացատրեց իր պաշտօնը և վերադարձին համար հանդիպած դժուարութիւնները:

— Կորսուա՞ծ ենք, Ձե՛րդ Վսեմութիւն, հարցուց նորէն:

Անտրէյ իշխան չպատասխանեց, այլ յուշատետրը հանեց, և թերթ մը պատռելով գրեց իր քրոջը.

«Սմօլէնսք անձնատուր կ'ըլլայ: Լիսիկօրի ուխը օրէն պիտի գրաւուի թշնամիէն. անմիջապէս Մոսկուա մեկնեցէք: Ձեր մասին լուր առէք յիսի ճեպընթացի մը միջոցաւ Ուոլիաժ»:

Անտրէյ իշխան քանի մը յանձնարարութիւններ ըրաւ Ալբաթիչին թէ ինչ զգուշական միջոցներ պէտք է ձեռք առնել ծերունի իշխանին, Մարի իշխանուհիին, փոքրիկ Նիքօլայչին և իր դաստիարակին ճամբորդութեան համար:

Դեռ հրամանները չէր վերջացուցած երբ սպայակոյտի պետ մը, իր հետեւորդներէն շրջապատուած, քաւասմբակ իր կողմը վազեց:

— Դուք զնդապետն էք, գոչեց սպայակոյտին պետը գերմանական չնչաւոյ մը և ձայնով մը զոր ճանչցաւ Անտրէյ իշխան:

— Ձեր ներկայութեանը այսպէս տուներ կը բռնկին, և հոգերնիս անգամ չէ: Պատասխանատու էք, գոչեց Պէրկ, որ այն պահուն առաջին տարուան հետեւակներուն ձախ թեւին սպայակոյտին երկրորդ պետն էր «չատ հաճելի» պաշտօն մը, և չատ «աչքի զարնող», ինչպէս կ'ըսէր Պէրկ:

Անտրէյ իշխան անոր նայեցաւ, և առանց պատասխան տալու իրեն, չարունակեց իր հրահանգները տալ Ալբաթիչի:

— Ըսէ՛ անոնց որ մինչեւ 10 պատասխանի մը կը սպասեմ, և եթէ 10ին լուր չառնեմ, պիտի պարտաւորուիմ ամէն բան թողուլ և անձամբ Լիսիկօրի գալ:

— Ներեցէք, իշխա՛ն, ըսաւ Պէրկ, ճանչնալով Անտրէյ իշխանը, ընդունած հրամաններս միայն կատարելու, որովհետեւ միշտ կը կատարեմ:

Այդ միջոցին վրաւ պաշարներով լեցուն այրող կառատունի մը ձեղունը:

Ամբոխը ոռնաց, հրդեհի ժխորին անգիտակից մէկ արձագանգին պէս:

Մազոտ վերարկուով մարդը թեւը վեր բարձրացնելով, գոչեց.

— Լա՛ւ լա՛ւ, եղբայրնե՛ր:

— Տանտէրն իսկ է, գոչեցին ձայներ իր բոլորտիքը:

— Ուրեմն պիտի կրկնես բոլոր բաժներս, յարեց Անարէյ իչխան, և առանց բառ մը ըսելու Պէրկին, որ լուռ կեցած էր իր քով, ձեռն քաշեցուց և անկեւոյթ եղաւ նեղ փողոցին մէջ:

ԺԲ

Ռուս զօրքերը Սմոլէնսքէն չարունակելին նահանջել, Ֆրանսացիք մօտէն կը սեղմէին զիրենք:

Օգս. 10ին, Անարէյ իչխանին հրամայած զօրադունդը, հետեւեցաւ Լիսիկօրիի մօտաւոր պողոտային. երեք չաբաթէ ասկի էր որ տաքը կը յարատեւէր առանց կաթիլ մը անձրեւի: Ամեն օր երկինքին վրայ կը տեսնուէին բազմահիւս ամպեր, բայց իրիկուան դէմ կը քշուէին և արեւը կը մտնէր կարմրորակ մշուշներու մէջ: Բարեբախտաբար, առաւօտ չազ մը գիշեր առեն կը զովացնէր հողը: Ցորենը, որ չէր հնձուած, ցեղտնին վրայ կը չորնար և հատաթափ կ'ըլլար: Ճահիճները ցամքեցան, նախիրը կը հնձէր անօթի, արեւակէզ մարգերուն վրայ այլ եւս խոտ չգտնելով: Գիշերը անտառներու մէջ, ցորչափ կը մնար չազը, զով կ'ընէր, բայց զինուորներուն անցած պողոտային վրայ և մինչեւ իսկ թաւուտքին մէջ մարդ կը խղդուէր, նոյն իսկ գիշերը:

Շաղը կը հալէր ճամբուն աւազուտ փոչիին մէջ, որ մինչեւ մէկ քառորդ մեթր խորութեամբ ամրակակոս և ոտնակոխ եղած էր:

Աջակոյսին, զինուորները ճամբայ կ'ելլէին: Կառավանները ու հրետանին անադմուկ կը մխուէին խորը մինչեւ սալերուն լեռնոտը, հետեւակները մինչեւ իրենց ոտքերուն կոճը հեղձուցիչ և հրատապ թանձր փոչիին մէջ: Ոտքերն ու անիւները կը չազուէին այս փոչիին մէկ մասը, բայց մեսցածը ամպի մը պէս կը ծփար զինուորներուն վերեւ, թափանցել մարդոց և կենդանիներուն աչքերուն, մազերուն, ականջներուն, ռնգունքին և մանաւանդ թոքերուն մէջ: Ցորչափ արեւը հորիզոնին վրայ կը բարձրանար՝ փոչեացած աւազէ ամպերը ասկի վեր կը դիզուէին, և այս տաք ու բարակ փոչին մէջէն կարելի էր ճչդել արեւը, կարմիր գնդակի մը նման:

Հով չկար, և այս անխլրտա մթնոլորտին մէջ մարդիկ կը խղդուէին, քիթերնին ու բերաններն թաչկինակով ծածկած կը յառաջանային: Գիւղ մը մանեկնուն պէս ամենքն ալ կը վազէին դէպի ջրհորները, և իրարու հետ կը ծեծկուէին ջուր ձեռք բերելու համար, զոր կը խմէին ցմրուր:

Անարէյ իչխան զօրագունդ մը ունէր իր հրամանին տակ, և իր մարդոց բարեկեցութեան հոգը, ինչպէս նաև հրամաններ ընդունելու և տալու հարկը, գրաւած էր զայն բոլորովին:

Սմոլէնսքի հրդեհն ու անոր լքումը դարագլուխ կազմից Անարէյ իչխանին կեանքին մէջ: Թշնամիին դէմ բարկութեան նոր զգացումը կը պարտաւորէր զայն մոռնալ իր սեփական վիշտը, ամբողջովին անձնատուր եղաւ իր զօրագունդին, կը հակէր իր մարդոց յանձանձումին, և հանդէպ անոնց սիրագեղ կ'երեւար:

Մեր իչխանը կ'անուանէին զայն, կը պարծենային անով և կը սիրէին զայն:

Բայց բարի և սիրագեղ էր միայն իր զօրագունդին մարդոց հանդէպ, նոյնիկ մարդոց, որոնք զինքը չէին ճանչնար և չէին կրնար հասկցած ըլլալ իր անցեալը:

Սպայակոյտին իր հին ընկերակիցներէն մէկուն հետ չփման մէջ մտնելուն պէս, կ՚անդրադառնար ինքնիրեն վրայ, կը ծառանար, կը չարանար, հեգնող ու արհամարհոտ:

Իրաւ է որ յորմէհետէ լքուած էր Սմոլէնսք, որ իր կարծիքով կրնար և պէտք էր դիմադրել, և յորմէհետէ իր հիւանդ հայրը պարտաւորուած էր Մոսկուա ապաստանիլ և աւաւունները Թողուլ իր սիրելի Լիսիկօրին, Անտրէյ իշխան ամէն բան սեւ կը տեսնէր, ուստի ուրախ էր բոլոր թափովը իր զօրագունդին գործերով զբաղելէն:

Օգս. ին Լիսիկօրիի մօտէն անցաւ այն թիւը, որուն մասը կը կազմէր իր զօրագունդը:

Թէեւ Անտրէյ իշխան այն կողմերը գործ չունէր, բայց իր վիշտը վերարծարծելու սովորական պէտքին չնորհիւ որոշեց այդ վայրին այցելութիւն մը տալ: Ձի մը թամբել տուաւ և ճամբայ ելաւ:

Այն լիճին մօտ, ուր սովորաբար տասնեակ մը կիներ լուացք կ՚ընէին, ճերմակեղէնները իրենց թմբիչներով զարնելով և չաղակրատելով իրարու հետ, Անտրէյ իշխան ո՛չ մէկը տեսաւ, և լսեաց՝ որուն վրայ կը կեռնային կիները՝ ջրասոյզ եղած էր, և լիճին մէջտեղը կը ծփծփար:

Ո՛չ ոք բաց դրան առջեւ: Պարտէզին ծառուղիները արդէն ծածկուած էին խոտերով, և անդլիական ցանկապատին մէջ կովեր ու հորթեր կը ճարակէին համարձակ: Ջերմանոցներուն չրջանակները կոտրած էին, և տունկերը իրենց տաւուկներուն մէջ տապալած կամ չորցած: Այգեպահանին ցանկը խորտակուած էր, և սալորները ճիւղերով փրցուած:

Անտրէյ իշխան տունին մօտեցաւ, քանի մը կնճռներ տապալած էին հին պարտէզին մէջ, և ճարտուկ ճանճին ձի մը, իր քուռակին հետ վարդենիներուն մէջէն կը վազէր տունին առջեւ, որուն դուռները ու պա-

տուհանները և մղլակները զոցուած էին: Գետնայարկին վրայ վանդակափեղկ մը բաց էր, չարաճճի անասուկ մը Անտրէյ իշխանը տեսնելով վազեց տունին մէջ գնաց:

Ալբաթիչ մինակ մնացած էր Լիսիկօրիի մէջ և իր ժամանակը կ՚անցընէր Վարք Սրբոց կարդալով: Տունէն վազելով եկաւ դիմաւորեց Անտրէյ իշխանը, ակնոցը քիթին վրայ, և երկու կտոր ըլլալով, լալով համբուրեց իր երիտասարդ սիրոջ ծունկերը: Բայց ամօթ զգաց իր ակարութենէն, չակուեցաւ, ձգեց դժկամակութիւնը, և խոկմն կացութեան մասին տեղեակ ըրաւ իշխանը: Բոլոր արժէքաւոր առարկաները փոխադրուած էին Պոկուչաւօ: Ուտեստ ու ցորենը, որոնք այս տարի չատ առատ էին, պինաւորներու կողմէ հնձուած էին հասունցնալէ առաջ: Մուժիկները փճացած էին, անոնցմէ մեծագոյն մասը մեկնած, սակաւաթիւ մարդիկ միայն իրենց տեղերը մնացած էին:

— Անչուչա վնասները տեսաք պարտէզին մէջ, անկարելի եղաւ ինծի անոնց առաջքը առնել, ըսաւ Ալբաթիչ տխուր կերպով: Երեք զօրագունդեր անցան ասկէց, մանաւանդ վիշապազօրքերը, հրամանատարին անունը արձանագրելի բողոքագիր տալու համար:

— Բայց դուն ի՞նչ պիտի ընես: Հո՞ս պիտի մնաս թշնամիին սպասելու համար, հարցուց Անտրէյ իշխան:

Ալբաթիչ վայրկեան մը Անտրէյ իշխանին նայեցաւ, յետոյ հանդիսաւոր չարժուձեւով մը ձեռքը երկինք բարձրացնելով ըսաւ.

— Ան է իմ պաշտպանս, անոր կամքը թո՛ղ ըլլայ:

— Է՛ ուրեմն, մնա՛ս բարով, ըսաւ Անտրէյ իշխան, Ալբաթիչի կոմսը խոնարհելով: Իմ խորհուրդս է մնալիկ, կրցածիդ չափ բան առնել տանիլ և միւսներն ալ յորդորել քու օրինակին հետեւելու:

Ալբաթիչ Անտրէյ իշխանին ոտքին փարեցաւ և հե-

կնկայ: Անարէյ իչխան մեղմով հեւացուց զայն, մարա-
կից ձին և քաւատարակ մեկնեցաւ:

Կէս օրէ վերջ ժամը երկուքն էր երբ Անարէյ իչխան
գնաց միացաւ իր զօրագունդին, որ փոքրիկ լճի մը
քով գտաւ առած էր:

Արեւը, փոչիով չրջապատուած կարմիր գունտ մը,
իր կռնակը կը տաքցնէր անոր բլուրներուն մէջէն: Փոչին
միշտ կախուած կը մնար զինուորներուն դղրդուն ամբո-
խին վերեւ: Ամենադոյզն չունչ մը անդամ չկար: Թուխ-
քէն անցնելով, Անարէյ իչխան զգայ Չաբլին գաւա-
թիւնը և Չրակոյսին մէջ խորասուզելու բուռն փափաք
մը ունեցաւ, ինչ որ ալ ըլլար: Լիճին նայեցաւ ուրկէ
կը բարձրանային աղաղակներ և ծիծաղներ: Տղմուտ
Չրակոյսը, Չրային առուներով ծածկուած, թուխքին
վրայէն կը յորդէր լեցուած ըլլալով մերկանդամ զինուո-
րներու ձերմակ մարմիններով, որոնցմէ վեր կը ցցուէին
կարմիր ագիւսի գոյն պարանոցներ, գլխիկներ և բա-
զուկներ: Այս բովանդակ մարդկեղէն մթոր աղմուկ
Չրակոյսին մէջ կը չարժէր որպէս թէ նոյնքան ձուկեր
ըլլային ձագարի մը մէջ:

Անարէյ իչխանին ծանօթ խարտեաշ գետաոտի զին-
ուոր մը, որուն գնդապետը փոկով մը պատուաստած էր,
եա եա ի՛նքնաթար խաչակնքելով չարունակ, ցաւակից-
այժ առնելու և գլխիվայր Չուրին մէջ խոյանալու համար.
ուրիշ մը՝ ենթասպայ մը՝ միշտ գիտակից, մինչեւ մէջքը
Չրաթոզ, ուրախութենէն կը փռնչէր, սեւ ափերուն մէջ
լեցած Չուրը գլխուն վրայ սրսկելով: Թուխքին վրայ,
ձկնքին վրայ, լիճին մէջ, ամենուրեք ձերմակ մին,
աւոյգ և կաչմրուն: Սպայ Թիմօթին Թուխքին վրայ
կը սրբէր իր թրջած մարմինը և ամօթի զգացում մը ու-
նեցաւ Անարէյ իչխանը տեսնելով: Սակայն բաւ անոր.

— Ո՛րչափ լաւ է, Չերզ Վահումթիւն, ձեր փա-
փաքն ալ չի՞ զրգռեր ասիկա:

— Շատ ազատ է, բաւ Անարէյ իչխան դէմքը
ժամածռելով:

— Մարտ ատ՛ր մը պատրաստանք ձեզի համար:

Եւ Թիմօթին, դեռ չհագուած դէպի լիճը վազեց:

— Իչխանը լուացուիլ կ՛ուզէ:

— Իչխա՞նը, մի՞ր իչխանը, զոչեցին ձայներ:

Եւ ամէնքն ալ գործի ասպան: Անարէյ իչխան
դժուարաւ հանդարտեցուց զանոնք, նախամեծար հա-
մարեց երթալ Չուր մը լեցնել վրան կառատունի մը մէջ:

«Մխա, մարմին, թնդանօթի յատուկ մխա», խորհե-
ցաւ իր մերկ մարմինը դիտելով:

Օգոստոս 7ին, Բագրատեան իչխան Սմօլէնսքի ճամ-
բուն վրայէն թուղթ մը գրեց Սրաքչէեվ կոմսին. գիտ-
նալով որ այս նամակը Զարին աչքէն պիտի չվրիպի, կը
ջանար չափել մէն մի բառը որքան որ կրնար ընել:

«Կը խորհիմ թէ ցարդ նախապարը ձեզի իմացուցած
է Սմօլէնսքի լքուիլը, կը գրէր: Տխուր, ցաւալի պա-
րագայ, և ամբողջ բանակը յուսահատութեան մէջ է որ
անհարկի կերպով թշնամիին լքուեցաւ այնքան կարեւոր
բերդաքաղաք մը: Իմ կողմէ անձամբ ամէնէն համոզիչ
կերպով թախանձեցի նախապարին, գրեցի իրեն, բայց
ոչինչ կրցաւ հաւանեցնել զայն: Եթէ մարկ ըրած ըլլային
ինծի, պատուոյ խօսք որ երբեք Նաբօլէոն այս տեսակ
ծուղակի մը մէջ բռնուած պիտի չըլլար: Իր բանակին
կէսը պիտի կորսնցներ, կամ, գոնէ Սմօլէնսքը առած
պիտի չըլլար: Մեր զինուորները կռուեցան և ամէն ժա-
մանակէ աւելի լաւ կը կռուին: Տասնը հինգ հազար հո-
գիով երեսունը հինգ ժամէն աւելի նեղը ձգեցի զերմնք,
և ան չուզեց տասնը չորս ժամ մնալ: Ահա՛ մեր բանա-
կին ամօթը, արատը, և իմ կարծիքով ան արժանի է
ապրելու այս աշխարհիս մէջ: Եթէ ան կը գրէ որ չեմ
բանակին կորուստները խիստ չատ են, սուտ է, թերեւս
չորս հազար, ո՛չ աւելի: Եւ նոյն իսկ եթէ տասը հազար

ըլլար, ասոր պատերազմ կ'ըսեն: Թշնամին կորուսաը անհաչուելի է:

«Իրեն ի՞նչ կ'ըլլար, եթէ Թողուր որ երկու օր ալ դիմանայինք: Ամէն պարագայի մէջ պիտի քաչուէր, որովհետեւ Ջուր չունէր իր մարդոց և ձիերուն համար: Պատուոյ խօսք տուաւ ինծի չնահանջել, և յանկարծ կ'իմացնէ ինծի թէ դիչերը կը մեկնի. այս կերպով Թշնամին չատ չուտ Մոսկուա պիտի բերինք:

«Կ'ըսուի թէ թէ կրնաք հաչտութիւն կնքել: Սատուած չընէ՛: Սմրողջ Ռուսիան ձեր դէմ պիտի հանէք և մեզմէ իւրաքանչիւրը ամօթ պիտի համարէ համազգեաց կրելը: Պէտք է կուռինք ցորչափ Ռուսիա կրնայ և ատքի վրայ մարդ ունինք:

«Պէտք է որ մէկը միայն հրամայէ ա՛չ թէ երկու: Բարկութենէս կը խենդնամ, ներեցէք որ այս տեսակ համարձակութեամբ կը դրեմ ձեզի: Ձչմարտութիւնը կը դրեմ ձեզի: Պատրաստեցէք քաղաքական դիմադրութիւնը: Ձեր նախարարը կրնա լաւ նախարար մը ըլլալ, բայց խելք ու կրակ զօրավար մըն է, իսա՛ւ խելք ու կրակ, և անո՛ր է որ կը յանձնուի հայրենիքին փրկութիւնը: Կը ցաւիմ որ Կայսրը ասանկ մարդու մը յանձնած է բանակը: Մեր ետ քաչուելովը՝ ատոնք հինգ-գ-դար հոդի ցանելինք հիւանդանոցներուն մէջ և ճամբուն վրայ: Եթէ յարձակած ըլլայինք՝ պիտի չկրէինք այս կորուսաը: Ամբողջ բանակը կ'արտասուէ և մահու չափ կը նախատէ զայն...»

Ժ.Թ.

Անոնա Բավլովնայի և Պէզուխով կոմսուհիին սրահները կը նմանէին ինչպէս որ էր մին ևօթը՝ միւսը հինգ տարի առաջ: Անոնա Բավլովնայի սրահին մէջ չարունակ կը խօսէին հիացումով Պոնապարտի յաջողութիւններուն վրայ, և անոր յաղթութիւններուն մէջ չար ծուռակ մը միայն կը տեսնէին պալատական ընկերութեան ա՛յն չբոջանակին դէմ, զոր ա՛յնքան փայլուն կերպով կը ներկայացնէր Անոնա Բավլովնա:

Նոյնը Էլէնայի սրահին մէջ, զոր Բումիանցեվ իր այցելութիւններով կը պատուէր, և ներա մէջ կը տեսնէր չնաչխարհիկ իմացականութեան ափէր կին մը: Առաջուան պէս, հոս ալ, չարունակ կը հիանային մեծ ազգին և մեծ մարդուն վրայ, և ցաւ կը յայտնէին Ֆրանսայի հետ յարաբերութեանց խզուելուն համար, մինչ որ խաղաղութեան պիտի յանդէր, Էլէնայի հիւրերուն կարծիքին համեմատ:

Բանակին կայսեր վերադառնալէն ի վեր, մինչ մինչ յայտնութիւններ, ցոյցեր առաջ եկած էին երկու մրցակից սրահներուն մէջ: Անոնա Բավլովնայի սրահը պալատական կարգադրութեանց և նախարարական անօրինութեանց օրինապահ հետեւորդները միայն կ'ընդունուէին, և սա՛ հայրենասիրական զգացմունքը կը յայտնուէր թէ պէտք չէ Ֆրանսական թատրոնը երթալ, որովհետեւ անոր դերասանական խումբին ըրած ծախքով կարելի է ամբողջ զօրաբանակ մը կերակրել: Անդագօրէն կը հետեւէին

այս չրջանակին մէջ պատերազմի չարժառիւներուն, և կը տարածէին ռուսական զէնքերուն յաղթութեան գրոյցը:

Էլէնայի սրահին մէջ կը հերքուէին ֆրանսացոց անդիմադրելիութեան մասին չրջաբերող գրոյցները, և հաչտութիւն կնքելու նպատակաւ Նաբոլէոնի ըրած բոլոր փորձերը կը գովէին: Էլէնայի սրահին մէջ ամբողջ այս արչաւանքը կը ներկայացուէր իբրեւ անարժէք ցոյց մը, որ հաչտութեան պիտի յանդէր, և կը կրկնուէր Պիլիպինի մէկ խօսքը թէ «վառօդը չէ որ ճակատամարտները կը վճռէ, այլ զայն հնարողները»: Զգուչաւոր կերպով հեգնութեան կը զարնէին Մոսկուացիներուն խանդավառութիւնը, որուն լուրը հասած էր կայսեր վերադարձին հետ:

Աննա Բավլովնայի չրջանակին մէջ ընդհակառակն այս խանդավառութիւնը համակրական արձագանգ մը կը գտնէր, և անոր մասին կը խօսէին այնպէս՝ ինչպէս Պուսարքոս կը խօսի նախնեաց քաջագործութիւններուն մասին: Իչխան Վասիլի, որ միչտ միևնոյն պաչտօնը կը կատարէր, երկու սրահներուն մէջեւ կապ մը կը ձևացնէր: Կ'երթար «իմ պատուական բարեկամուհիս սրահը» և «իմ աղչկանս դիւանագիտական սրահը»: Յաճախ կը չուարէր և էլէնայի սրահին մէջ կ'ըսէր ա՛յն խօսքերը՝ որոնք Աննա Բավլովնայի սրահին յատկացուած էին և փոխադարձաբար:

Զարին Մոսկուա վերադարձէն քանի մը օր վերջ, Աննա Բավլովնայի հիւրերէն մին, «մեծ արժանիքի տէր մարդ մը», չրջահայեցութեամբ մը համարձակեցաւ կարծիք յայտնել թէ վերին հրամանատարի մը անհրաժեչտ բոլոր բարեմասնութիւնները ամէնէն աւելի իրեն վրայ միացնող մարդը Քութուսովն էր:

Աննա Բավլովնա տխուր ժպիտ մը ունենալու և դիտել տուաւ թէ Քութուսով անառնութիւններ միայն պատճառած է Զարին:

— Ես ատիկա ըսի, ազնուականութեան չրջանակին մէջ, դիտց Վասիլի իչխան, բայց դիս մարիկ չըրին: Եւ այս բոլորին պատճառը այն է որ մենք Մոսկուացիներուն ակարամիտ զգացումները կարկել կ'ուզենք, յարեց, բոլորովին մոռնալով թէ էլէնայի սրահին մէջ է որ կը ծաղրուին Մոսկուացիները, և թէ ընդհակառակն պէտք էր գովել զանոնք Աննա Բավլովնայի սրահին մէջ:

Բայց իչխան գործը չտեսց դարձնել.

— Կարելի՞ է վերին հրամանատար անուանել կոյր մը, այո՛, կոյր մը: Շինք բան կ'ըլլայ կոյր զօրավար մը... Աչքկապուկ պիտի խաղայ:

Ո՛չ ոք հակասեց իրեն:

Ասիկա տեղի կ'ունենար յունիս 24ին, բայց 29ին, Քութուսով ընդունեց իչխանի ախտոյտ: Այսուհանդերձ, այս ախտոյտը կրնար իրմէ ազատուելու քաղաքավարական եղանակ մը ըլլալ, Վասիլի իչխանին կարծիքը տակաւին կը չաղխանակէր, թէև նուազ փութկոտութիւն կը ցուցնէր արդէն զայն արտայայտելու:

Օգոստոս 8ին, Զարը գաղանի ժողովի հրաւիրեց իր մարիմ խորհրդականները, և բոլոր անդամները, թէև անանք գիտէին թէ վճռապատը մեծ համակրութիւն մը չունէր Քութուսովի համար, առաջարկեցին վերին հրամատար անուանել զայն:

Արդարև, նոյն իրիկունն իսկ Կայսրը վերին հրամատար անուանեց Քութուսովը, զօրքերով բռնուած բոլոր նահանգներուն բոլոր բանակներուն լիազօր պատուիրակ:

Օգոս. 9ին, Վասիլի իչխան դարձեալ Աննա Բավլովնայի մօտ հանդիպեցաւ «մեծ արժանիքի տէր մարդ»ուն, որ Աննա Բավլովնայի կը դարպասէր, որովհետեւ աղչկանց մեծ վարժարանի մը հոգաբարձու ըլլալ կը փափաքէր:

— Իմացա՞ք լուրը, մեծ լուրը, ըսաւ Վասիլի իչխան երջանիկ ծաւածղի մը երեւոյթով, որ իր փափաքներուն

դագաթին հաստած է Քաւթուսով ընդհանուր հրամատար է: Շատ ուրախ եմ: Մարդ մըն է անիկա:

«Մեծ արժանիքի տէր մարդ»ը, հակառակ այս անուանումին տալիս իր բաղձանքին կատարուած ըլլալուն ուրախութեան, ինքզինքը չկրնալով զսպել՝ իշխանին յիշեցուց իր նախորդ օրուան յայտնած կարծիքը:

— Բայց կ'ըսուի թէ կոյր է, ըսաւ:

— Սառնք ըսի-ըսաւներ են, չատ լաւ կը տեսնէ, հաւատացէք ինծի, ըսաւ Վասիլի իշխան իր ըսածը ձայնով և ան պզտիկ հապով՝ զոր կը կպցնէր գէշ դէրքէ մը ինքզինքը ազատելու համար: Շատ լաւ կը տեսնէ, և ինչ որ մանաւանդ կ'ուրախացնէ զիս, չարունակեց, ան է թէ Զարը անոր լիազօր իշխանութիւն տուած է իր բոլոր բանակներուն վրայ, մեր բոլոր նահանգներուն վրայ, իշխանութիւն մը՝ զոր ոչ մէկ ուրիշ վերին հրամանատար ունեցած չէ: Երկրորդ ինքնակալ մըն է, յաճախ յաղթականի ժպիտով մը:

— Օրհնեա՛լ է Աստուած, օրհնեա՛լ է Աստուած, ըսաւ Աննա Բավլովնա:

Բայց «մեծ արժանիքի տէր մարդ»ը, դեռ նորա-վարժ մէկը պալատական աշխարհին մէջ, Աննա Բավլովնան չզոհելու և պատուական օրիորդին նախորդ կարծիքը արդարացնելու փափաքով, դիտել տուաւ.

— Կ'ըսուի թէ կայսրը իր յօժար կամքովը Քաւթուսովի տուած չէ այս իշխանութիւնը: Կ'ըսուի նոյն իսկ թէ կարմրեր է, ինչպէս կը կարմրի ժպտուն կարգացող օրիորդ մը, երբ ըսեր է Քաւթուսովի. «Զարն ու հայրենիքը կը չնորհեն ձեզի այս պատիւը:»

— Թերևս սիրտէն չէ եկած ըսած տանը, ըսաւ Աննա Բավլովնա:

— Ո՛հ, ո՛չ, ո՛չ, զուչց Վասիլի իշխան, կարելի չէ, որովհետև կայսրը միշտ գնահատած է զայն:

Չէր ուզեր Քաւթուսովէն վեր մէկը դասել, և կը կռահէր որ ամէն օր կը պաշտէր Քաւթուսովը:

— Բաւական է որ իշխան Քաւթուսով իր իշխանութիւնը վարէ ճշդիւ, և ո՛չ մէկը համարձակի անոր անիւներուն տակ քար դնելու, ըսաւ Բավլովնա:

Վասիլի իշխան հակցաւ իսկոյն թէ որո՞ւ էր այդ ակնարկութիւնը և կէս ձայնով յարեց.

— Իրապէս ալ ըսի-ըսած եմ որ Քաւթուսով անհրաժեշտ պայման դրած է որ Զարեւիչը բանակ չդայ: Գիտէ՞ք ինչ ըսեր է Զարին. «Չեմ կրնար պատժել զայն եթէ գէշ վարուի, ո՛չ ալ վարձատրել, եթէ լաւ վարուի»: Ո՛հ, իմ ճանչցած ամենէն խելացի մարդն է այս իշխան Քաւթուսովը, երկար տանիլ ի վեր ճանչցայ զայն:

— Նոյն իսկ կ'ըսուի թէ, յարեց «մեծ արժանիքի տէր մարդ»ը, որուն յայտնապէս կը պակսէր պալատականի նրբազգացութիւնը, Քաւթուսով պայման դրած է նաև որ Զարն ալ բանակ չդայ:

Հաղիւ աւարտած էր այս խօսքերը, Վասիլի իշխան և Աննա Բավլովնա, իր միամտութեան վրայ հառաչ մը արձակելով, ուժով մը հեռացան անոր քովէն ու իրարու երես նայեցան:

Ե.

Այդ միջոցին Ֆրանսացիք Մոսկուայի վրայ կը քալէին: Սմօլենսքէն վերջ Նաբօլէոն առիթ փնտռեց ճակատամարտ մղելու Վիազմա, յետոյ Զարեվօ-Զայմիչ, բայց ամէն տեղակ պարագաներով Ռուսք չկրցան ճակատամարտ ընդունիլ մինչև Պօրօտինօ, Մոսկուայէն հարիւր տասներկու վերստ հեռի:

Նաբօլէոն Վիազմայէն հրաման տուաւ ուղղակի Մոսկուայի վրայ քալել:

Մոակուա, Մեծ Կայսրութեան ասիական մայրաքաղաքը, Սկնքանդրի ժողովուրդներուն սուրբ քաղաքը, իր բազնաձեւ անհամար հկեզեցիներովը անզգաստ կը չարչարէր Նաբօլէոնի երեւակայութիւնը։

Մոակուայի ճամբուն վրայ, Վիտեմսկին Զարեվոձայմիչ, Նաբօլէոն կը յառաջանար իր կողմնահայեաց, կիսովի անզգիական խառնուրդ, բայց դեղին գոյնով ձիուն վրայ, ընկերակցութեամբ կայսերապատ գունդին, ուղեկցութեամբ մանկապահներու և թիկնապահներու։ Պէռթիէ ետեւօք մնացած էր՝ ուշ դերի մը հարցաքննելու համար։ Տըլօրմա-Տիսվիլլ թարգմանին ընկերակցութեամբ, քառատրոփ գնաց միացաւ Նաբօլէոնին և ուրախ դէմքով մը կեցուց ձին։

— Է՛ ուրեմն, ըսաւ Նաբօլէոն։

— Բլաթովի խաղախը կ'ըսէ թէ Բլաթովի զօրաբանակը մեծ բանակին հետ պիտի միանայ և թէ Բուքթուսով վերին հրամատար անուանուած է։ Շատ խելացի և չատրոյց մէկն է։

Նաբօլէոն ժպտեցաւ, հրաման տուաւ խաղախին արամազրութեան տակ ձի մը դնել և իրեն բերել զայն։ Կ'ուզէր ինք անձամբ խօսիլ անոր։ Քանի մը թիկնապահներ վազեցին այս հրամանը զործադրելու և մէկ ժամ վերջ, Լավրուշքա, ա՛յն մուժիկը զոր Տէնիսով Թոզած էր Բոսթովի, իր աւկազուն բանկոնակով ևկաւ Նաբօլէոնի մօտ, որ ֆրանսացի ձիաւորի ընտիր թամբի մը վրայ նստած էր, խորամանկ և պինդ ազդրերի մը ուրախ զուարթ դէմքով։

Նաբօլէոն ըսաւ անոր որ իրեն մօտ գայ և սկսաւ հարցաքննել զայն։

— Խաղա՞խ էք։

— Խաղախ, Ձերդ Մեծութիւն։

Թիէռ այս միջադէպը պատմելով կ'ըսէ. «Խաղախ՝ ը չէր գիտեր թէ ի՛նչ ընկերութեան մէջ կը գտնուէր, որովհետեւ Նաբօլէոնի պարզութիւնը ոչինչ ունէր որ կարենայ արեւելքցիի երեւակայութեան յայտնել վեհապետի մը ներկայութիւնը, արշաւանքին վրայ խօսեցաւ պատահական ընտանութեամբ մը։»

Եւ իրօք, Լավրուշքա, խաղ ընկալած, և իր տէրը առանց ձայն ձգած ընկալած, նախորդ օրը տիսոցը կերած էր, և հաւ գտնելու համար ճամբայ հանուած էր. բայց թալանի հոտ առնելով՝ հետզհետէ հեռուները բնկած և գերի բռնուեցաւ։ Լավրուշքա մին էր այն անոգայ և աներեւ ապահաւորներէն, որոնք պարապ կը համարին խորամանկութեամբ վարուիլ միշտ, և միշտ պատրաստ են իրենց աչերուն համար ամէն գէշ գործերու տակ մտնել, գլխաւորաբար չտեսով անոնց յոտի բնազդները։

Նաբօլէոնի ընկերութեան մէջ գտնուելով, զոր մէկէնթմէկ ճանչցաւ, Լավրուշքա բնաւ չչուարեցաւ, և կարելին բրաւ իր նոր տէրերուն աչքը մանելու համար։ Կրկնեց ամէն բան որ խօսուած էր ապահերուն աւելածուներուն կողմէ իրարու մէջ, և չատ ճշմարիտ բաներ կային այս բսի-բսաներուն մէջ։

Բայց երբ Նաբօլէոն անոր հարցուց թէ Ռուսաց միաքերնէն կ'անցընէի՞ն յաղթել իրեն թէ իրենց յաղթուելն կը հաւատային, Լավրուշքա աչքերը թարթելով խորհրդածեց.

— Եթէ ճակատամարտ ըլլայ և չուա, այն ատեն առանկ պիտի ըլլայ, բայց եթէ երեք օր անցնի և այդ օրէն վերջ, եթէ այդ միևնոյն ճակատամարտը հոս մնայ...

Տըլօրբ, Տըվիլլ կոչուած, այս լեզուն սա կերպով թարգմանեց Նաբօլէոնի.

— Եթէ ճակատամարտը երեք օր չտնցած տեղի ունենայ, Ցրանսացիք պիտի չտնին. եթէ երեք օրէն վերջ տեղի ունենայ, Աստուած գիտէ ի՛նչ պիտի պատահի։

Տըլօրմ ժպտեցաւ, բայց Նաբօլէոն չժպտեցաւ, թէև այդ օրը շատ ուրախ արամադրութիւններու մէջ էր։ Կրկնել տուաւ Լավրուչքայի խօսքերը։ Այս վերջինը կրատնեց այս պարագան, և Նաբօլէոնը զուարճանալու համար, ըսաւ թէ չէր գիտեր որ՛ւ հետ կը խօսէր։

— Գիտենք թէ դուք Պոնաբարթի մը ունիք, ան կռուեցաւ բոլոր աշխարհի հետ, բայց մենք, ուրիչ մարդ ենք, յարեց հայրենասիրական խանդով մը, որուն պատճառը ինք ալ չհասկցաւ։

Թարգմանը այս խօսքերը ըսաւ, առանց կրկնելու վերջին բառերը, և Պոնաբարթի ժպտեցաւ։

Քանի մը քայլ առնելէ վերջ, Նաբօլէոն ըսաւ Պէռթիէի թէ հետաքրքրական է գիտնալ որ «Տօնի այս պատակը» ինչ պիտի ըսէր, խմանալու թէ ուղղակի կայսեր հետ է որ կը խօսէր, այն կայսեր, որ իր անմահ անունը արձանագրած էր բուրգերուն վրայ։

Լավրուչքա, որ հասկցած էր թէ այս ամէնը իր զարմանքը վայելելու համար ապչութիւն և յանկարծակի գալ կեղծեց, աչքերը խոչորցուց, և այն կերպարանքը առաւ զոր կ՛առներ ամէն անգամ որ պինքը խարազանելու առնէին։

«Նաբօլէոն, կ՛ըսէ Թիէռ, վարձատրեց Մազլոը և ըսաւ որ ազատութիւն տան անոր ինչպէս Թուչունին՝ որ իր արտերուն մէջ կ՛արձակուի։»

Նաբօլէոն առաջ գնաց, երազելով Մոսկուան, որ կը տոգորէր իր երեւակայութիւնը, և «արտերուն մէջ թող արուած թուչունը» յառաջապահ գունդերուն կողմը վազել, կանխաւ երեւակայելով իրենց բնակիչը, որովհետև իր գլխուն եկածը պատմելի չէր արժեր, իր գաղափարովը։

ԻԱ.

Մարի իշխանուհին Մոսկուայէն դուրս եկած չէր և վտանգէ դերծ չէր, ինչպէս կը կարծէր Անդրէյ իշխան։

Երբ Ալեքսիէյ Սմոլենսքէն վերադարձաւ, ծերունի իշխանը կարծես երազէ մը դուրս եկաւ, հրաման տուաւ իր բոլոր գիւղերուն մարդիկը պատրաստակ պինել, և վերին հրամատարին նամակ մը գրեց, անոր ծանուցանելու համար թէ որոշած էր Լիսիկօրի մնալ, և պատասխան կը կարդէր զայն տեսնելու համար թէ միջոցներ ձեռք պիտի առնէր պաշտպանելու այս կալուածը, որուն մէջ դերի պիտի բռնէին կամ պիտի չարդէին ամենահին ռուս զօրավարներէն մին։

Միեւնոյն առեն կարգադրութիւններ ըրաւ Մարի իշխանուհիին փոքրիկ Նիքօլայէն և իր դաստիարակին հետ գրկելու Պօկուչարօվա, և անկէց Մոսկուա։

Մարի իշխանուհին, սարսափով տեսաւ որ իր հօր տենդագին գործունէութիւնը կը յաջորդէ խորունկ անտարբերութեան մը, և չէր կրնար սիրտ ընել զայն լքելու, իր կեանքին մէջ առաջին անգամ ըլլալով անհնազանդ եղաւ անոր։ Այս պատճառաւ հանդուրժեց ծերունի իշխանին բուռն զայրոյթին։ Իշխանը իր աղջկան յիշեցուց ամէն տեսակ երեւակայական չանցանքներ, թէ պինքը գժտեցուցած էր իր զաւկին հետ, թէ գէշ կասկածներ մտուցած էր իրեն դէմ, թէ վերջապէս յաջողած էր թունաւորել իր կեանքը։ Վտնտեց զայն իր սենեակէն, և հրամայեց անոր անգամ մըն ալ չներկայանալ իրեն։ Մարի իշխանուհին վախցաւ թէ մի՛ գուցէ պինքը իր կամքին հակառակ հեռացնէ իր քովէն, և չատ գոհ

եղաւ տեսնելով որ իր հայրը կը չտանար արդիւնքով դինքը միմիայն իրեն ներկայանալէ: Աղջիկը գիտեր թէ ասիկա ապացոյց մըն էր որ իր հոգիին խորը ան կ'ուզէր պահել գայն իրեն հետ:

Յաջորդ օրը, փոքրիկ Նիքօլային մկրնատմէն վերջ, ծերունի իշխանը իր հանդիսական վերարկուն հագաւ վերին հրամատարին քով երթալու համար: Կառքը արդէն լծուած էր երբ Մարի իշխանուհին տեսաւ որ ծերունին իր զինուած մուժիկները աչքէ կ'անցընէ: Իշխանուհին պատուհանին մօտ նստած էր մոխիկ ընելու պարտէզէն եկած հօրը ձայնը: Յանկարծ քանի մը մարդիկ, ապշած դէմքով, ծառուղիէն դուրս եկան այս կողմը: Մարի իշխանուհին սանդխակին վրայ վազեց, անկէց ալ պարտէզ, նոյն մարդոց կողմը: Դիտեց խումբ մը մարդիկ, որ հետզհետէ իրեն աղջիկը կուգային և թեւերնուն տակ կը պատապարէին զօրավարի պատուանշաններով համազգեստաւոր պզտիկ ծերունի մը: Մարի իշխանուհին անոր կողմը վազեց, և կնճռիներու չոքը ծակող լոյսին խաղին մէջ չկրցաւ ըմբռնել անոր դէմքին վրայ կատարուած փոփոխութիւնը: Միայն դիտեց որ անոր խոժոռ ու յամառ արտայայտութիւնը տեղի տուած էր խոնարհութեան և հպատակութեան արտայայտութեան մը: Երբ նշմարեց իր աղջիկը, թոյլ չրթունքները չարժելով հոնդիւն մը ունեցաւ: Անկարելի էր հասկնալ իր փափաքածը: Թեւերէն մանելով էր սենեակը տարին և տարածեցին բազմոցին վրայ, ուրիէց ժամանակ մը ի վեր կը սոսկար: Բժիշկը, որ դիչերանոց եկաւ, արիւն առաւ և յայտարարեց թէ իշխանին ձախ կողմը կաթուածահար եղած էր:

Հետզհետէ վտանգաւոր կ'ըլլար Լիսիկօրի մնալ, ուստի երկրորդ օրը իշխանուհին իր հայրը տարաւ Պօկուչարօվօ:

Տէսալ և փոքրիկն Նիքօլա արդէն Մոսկուա մեկնած էին:

Երեք չաբաթներ անցան այսպէս: Ծերունի իշխանը կիսատուած մարմինի մը պէս փառած կը մնար, չէր դադրեր չրթունքները չարժելէ և դժուար էր հասկնալ թէ իր բոլորտիքը անցած դարձածին գիտակցութիւնը ունէր թէ ոչ: Բայց բան մը ատոյգ էր, կը տառապէր և բան մը ըսելու պէտքը կը զգար, բայց ոչ ոք կրնար գուշակել թէ ի՛նչ կ'ուզէր ըսել: Հիւանդի քմահաճոյք մըն էր թէ ընտանեկան գործերու կամ ընդհանուր կացութեան վրայ էր խնդիրը: Բժիշկը կ'ապահովցնէր թէ այս անհանգստութիւնը պարզապէս ֆիզիքական արդիւնք մըն էր: Բայց Մարի իշխանուհին կը խորհէր թէ իրեն բան մը ըսել կ'ուզէր, և այս ենթադրութեան մէջ աւելի կը հաստատուէր նկատելով որ իր ներկայութիւնը միշտ կ'աւելցնէր իր հօր յուզումը:

Հետզհետէ վտանգաւոր կ'ըլլար մնալ Պօկուչարօվօ:

Ցրտահասիք կը մօտենային, և Կարուսէլն տանողհինդ վերստ ապին, թալանուողները դղեակ մը քանդած էին: Բժիշկը կը սպնդէր աւելի հեռուն տանիլ հիւանդ իշխանը: Իշխանութիւնք յատուկ պատգամաւորներ ղրկեցին իշխանուհիին ըսելու համար թէ Նաբօլէոն յայտարարութիւններ վակցուցած էր բոլոր գիւղերուն մէջ, և եթէ իշխանուհին տանը նդիպէն առաջ չմեկնի, այլևս իրենք ո և է բանի մը պատասխանատու չեն: Իշխանուհին որոշեց որ տանը նդիպէն մեկնի:

Նախընթաց օրը, գիչեր տանն, քանիցս լսեց իր հօր հոնդիւնը, անկողնին կրճատումը, և ա՛նպէս թեւեցաւ անոր թէ իր կեանքը սովորականէն աւելի չտացած էր և աւելի կը տագնապէր:

Առաւօտեան դէմ, հանդարտեցաւ և քնացաւ:

Առաւօն տաք էր և միգապատ. Մարի իշխանուհին ինքզինքը ժողվեց քիչ մը կարգ դնելու համար իր գործարանութեան մէջ, իր հօր քով երթալէ առաջ:

Բժիշկը տանդուխին վրայ իրեն դէմ կեաւ:

— Թևթևս բարեւգործ մը կայ, ըսաւ։ Ես ալ քեզ կը վճռեմ։ Այսօր քիչ մը աւելի լաւ կը հասկնամ ըսածը։ Զեզ կ՚ուզէ։

Մարի իշխանուհին իր հօր անհետակը մոռնալով, անկողնին մօտեցաւ։ Ծերունի իշխանը փռուած էր, իրանը վերցուած, ոսկրուտ մանր ձեռքերը ուռուցիկ երակներով ակօսուած, կապուտցած, և վերմակին վրայ պառկեցած։ Չախ աչքը դիմաց կը նայէր, մինչ աջը կը չափէր; ծնգերն ու չրթունքները անշարժ էին։ Նիհարցած, ճղճած, մանրցած էր. դէմքը չորցած կամ հալած կը թուէր և դիմագիծերը նեղցած։

Մարի իշխանուհին անոր մատները համբուրեց։ Ծերունի իշխանին ձախ ձեռքը իր աղջկան ձեռքը սեղմեց ա՛յնպիսի ճնշումով մը, որ ցոյց կուտար թէ երկար ատենէ ի վեր իրեն կը սպասէր։ Թևը երերաց, և ծնգերն ու չրթունքները բարկութեամբ չարժեցան։

Իշխանուհին սարսափահար անոր նայեցաւ չանալով դուշակել թէ ինչ կ՚ուզէր ըսել։ Երբ այնպէս մը դարձաւ որ ծերունի իշխանին ձախ աչքը կրցաւ պինդը նշմարել, հանդարտեցաւ և երկար ատեն աչքերը յառած մնաց անոր վրայ։ Ցեւոյ չրթունքներն ու լեզուն չարժեցան, ձայներ արտաբերելով, և սկսաւ խօսիլ, վախն ի վախը անոր նայելով և պաղատող դէմքով, վախնալով անշուշտ թէ պիտի չհասկնամ։ Իշխանուհին ամէն կերպով աշխատեցաւ որ հօրը ըսածը իմանայ։ Ցաւալիօրէն ծիծաղելի ճիգը՝ որով հիւանդը իր լեզուն կը չարժէր, կը հարկադրէր Մարի իշխանուհին աչքերը մէկ կողմ դարձնելու և իր կոկորդը խեղդող հեծեծանքը սեղմելու։

— Ա՛ա... ու... ու... կրկնեց քանիցս։

Անկարելի էր խօսք մը որոշել։ Բժիշկը կարծելով թէ կը դուշակէր, ըսաւ։

— Իշխանը կը նեղուի՞ արդեօք։

Հիւանդը գլուխը չարժեց ժխտականօրէն և միեւնոյն ձայները կրկնեց։

— Հոգին կը նեղուի՛, ճչդեց Մարի իշխանուհին։

Իշխանը հառաչեց հատուածական չարժումով, ձեռքը կուրծքին դէմ սեղմեց քանի մը ակռ, որպէս թէ բուն տեղը կը վճռէր։

— Մխա քու վրադ կը խորհիմ, ըսաւ դարձեալ, չաս աւելի որոշակի, հասկցուելուն վրայ ապահով ըլլալով։

Մարի իշխանուհին գլուխը կրծնցուց ծերունիին դէմքին դէմ, չանալով ծածկել իր հեկեկանքներն ու արցունքները։ Իր մատները կը պատճէր աղջկանը մազերուն մէջ։

— Սմբոզջ գիշերը քեզ կանչեցի, ըսաւ...

— Եթէ գիտնայի, ըսաւ աղջիկը հեկեկանքներուն մէջէն. ես չէի համարձակեր գալ...

Իշխանը սեղմեց անոր ձեռքը։

— Զքնացա՞ր։

— Ո՛չ, չքնացայ, ըսաւ իշխանուհին, գլուխը ժխտականօրէն երերցնելով։

Իշխանուհին բնազդաբար աւելի նշաններով կը խօսէր քան թէ բառերով, որպէս թէ ինք ալ դժուարաւ կը չարժէր լեզուն։

— Հոգեա՛կս, սիրելի՛ս...

Մարի իշխանուհին չէր կրնար ճչդիւ հասկնալ, բայց նայուածքին համեմատ կը զգար թէ չաս անուշ բառեր էին, զոր կրկնած չէր ան իրեն։

— Շորհակալ եմ... աղջիկս, սիրելի՛ս... Շնորհակալ եմ ամէն բանի համար... Ներէ՛... չնորհակալ եմ։

— Արցունքները կը հոսէին աչքերէն։

— Կանչեցէ՛ք սիրելի Անարէս, ըսաւ յանկարծ, և իր դէմքը երկչոտ ազայական երեւոյթ մը առաւ, իբր թէ ինք ալ գիտէր որ իր խնդրանքը նշանակութիւն չունէր։

— Իրմէ նամակ մը առի, ըսաւ Մարի իշխանուհին:

— Ո՞ւր է:

— Բանակին մէջ, բարի հայրի՛կս, Սմօլէնսք:

Աչքերը գոցեց և երկար առին միայց անդադրաւ, յետոյ կարծես իրեն պատասխան իր տարակոյսներուն և տագնապներուն համար թէ ամէն բան հասկցած էր ու ամէն բան կը յիշէր, աչքերը բացաւ և հառաչական չարժումով մը գլուխը երերցուց:

— Այո՛, ըսաւ կամաց մը և որոշակի, Ռուսիա կորսուած է, միացուցի՛ն զայն:

Դարձեալ հեծեծեց և արցունքները հոսեցան աչքերէն:

Երբ իշխանը դադրեցաւ հեկեկալէ, ձեռքը աչքերուն առաւ, և Թիխոն հասկցաւ որ կ՚ուզէր որ սրբեն աչքերը:

— Ձերմակ չրջազգեստդ հագիր, չատ կը սիրեմ զայն, ըսաւ աղջկանը:

Մարի իշխանուհին ա՛լ աւելի հեկեկաց և բժիշկը անհանգիստ դուրս հանեց զայն, խնդրելով որ հանդարտի ու մեկնումի պատրաստուի.

Ծերունի իշխանը, մինակ մնալով, դարձեալ խօսեցաւ իր զաւկին, պատերազմին, կայսեր վրայ, յօնքերը չարժեց բարկութեամբ, խաչաձև ձայնը բարձրացուց և երկրորդ ու վերջին նոպայ մը ունեցաւ:

Մարի իշխանուհին պատշգամին վրայ կեցաւ: Բաւական ժամանակ անցած էր, արեւը կը վայրէր և տաք էր: Բան մը չէր կրնար հասկնալ և իր հօր մասին առաւել սէրէն տարբեր ոչինչ կը զգար, սէր մը՝ զոր կը թուէր թէ ցարդ ճանչցած չէր: Հեկեկալով պարտէզ վազեց, Անարէյ իշխանին անկած մասագ կնճիռներուն ծառուղիներուն մէջէն քալելով: Ո՞րչափ առին մնաց այսպէս: Չէր գիտեր, երբ կանացի չտապող քայլեր իր թմրութենէն դուրս հանեցին զինքը: Իր ապաստանին

Տնեսչան էր որ առաւօտուայ եղած ձայնով մը կը դուչէր իրեն.

— Իշխանուհի՛ եկէք... իշխանը...

— Կուգա՛մ, կուգա՛մ, ըսաւ ընդմիջելով զայն, իր թէ կը վախնար անոր խօսքը աւարտելէն:

— Իշխանուհի՛, Աստուծոյ կամքը կը կատարուի, պէտք է ամէն բանի պատրաստ ըլլաք, ըսաւ անոր ազնուականութեան մարէչալը, որ եկած էր մեկնումը փութացնելու:

— Թողէ՛ք զիս, չիտակ չէ, պատաց բարկութեամբ:

Բժիշկն ալ ուզեց զայն զսպել, բայց մէկ կողմ հրեց զայն և դէպի հօրը սենեակը վազեց:

Դուռը բացաւ, և առաջուց միշտ մութ այս սենեակին մէջ տարածուած պայծառ լոյսը անաբեկեց զինքը:

Ծերունի գայեակն ու կիներ հոն էին: Անկողինէն քաչուեցան անոր տեղ բանալու համար: Ծերունի իշխանը մեւնոյն դիրքին մէջ էր, բայց անոր գունատ դէմքին խոժոռ երեւոյթը գամեց Մարի իշխանուհին սենեակին սեմին վրայ:

«Ո՛չ, մեռած չէ, կարելի չէ, ըսաւ ինքնիրեն»:

Մօտեցաւ հօրը, և իրեն բռնացող սարսափին տիրելով, համբուրեց ծերունիին այտը, բայց խոհոյն քաչուեցաւ անորմէ: Երեսը ծածկեց ձեռքերովը և իսկաւ բժիշկին թեւերուն մէջ որ կը բռնէր զայն:

ԻԲ.

Պոկուչարովոյի գիւղացիները ամէն բանի մէջ կը զատուէին Լիսիկօրիի գիւղացիներէն. ուրիչ խօսուածք, ուրիչ բարքեր ունէին, և իրենց տարազն ալ տարբեր էր: Ծերունի իչխանը կը գովէր զանոնք աչխատութեան մէջ իրենց չարքաչութեան համար, բայց չէր սիրեր զանոնք իրենց վայրենութեանը համար:

Պոկուչարովոյի մէջ Անտրէյ իչխանին բնակութիւնը իր նորութիւններով, հիւանդանոցներով, դպրոցներով և զանազան անուններով գանձուած տուրքերով բնաւ մեղմացուցած չէր անոնց բարքը, այլ ընդհակառակն ամբարցուցած էր նկարագրի ա՛յն գիծերը, զորս ծերունի իչխանը վայրենութիւն կը կոչէր: Անոնց մէջ միշտ պրոյց կը չրջէր թէ գիրենք խաղալս պիտի ընէին, կամ նոր կրօնք մը պիտի պարտադրէին իրենց, կամ նոր Չար մը պիտի գար որ ազատութիւն պիտի տար իրենց: Պատերազմին և Պօնապարթի արչաւանքին լուրերը անոնց աչքին հակաքրիստոսի պատմութիւններուն հետ կը չփոթուէին, ինչպէս նաև աչխարհի վախճանը և ազատութեան երազներուն հետ:

Երբ Ալբաթիչ Պոկուչարովո հասաւ, ծերունի իչխանին մահէն քիչ ժամանակ առաջ, իսկոյն չարժում մը տեսաւ մուժիկներուն մէջ: Ուրիչ տեղերու մէջ եղածին հակառակ, հոս գիւղացիները հաղորդակցութիւններ ունէին Ժրանասցիներուն հետ, յայտարարութիւններ կ'ընդունէին զորս կը ցրուէին և Թչնամիին գալուն վրայ չէին վախչեր:

Ալբաթիչ իրեն անձնուէր եղող մարդոցմէն իմացաւ որ հասարակութեան վրայ մեծ ազդեցութիւն ունեցող մուժիկ մը, ճամբորդութենէ մը վերադառնալով, կը պատմէր թէ ռուս խաղախներ լքուած գիւղերը կը թալէին, մինչ Ժրանասցիք ամէն մարդ կը պաչպանէին: Ալբաթիչ իմացաւ նաև որ ուրիչ մուժիկ մը Ժրանասցւոց գանուած Վխալեխովոյէն Ֆրանսայի զօրավարին մէկ նամակը բերած էր, որով կը յայտարարէր թէ մուժիկներուն ո և է վնաս պիտի չհասնի, և թէ իրենցմէ ի՛նչ որ առնուէր, եթէ չվախչին, փոխարէնը պիտի հատուցուի:

Իր ապագայ մուժիկը հարիւր րուպլի բերած էր զոր Ֆրանսայի զօրավարը կանխավճար ըրած էր խոտին համար: Իրաւ է որ մուժիկը չէր գիտեր թէ այդ րուպլիները կեղծ էին:

Վերջապէս, ինչ որ աւելի ծանրակչիռ էր, Ալբաթիչ գիտեր թէ իչխանուհիին գոյքերուն համար կառքերը բերելու հրաման տուած օրն իսկ, մուժիկները հաւաքումի մը մէջ որոչեցին որ ա՛չ կառք տան ոչ ձի և միայն Ժրանասցւոց գալուն սպասեն: Սակայն ժամանակին էր մեկնելու:

Երեսուն տարի առաջ, ծերունի իչխանը Պուչարովոյի մուժիկներուն պետ ըրած էր հասարակութեան դպրոցը, Տրօնուչքա. Փիլիքապէս և բարոյապէս զօրաւոր գիւղացիներէն մին էր, որոնք, անգամ մը որ չափահաս ըլլան, միևնոյնը կը մնան մինչև վախճան հօժանաստուն տարեկան, և այդ տարիքին կը հասնին առանց ճերմակ մազ մը կամ պակաս ակռայ մը ունենալու, միշտ զօրաւոր և ուղիղ՝ ինչպէս երեսուն տարեկանին: Գիւղացիները ակռ աւելի կը պատկառէին քան իչխանէն: Ծերունի իչխանը, Անտրէյ իչխանը, մատա-

կարասը կը յարգէին զայն, և կատակով «նախարար» կ՚ածականէին զայն: Այս երեսուն տարիներու ծառայութեան մէջպէն Տրօնուշքան օր մը օրանոց ոչ հիւանդ, ոչ ալ գինով տեսնուած էր, նոյն իսկ գիշերներով անքուն կամ օրերով ծանր աշխատութիւններէ վերջ երբեք դոյզն յոգնութիւն մը չէր յայտնած, և թէ գրկ կարդալ չէր պիտեր, օր մը անգամ պատահած չէր որ հաչիւ մը մոռնար, կամ ծախած ապուրին մէկ բուտը, ա՛չ ալ իշխանին անհատոր կալուածներուն ցորենի մէկ կապոցը:

Ծերունի իշխանին յուզարկաւորութեան օրը Ալբաթիչ այս մուժիկին էր որ հրամայեց տաններու ձի պատրաստ ունենալ իշխանուհին կառքերուն համար, և տաններուն այլ գոյքերուն համար: Տրօնուշքա աչքերը կախեց և բան մը չըսաւ: Ալբաթիչ իր ճանչցած մուժիկները նշանակեց և հրամայեց անոնցմէ ճարպիկ ձիերն ու սայլերը: Մուժիկապետը պատասխանեց թէ այդ պիւզացիներուն ձիերը ուրիշ տեղ զբաղած էին: Ալբաթիչ ուրիշներու անուն տուաւ, բայց Տրօնուշքա յայտարարեց թէ իր կարծիքով ձի պիտի չգտնուի, ա՛չ միայն գոյքերուն, այլ մինչեւ իսկ իշխանուհին կառքին համար: Ալբաթիչ ուշադրութեամբ մուժիկապետին նայեցաւ և յօնքը պռտեցուց:

Անմիջապէս հասկցած էր որ Տրօնուշքայի պատասխանները անոր սիրական զգացումէն թելադրուած չէին, այլ մարքի ա՛յն վիճակէն՝ որ հասարակութեան մէջ կը տիրէր: Գիտէր նաև որ այս հարստացած հասարակութիւնը, զոր կ՚ատէր մուժիկապետը, երկու բանակի բաժնուած էր, իշխանին և մուժիկներու անունով:

— Մո՛ւկ ըրէ, Տրօնուշքա՛, ըսաւ անոր Ալբաթիչ, պարապ տեղը մի՛ չարչարուիր: Ն. Բարձրապատուութիւն իշխան Անտրէյ Նիքօլայեվիչ հրամայեց ինծի որ հոս բոլոր գոնուողները դուրս հանեմ և մէկը չթողում քշնամին ընդունելու համար: Աւելի Զարին հրամանն է:

Մնացողները հայրենիքին պաշտպանութեան պիտի ըլլան: Կը հասկնա՞ս:

— Կը հասկնամ, ըսաւ Տրօնուշքա, առանց դլուխը վեր առնելու:

Այս պատասխանը չգոհացուց Ալբաթիչը:

— Է՛, Տրօնուշքա՛, ըրածիդ փոխարէնը պիտի գտնես, ըսաւ Ալբաթիչ:

— Դո՞ւք էք տէրը, պատասխանեց Տրօնուշքա քիմը կախած:

— Է՛, Տրօնուշքա՛, թողուր այս ամէնը, ըսաւ Ալբաթիչ, ձեռքը բռնկունակին դրպանէն դուրս հանելով, և հանդիսական չեչտով մը ցոյց տալով տախտակամածը մուժիկապետին առքերուն տակ: Միայն քեզմով եղածը չէ որ կը տեսնեմ, այլ քու տակդ երեք մէթր հողին մէջ եղածն ալ կը տեսնեմ:

Տրօնուշքա խռովեցաւ, ակնարկ մը նետեց Ալբաթիչի վրայ, բայց գլուխը դարձեալ ծռեց:

— Թո՛ղ բոլոր այս չիմարութիւնները և պիւզացիներուն ըսէ որ Մոսկուա մնայինն, և վառն առաւ պատրաստեն սայլերը իշխանին գոյքերուն համար: Եւ գուժարումին մի՛ երթար, կը հասկնա՞ս:

Տրօնուշքա ծունկի եկաւ:

— Կ՚ապաչեմ, պաշտօնէս հանէ՛ գիս, կը խնդրեմ:

— Խենթութիւն չուզեր, ըսաւ Ալբաթիչ, խստիւ:

— Քու նեղքեւդ երեք մէթր անդին կը ճանչնամ, կրկնեց, դիտնալով թէ մուժիկները իմամներու իր ճարտարութեամբ վարակը ցանելու յարմար ժամանակը գիտնալով, և առջի քան տարի ծերունի իշխանը գոհ թողած ըլլալու իրողութեամբ կախարդի համբաւ մը չահած կ՚ըլլայ մուժիկներու քով, և թէ կրնար անպատիժ կերպով պատճառել հողին տակը երեք մէթր անդին եղածը ճանչնալուն վրայ:

— Ի՞նչ կրնամ ընել այս մարդոց հետ, բաւ մանաւանդ որ ժիկապետը, զլուխնին զարձած է:

— Կը գինովնա՞ն:

— Արդէն երկրորդ տակառին սկսած են:

— Է՛ ուրեմն, մարի՛կ ըրէ ինծի, երթամ իշխանուհիներէն մարդ կանչեմ, և դուն ըսէ՛ իրենց որ այդ սայլերը պատրաստ ըլլան:

Ալբաթիչ այլեւս չսպասեց: Գիտէր թէ հրամանը կատարուելու ամէնէն ապահով միջոցն էր ցոյց չտալ որ մտածէն թէ կրնան չհնազանդիլ: Սակայն գրեթէ անհրաժեշտ էր որ առանց զօրքերուն միջամտութեան մանուկները կարգ պիտի չտային:

Իրիկունը պիտեանոն մէջ դուռմարում մը տեղի ունեցաւ և գիւղացիք որոշեցին ձիերը անտառ տանիլ, բայց քնաւ չյանձնել:

Ալբաթիչ բան մը չըսաւ իշխանուհիին, հրամայեց Լիսիկօրիէն հատած սայլերը պարպել և ձիերը առնել իշխանուհիին գոյքերը տանելու համար, մինչ ինքն ալ պիտի երթար լուր տալ իշխանութեանց:

ԻԳ.

Իր հօր յուղարկաւորութենէն վերջ, Մարի իշխանուհին փակուեցաւ սենեակին մէջ և ո՛չ մէկուն թոյլ տուաւ ներս մտնել: Սենեկապանուհին դրան մօտեցաւ, և բաւ թէ Ալբաթիչ հրաման կը խնդրէր մեկնումի: Իշխանուհին բազմոցէն ելաւ և դրան ճեղքէն բաւ թէ չէր ուզեր մնալ և կ՛ուզէր որ պինքը հանդարտ թողուն:

Իշխանուհիին սենեակէն պատուհաններուն արեւմտեան կը նայէին: Փուռած էր բազմոցին վրայ, դէմքը պատին և մելամաղձաբար կը զարձնէր կաչիէ քարձի մը կոճակները:

Արեւը արեւելքէն անցաւ տունին միւս կողմը և իր չեզ ճառագայթներով լուսաւորեց սենեակը և Մարի իշխանուհիին դիտած կաչիէ քարձը: Իր մտածումները յանկարծ փոխուեցան: Անգիտակցաբար ոտք կանգնեց, մազերը յարդարեց, պատուհանին մօտեցաւ, ակամայ չնչելով հովիր զովութիւնը այս ամառնային վճիտ իրիկուան մէջ:

«Ա՛յ, կրնամ հիմա հեռանալ իրիկուան վրայ, ան ոչ եւս է և ոչ ոք պիտի արգիլէ զիս»: Աթոռին վրայ ինկաւ և գլուխը կրծնոցուց վանդակախեղկին ծնօտին վրայ:

Աղուոր և քնքուշ ձայն մը կանչեց պինքը պարտէզին կողմէն և իսկոյն մէկը համբուրեց պինքը գլխէն:

Իշխանուհին զարձաւ ուժգնօրէն, Օր. Պուռիանն էր սուգի նշաններով սեւ չրջազգեստ մը հագած: Մարի իշխանուհին յիշեց անմիջապէս այդ պատուական օրիորդին զէմ իր ունեցած հին զանգատները, բայց յիշեց նաև թէ վերջին ժամանակները ինչպէս ծերունի իշխանին ընթացքը չափաւորուած էր, և թէ Ֆրանսուհիին իր ուղղած բոլոր յանդիմանութիւնները արդարացի չէին: «Իրաւունք ունի՞մ միթէ ոնց կապկու մէկու մը, ես որ անոր մեռնելուն կը փափաքէի»: Յիշեց յայտնօրէն Օր. Պուռիանի կացութիւնը զոր իրեն քով չէր մոռնար վերջին ժամանակները, այլ որ իրմէ կախում ունէր և օտարական երկրի մէջ կը գտնուէր: Արգահատեցաւ օրիորդին և ձեռքը անոր կարկառեց:

Օր. Պուռիան լացաւ, սկսաւ իշխանուհիին ձեռքը համբուրել և յայտնեց անոր իր վիշտը և իր ցաւակցութիւնը: Կը վստահացնէր թէ իր միակ միխիթարութիւնը այն էր որ իշխանուհիին կը թոյլատրէր իրեն ցա-

ւակից ըլլալ: Կը վաստահացնէր թէ բոլոր թիւրիմացու-թիւնները պէտք է չնչուին այս մէկ վիշտին առջեւ, թէ ինքզինքը մաքուր կը զգար ամէնուն առջեւ, և թէ ան երկինքէն կը սպասէ իր սէրն ու երախտապիտութիւնը:

— Ձեր կացութիւնը, սիրելի իշխանուհի, ըսաւ Օր. Պուռխան, վչտագին կերպով ակռայ է: Կը հասկնամ որ չէք կրնար մտածել ձեր վրայ, բայց իմ պարտքս է հակիլ ձեր վրայ: Սլըմթիչ ևեռ սպասելու ձեզ: Մենութեան վրայ խօսեցա՞ւ ձեզի:

Մարի իշխանուհին չպատասխանեց: Ձէր հասկնար թէ ո՞վ պիտի մնայէր և ո՞ւր պիտի երթար: «Հիմակ մնայնալու վրայ կարելի՞ էր մտածել: Ի՞նչ կարեւորութիւն ունէր մնայիլը կամ չմնայիլը:» Չպատասխանեց:

— Գիտէ՞ք, սիրելի՛ իշխանուհի, ըսաւ Օր. Պուռխան, թէ մենք վտանգի մէջ ենք, թէ Ֆրանսացիք չորս կողմէն մեզ կը պաշարեն: Եթէ հիմա ճամբայ ելլենք, անշուշտ գերի պիտի բռնուինք:

— Ա՜հ, եթէ գիտնայիք թէ ո՛րքան նշանակութիւն չունին ինծի համար ատանկ բաները հիմա, պատասխանեց իշխանուհին... Սլըմթիչին խօսեցէք եթէ կ՛ուզէք, ես բան մը չեմ կրնար, բան մը չեմ կրնար ընել:

— Խօսեցայ իրեն. Սլըմթիչ կը յուսայ թէ կրնանք վաղը մնայիլ, բայց կարծեմ թէ աւելի լաւ է որ հոս մնանք: Գիտէ՛ք, իշխանուհի, թէ ամառոր բան է զինուորներուն կամ ապստամբ մուժիկներուն ձեռքը իյնալը:

Այս խօսքերը ըսելով Օր. Պուռխան իր զրպանակէն դուրս հանեց զօրավար Ռամոյի մէկ յայտարարութիւնը և երկարեց զայն Մարի իշխանուհիին: Զօրավարը քնակիչները կը հրաւիրէր իրենց տուներէն չմնայիլ և զանոնք կը վստահացնէր թէ պիտի գանէին ֆրանսական զինքերուն պաշտպանութիւնը:

— Կարծեմ լաւ կ՛ընենք այդ զօրավարին դիմելով,

ըսաւ Օր. Պուռխան, համոզուած եմ որ ան մեզի հետ պիտի վարուի մեզի պատշաճ ամէն պատիւներով:

Մարի իշխանուհին կարդայ յայտարարութիւնը և հեգնականքներ կծկեցին իր դէմքը:

— Ո՞վ յանձնեց ձեզի այս յայտարարութիւնը:

— Անոնք անչուշտ իմ անունէս գուշակած են թէ ես Ֆրանսուհի եմ, ըսաւ Օր. Պուռխան կասկարմիր կարկով:

Մարի իշխանուհին, յայտարարութիւնը ձեռքը, դռնէն ներսը, սենեակէն դուրս ելաւ և Անտրէյ իշխանին վերապահուած յարկաբաժինը մտաւ:

— Տօնիաչա՛, ըսաւ, կանչէ՛ իմ կազմէս Սլըմթիչը, Տրուշնուչքան, ո՛վ որ կ՛ուզես, պէտք է մնայիլ, պէտք է մնայիլ, պոռաց սարսափով, խորհելով թէ կրնար թշնամիին ձեռքը իյնալ:

«Անտրէյ իշխան ինչպէս պիտի խնամեր թէ իր քոյրը Ֆրանսայիներուն գերին է: Ի՛նչպէս, ինքը, Պոլքոնսքի զօրավարին աղջիկը, պիտի խնդրէր՝ զօրավար Ռամոյէն չնորհել իրեն օգնութիւն և պաշտպանութիւն»:

Այս մտածումը կը զոդային զինքը, կը կարմրցնէր և զգալ կուտար բարկութեան ու հպարտութեան նոպաներ, զորս չէր ճանչցած ցարդ: Կը հասկնար ինչ տաժանելի և մանաւանդ նախասական բան՝ որ կար իր կացութեան մէջ:

Բոլորովին յուզուած, կարմրած՝ սենեակը կը չափէր կանչելով Սլըմթիչը, ճարտարապետը, Թիխոնը, Տրօնուչքան... Սլըմթիչ մնայած էր, և կիսովի քնացող ճարտարապետը զոլով ինչ ըսելը չէր գիտեր:

Թիխոն, դէմքը բարակցած, անմխիթար վիշտի մը բոլոր նշաններով, պատասխանեց. «Կը հնազանդիմ...» դժուարաւ կը զսպէր իր հեգնականքները իշխանուհին դիտելով:

Վերջապէս հասաւ մուժիկապա՛տը, որ խոնարհաբար

իշխանուհին բարեւելէ վերջ կեցաւ դրան սեմին վրայ։

— Տրօնուշքա՛, ըսաւ անոր Մարի իշխանուհին, որ անոր մէջ կը տեսնէր վատահելի բարեկամ մը, նա՛յն ատեն Տրօնուշքան, որ ամէն տարի Վիսամայի ամառավաճառը գացած տանն իրեն կը բերէր ժպիտով մը այդ քաղաքին յատուկ եղող նշանաւոր կարկանդակներէն, — Տրօնուշքա՛, հիմա մեր դժբախտութենէն վերջ... կեցաւ, չկրնալով այլեւս շարունակել։

— Ամէնքս ալ Աստուծոյ ձեռքին մէջ ենք, պատասխանեց մուժիկապետը ժպիտով մը։

— Տրօնուշքա՛, իրա՞ւ է որ չեմ կրնար մնալ։

— Ինչո՞ւ, պիտի չմնա՞ք, Զո՛րդ Բարթրութիեն։ Կրնաք մնալ։

— Ըսուեցաւ ինծի թէ վտանգաւոր է։ Գիտե՞ս, սիրելի՛ս, ամէն բան մը չեմ հասկնար, ես մէկը չըսեմ... Կ՚ուզեմ անպատճառ մնալ այս պիչոր կամ վարդ առաւօտ կանուխ։

Մուժիկապետը աչքին տակէն Մարի իշխանուհին կը դիտէր։

— Զի չկայ, ըսաւ, արդէն ըսի Ալբամիչին։

— Բայց ինչո՞ւ ձի չկայ, հարցուց իշխանուհին։

— Աստուծոյ պատիժն է աս։ Բանակը բանի կ՚առնէ անոնցմէ, և յետոյ չատերն ալ տակնուվրան։ Պէտք է մտածել թէ կարելի՞ է անօթի չմնալ և ի՞նչպէս կ՚ուզէք ձիերը կերակրել։ Մարդիկը երեք օրը անգամ մը միայն բան կ՚ուտեն։ Ալ բան չմնաց, վճռացանք։

Մարի իշխանուհին ուշադրութեամբ մտիկ կ՚ընէր անոր։

— Գիւղացիները վճռացա՞ն։ Հայ չունի՞ն, հարցուց։

— Անօթի կը մնանին, բայց մուժիկապետը, և գուք սպերու վրայ կը խօսի՛ք։

— Բայց ինչո՞ւ այդ բանները չըսիր ինծի։ Մինչդեռ

չկա՞յ օդնութեան հասնելու անոնց։ Ձեռքէս եկածը պիտի ընեմ։

Տարօրինակ կը թուէր որ ա՛յն պահուն երբ իր հոգին ա՛յնքան վիշտով լեցուած էր՝ կարենայիր գանուիլ հարուստ և աղքատ, և հարուստները օդնութեան չհասնէին աղքատներուն։

Գիտէր նաեւ որ ո՛չ իր հայրը, ոչ իր եղբայրը պիտի չմերժէին օդնութեան հասնիլ անոնց։

— Բայց ցորեն ունի՞ք։

— Ձեր ցորենին բան մըն ալ եղած չէ, ըսաւ հպարտութեամբ մը մուժիկապետը, մեր իշխանը արգիլեց ինծի զայն ծախելը։

— Է՛ ուրեմն, պիւզայինները՛ն բաշխէ՛ այդ ցորենը, ինչ որ պէտք է տա՛ր անոնց, կ՚արտօնեմ քեզ եղբօրս անունով։

Տրօնուշքա չպատասխանեց, այլ խորունկ հառաչ մը արձակեց։

— Մեր բոլոր ցորենը անոնց բաշխէ՛, և ըսէ՛ անոնց թէ ինչ որ մերն է իրենցն է. բնաւ պիտի չյաւելնք։

— Ո՜հ, քոյրիկս, այս պաշտօնը վրայէս ա՛ռ, ըսէ՛ ինծի որ բանալիները յանձնեմ, ըսաւ յանկարծ Տրօնուշքա, քանի երեք տարի ծառայեցի քեզի, ո և է պակասութեան մէջ չգտնուեցայ ձեր մասին, կ՚ապաչեմ, պաշտօնս ա՛ռ վրայէս։

Մարի իշխանուհին չէր հասկնար թէ ինչ կը խնդրեր ան իրմէ, պատասխանեց թէ բնաւ ատրակուտած չէ իր հաւատարմութեան վրայ, և թէ ինք ամէն բան պիտի ընէր իրեն և պիւզայինները՛ն համար։

Մէկ ժամ վերջ Տօնիաչա եկաւ ծանուցանել իշխանուհին թէ Տրօնուշքա և բոլոր պիւզայինները կառատունի չուրջ հաւաքուելով կ՚ուզէին խօսիլ իրեն։

— Բայց ես իրենց հոս եկէք չըսի, միայն թէ հրամայեցի որ ցորեն բաշխուի։

— Իշխանուհի՛, քաւո՛ւիս, վռնտեցէ՛ք զանոնք, մի՛ երթար անոնց քով, ձեզ կը խաբեն: Սլաթիչ պիտի վերադառնայ և մենք պիտի մեկնինք:

— Բայց ո՞վ է դիս խաբողը և ի՞նչ բանի մէջ:

— Ես դիտեմ... Ինքսիս հետևեցէ՛ք, կ՚աղաչեմ, հարցուցէ՛ք ծերունի դայեակին: Կ՚ըսեն թէ չեն ուզեր հնազանդիլ ձեզի, թէ պիտի չմեկնին:

— Ինչքա՜ս չի հասնիր... Ես իրենց չըսի որ մեկնին: կանչէ՛ Տրօնուչքան:

Մուժիկապետը հասատակեց ապատուհին բաժնները: Գիւղացիները հաւաքուած էին իշխանուհիին հրամանին վրայ:

— Յանձնարարութիւնս լաւ չես կատարեր. ես զանոնք ժողովի չի հրաւիրեցի, ըսի որ հաց ուտեն անոնց:

Մուժիկապետը հառաչեց առանց պատասխանելու:

— Եթէ հրամայէք, ըսաւ վերջապէս, պիտի ցրուին:

— Ո՛չ, ո՛չ, ես երթամ պիտի խօսիմ իրենց:

Եւ Մարի իշխանուհին, հակառակ Տրօնուչքայի և ծերունի դայեակին ազդարարութեանց, սանդխակին վրայ եկաւ:

Ամբոխը դիզուեցաւ և բոլոր մուժիկները գլխարկնին վար առին:

Մարի իշխանուհին, աչքերը ծռած, ոտքը չրշալզեսաին մէջ անցած ու ասկէց նեղուած, դէպի անոնց կողմը առաջացաւ: Այնքան տարբեր դէմքեր հաւաքուած էին իրեն առջեւ, և այնքան տարբեր գոյնով ու հասակով աչքեր արձակուած էին իրեն վրայ որ իշխանուհին ո՛չ մէկը զանազանեց, և հարկ դառնալով ամէնուն առ հասարակ խօսք ուղղել, չէր գիտեր վարուելու կերպը:

Բայց իր հօրն ու եղբօրը ներկայացուցիչն ըլլալու գիտակցութիւնը կրկին քաջութիւն տուաւ իրեն, և արիաբար սկսաւ իր բանախօսութեան, որուն բուռն բարեխոսիներուն հակառակ:

— Շատ ուրախ եմ որ եկաք... Տրօնուչքա ըսաւ ինծի թէ պատերազմը ձեզ վճասուցած է... Սակայն մեր ընդհանուրին դժբախտութիւնն է, և բանի մը պիտի չմնայեմ ձեզի օգնութեան գալու համար... Ես կ՚երթամ, կը մեկնիմ, որովհետև հոս վտանգի մէջ եմ. թշնամին մօտ է... Ամէն բան ձեզի կատամ, բարեկամնե՛րս, և կը հրաւիրեմ ձեզ ձեր միջեւ բաժնել մեր բոլոր ձիերը: Չեմ ուզեր որ անօթի ըլլաք: Եւ եթէ ձեզի ըսող եղաւ որ ցորեն կատամ, որպէս զի դուք հոս մնաք, սխալ է... Ընդհակառակն կը յորդորեմ ձեզ փախչիլ ձեր բոլոր գոյքերով Մոսկուայի մօտ մեր ունեցած գիւղը: Կը խոստանամ որ բանի մը պակասութիւն պիտի չկրեք, բնակարան ու հաց պիտի տրուի ձեզի:

Ամբոխը կը հառաչէր միայն:

— Այսպէս կը վարուիմ հանդուցեալ հօրս անունով, որ ձեզի համար բարի ծանուցեր մը եղաւ, և իմ եղբօրս՝ անոր զաւկին անունով:

Լուեց, բայց ո՛չ ոք կարեց իր լռութիւնը:

— Մեր դժբախտութիւնը հասարակաց է, ամէն բան պիտի բաժնենք, ինչ որ իմս է ձերն ալ է, չարունակեց, գինքը պաշարող դէմքերը քննելով:

Բոլոր այդ աչքերը միեւնոյն արտայայտութիւնը ունէին զոր չէր կրնար որոշել ու հասկնալ: Հետաքրքրութի՞ւն, անձնուիրութի՞ւն, երախտագիտութի՞ւն էր, թէ վախ, անվստահութի՞ւն: Բայց բոլոր այս դէմքերը մի եւ նոյն դրոշմը կը կրէին:

— Շատ երախտապարտ ենք ձեր բարութեան, միայն թէ չենք կրնար պարոնին ցորենը առնել, ըսաւ ձայն մը ամբոխին եռեւէն:

— Բայց ինչո՞ւ համար, հարցուց Մարի իշխանուհին:

Ո՛չ ոք պատասխանեց, և իշխանուհին հիմա դիտեց

որ իր հանդիպած բոլոր աչքերը ակամայ կը խոնարհէին իր նայուածքին առջև:

— Բայց ինչո՞ւ չէք ուզեր, հարցուց դարձեալ:

Այս լուսինը սաստիկ կը նեղէր Մարի իշխանուհին:

— Ինչո՞ւ չէք պատասխաներ, հարցուց ծերուկի մը, որ իր գաւազանին վրայ կրթնած կը մնար:

— Ըսէք ինծի թէ աւելի բանի մը պէտք ունի՞ք, ձեռքէս եկածը պիտի ընեմ:

Բայց ծերունին նեղացած գլուխը ծռեց ու ըսաւ.

— Բան մըն ալ չենք ուզեր մենք, ցորենի պէտք չունինք մենք:

— Ի՞նչ, ամէն բան հոս թողուցիք, երթա՞ք...

— Ո՛չ, ո՛չ, չենք հաւանիր... կը ցաւինք վրան, բայց չենք հաւանիր...

— Դուն կրնաս մինակ մեկնիլ, աղաղակեցին քանի մը ձայներ ամբոխին մէջէն:

Եւ դարձեալ, բոլոր այս դէմքերը միեւնոյն արտայայտութիւնը ունեցան, բայց հետաքրքրութեան և երախտագիտութեան արտայայտութիւն մը չէր այլեւս այլ թշնամական որոշումի մը:

— Անշուշտ միտքս չհասկցաք, յարեց Մարի իշխանուհին տխուր ժպիտով մը: Ինչո՞ւ չէք ուզեր մեկնիլ: Ես խօսք կուտամ ընտիրան և կերակուր տալ ձեզի... Հոս թշնամին ձեզ պիտի փճացնէ:

Բայց իր ձայնը խղդուեցաւ ամբոխին աղաղակներէն:

— Չենք ուզեր... թո՛ղ թշնամին փճացնէ մեզ... Չենք ուզեր մենք քու հացդ, չենք հաւանիր:

Մարի իշխանուհին դարձեալ կը ջանար բռնել գիւղացիի մը նայուածքը, բայց ի զուր:

— Խեղճ աղջկան նայէ՛... կը տեսնե՞ս հնարածը, մեր տուները կործանենք եղեր և երթանք ասդին ըլլանք երեւի... Այ՛, հաց պիտի տամ ձեզի...

Մարի իշխանուհին գլուխը ծռելով տուն դարձաւ:

Կրկնեց իր հրամանը որ մուժիկապետը մեկնումի համար ձի պատրաստէ, և իր յարկաբաժնին մէջ փակուեցաւ իր խոհումներուն հետ առանձին:

ԻԴ.

Օգոստոս 17ին Բոսթով և Իլին, Լավրուշքայի ընկերակցութեամբ, այս վերջինը իր գերութենէն վերադարձած, և հիւսարի մըն ալ հետ, մեկնեցան իրենց բանակատեղիէն, որ տասնըհինգ վերստ հեռուն էր Պօկուչարօվոյէն, նոր ձի մը փորձելու և ապահով ըլլալու համար թէ խոտի պաշար պիտի կարենայի՞ն գտնել արդեօք գիւղերուն մէջեւ:

Վերջին երեք օրերուն, Անտրէյ իշխանին կալուածը կը գտնուէր երկու բանակներուն մէջեւ, այնպէս որ ուսական վերջապահ գունդը ճիշդ ֆրանսական յառաջապահ գունդին հետ կրնար հոն մտնել, և Բոսթով, որ գեմարտակի ճարտար պետ մըն էր, ծրանաացոց գալէն առաջ կ'ուզէր ձեռք ձգել պաշարները:

Բոսթով և Իլին խիստ լաւ տրամադրութիւններու մէջ էին: Պօկուչարօվոյի ճամբուն վրայ, ուր կը յուսային բազմաթիւ պաշտօնեաներ չատ մը ազուր ապաստուհիներով, չարունակ հարցումներ կ'ուղղէին Լավրուշքայէ Նաբօլէոնին վրայ և ասոր բոլոր պատմութիւնները կը խնդացնէին զիրենք:

Բոսթով չէր գիտեր թէ իր գացած գիւղը սեփականութիւնն էր նո՛յն այն Պօլքոնսքիին, որ իր քրոջ նշանածը եղած էր:

կանոնաւոր գնացքով մտան պիւղին փողոցը և անցան ա՛յն դրան առջևէն, ուր մուժիկներու մեծ հաւաքում մը կար։ Ոմանք գլուխնին բացին, ուրիշներ անոնց նայեցան առանց գլխարկնին հանելու։ Երկու ծեր կռկռահատակ մուժիկներ, խորչամած դէմքով, ցանցառ մօրուքով, գինեասունէն դուրս կգան և ապահերան մօտեցան ձորձորալով և երգ մը մրմրթալով։

— Բաղե՛ք, ըսաւ Բոսթով ծանօթալով, խոտ ունի՞ք։

Գիւղացի մը ամբոխին մէջէն դուրս կգլխով Բոսթովի մօտեցաւ։

— Դուք ո՞վ էք, հարցուց։

— Ցրտնասիններ, պատասխանեց Իլին ծանօթալով, և ահա Նաբօլէոնը, չարունակեց Լավրուշքան ցուցնելով։

— Դուք Ռո՞ւս էք ուրեմն, հարցուց գարձեալ մուժիկ մը։

— Շատուո՞ր էք, ըսաւ ուրիշ մը։

— Շատուր ենք չատուր, պատասխանեց Բոսթով, Հոս ի՞նչ կ՚ընէք, ասո՞ն կայ այսօր։

— Ծերերը հաւաքուած են գիւղական գործերու համար։

— Ա՛յս պահուս, աւտոպլեսական տունը տանող ճամբան վրայ երեսցան երկու կիներ և ճերմակ գլխարկով մարդ մը, որոնք դէպի սպանները կ՚ուղղուէին։

— Վարդապետն չըշպզեսաովը իմս է, ըսաւ Իլին, տեսնելով Տուռնաչան՝ որ կը վազէր։

— Ամենուս ալ պիտի ըլլայ, ըսաւ Լավրուշքա աչքերը թարթելով։

— Ի՞նչ կ՚ուզես, աղբոս, հարցուց Իլին ծանօթալով։

— Իշխանուհիս ըսաւ որ հարցնեմ թէ ո՞ր զօրագունդին կը վերաբերիք և ի՞նչ է ձեր անունը։

— Ա՛հա Բոսթով կոմսը, իմ գոմարատակիս պետը, և ես ալ հոս եմ ձեզի ծառայելու համար։

Ալբաթիչ Բոսթովի մօտեցաւ, հեռուէն գլխարկը վերցնելով։

— Կը հաւարձակիմ անհանգիստ ընել Ձեր Բարձրութիւնը, ըսաւ յարգանքով բայց տեսակ մը արհամարհանքով ազգային երիտասարդութեան համար, և ձեռքը կուրծքին վրայ դնելով։ Տիրուհիս, ազգիկը զօրավար իշխան Նիքօլա Անտրէեվիչ Պօլքոնսքիի, որ այս ամսուն 15ին մնաւ, մեծ չխոթութեան մէջ կը գտնուի այս մարզոց ազիւտութեան պատճառաւ, և կ՚ապաչէ ձեզի... Ընդմիջեց և յարեց. Պիտի խնդրեմ որ քիչ մը հեռանանք, հոս պիւրին չէ խօսելը։ Մատնանիշ ըրաւ երկու պիւղացիներ, որոնք իր լսողութիւնը կը դառնային, ինչպէս ձիու ճանճեր ձիու մը կոզերուն չուրջ։

Բոսթով երկու գիւղով մուժիկներուն նայեցաւ և խնդաց։

— Ա՛յս անասրանէն հաճո՞յք կը զգաք, Ձերդ Բարձրութիւն, ըսաւ Ալբաթիչ լուրջ կերպարանքով մը։

— Ո՛չ, հաճելի բան մը չեմ տեսներ, ըսաւ Բոսթով ես ես երթալով։ Ինդիրը ի՞նչ բանի չուրջ կը դառնայ։

— Պիտի հաւարձակիմ յայտարարել Ձերդ Բարձրութեան թէ այս անտառչ մարդիկը չեն ուզեր թողուլ որ սիրուհիս մնայնի և կը սպառնան ձիերը քակել իրենց լուծէն։ Աւտոբնէ ի վեր ամէն բան պատրաստ է, բայց Ն. Բարձրապատուութիւնը չի կրնար մեկնիլ։

— Անկարելի՛ է, գոչեց Բոսթով։

— Բայց ի՞նչ որ կը յայտարարեմ ձեզի բուն ճըշմարտութիւնն է։

Բոսթով ձիէն իջաւ, յանձնեց զայն իր հիւսարին և Ալբաթիչի հետէն գնաց, կայութեան վրայ մանրամասնութիւններ հարցնելով իրեն։

Արդարև, ցորեն տալու համար իշխանուհիին հրամանը, Տրօնուշքոյի և գիւղացիներուն հետ անոր ունեցած բացատրութիւնը վատթարացուցած էր կացութիւնը, ա՛յն աստիճան որ մուժիկապետը բանալիները ետ դարձնելով մուժիկներուն հետ միացած էր և այլ ևս չէր գար կրկ կը կանչուէր։

Վերջապէս, առաուն, երբ իշխանուհին հրաման առաւ ձիերը լծելու, գիւղացիք խմբովին հաւաքուեցան և պատգամաւորութիւն մը ղրկելով անոր մօտ յայտարարեցին թէ պիտի չմոռնան որ մեկնի, որովհետեւ ուքաղ մը կար որ ամէնուն կը հրամայէր իրենց կեցած տեղը մնալ:

Ալբամիչ գնաց ճառ մը խօսելու անոնց, բայց իրեն պատասխանեցին թէ պիտի չմոռնան որ մեկնի, այլ եթէ մնայ, ըսա առաջնոյն պիտի ծառայեն իրեն և պիտի հնազանդին:

Այն պահուն երբ Բոսթով և Իլին գիւղ մտան, իշխանուհին պատրաստուած էր մեկնիլ ինչ ալ պատահէր, բայց կառապանները ու կիները սպանները նշմարելով՝ ֆրանսացի կարծեցին զանոնք և ցրուեցան, կիները լալով:

Մարի իշխանուհին հալած մաշած, նսեմած էր սրտը, երբ Բոսթովը իրեն քով մօտեցաւ: Չէր հաւնար թէ ո՛վ էր, թէ ինչ պիտի ընէր իրեն, բայց անոր ուսանական կերպարանքը որոշելով և իրեն ուղղած առաջին բառերէն ճանչնալով թէ իր աչխարհէն մարդ մըն էր ան, անոր վրայ բարձրացուց իր խորունկ ու լուսափայլ նայուածքը, և խօսելու անոր կցկտուր և յուզումնալից ձայնով մը: Բոսթով անմիջապէս այս հանդիպումին մէջ վեհախառն բան մը տեսաւ: «Մատաղ աղջիկ մը միս մինակ, վիշտով ընկճուած, իր ապառամբ մուժիկներուն ձեռքը, և ինչ սարօրինակ ճակատագիր դիս հոս բերաւ... և ինչ համեստութիւն, իր ազնուականութեան, իր գիմագիծերուն և իր արտայայտութեան մէջ», խորհեցաւ անոր երիտասարդ խօսքը մտիկ ընելով:

— Իշխանուհի՛, չեմ կրնար բացատրել ձեզի թէ ո՛րքան երջանիկ եմ որ դիս հոս բերաւ դիպուածը և կրնամ ձեր սրտամղութեան տակ դնել դիս ամբողջովին: Կրնաք մեկնիլ և պատիւս վրայ կ'երաշխաւորեմ թէ ոչ ոք պիտի համարձակի բառ մը ըսել ձեզի, եթէ կը բարեհաճիք սրտօնել դիս ուղեկից ծառայելու ձեզի:

Եւ անոր առջեւ խոնարհելով, ինչպէս կ'ողջունուին արքայազուն իշխանուհիները, դէպի դուռը ուղղուեցաւ:

Բոսթով այս յարդալից չնչաւոր կը հասկնար իշխանուհին որ, թէեւ ուելի երջանիկ պիտի համարուէր ա՛լ ուելի ծանօթանալով իրեն հետ, բայց ընաւ չէր ուզեր պարապանութիւն օգտուիլ և ծանրութիւն պատճառել իրեն:

Մարի իշխանուհին հասկցաւ վաւիլանկատութիւնը և գնահատեց:

— Ճաւ երախտապարտ եմ ձեզի, ըսաւ, բայց կը յուսամ թէ թիւրիմացութիւն մը կայ և թէ ոչ ոք չանցաւոր է:

Յանկարծ փղձկեցաւ և լացաւ:

— Ներեցէ՛ք ինծի, ըսաւ:

Բոսթով, խիստ յուզուած, անդամ մըն ալ խորին խոնարհութեամբ բարեւեց և դուրս ելաւ սրահէն:

— Է՛ ուրեմն, ազատ է, իմ վարդագոյնս պաշտպանելի է և անունն է Տօնիսյա:

Բայց Բոսթովի դէմքը տեսնելով Իլին լռեց: կը տեսնէր որ իր պատ ու դիւցազնը բոլորովին տարբեր տրամադրութիւններու մէջ կը գտնուէր:

— Ներեցնէն պիտի անիծեմ, սա աւազակներուն, ըսաւ Բոսթով, արագ արագ դէպ ի գիւղը ուղղուելով:

Ալբամիչ կը սպասէր ուելի քան թէ կը քալէր, որովհետեւ չէր կրնար վազել, և դժուարաւ կը հետեւէր Բոսթովին:

— Ձե՛րդ Բարձրութիւն, ինչ երոչում աուիք:

Բոսթով կեցաւ, և կատմներէը սեղմելով, սպառնալից երեւոյթով մը Ալբամիչի վրայ յառաջացաւ:

— Ի՞նչ որոչում, չնժե՛ր, ա՞ր էիր մինչեւ հիմա, հէ: Գիւղացիները կ'ապստամբին և դուն չես գիտեր անոնց խելքը գլուխնին բերել: Դուն ալ մատնիչ մը ես, քեզ կը ճանչնամ... Ամենքդ ալ ողջ ողջ պիտի սպանեմ...

Եւ կարծես վախնալով որ մի՛ գուցէ վատնէ իր ամբողջ զայրոյթը, Ալբաթիչը Թոդուց և առաջ վազեց։

Ալբաթիչ, խղդելով իր վիրաւորուած արժանապատուութեան ղժացումը, միշտ իր յարձուն քալուածքովը Բոսթովի կը հետեւէր և կը չարունակէր խորհուրդներ տալ անոր։ Բաւ անոր թէ գիւղացիք յամառ էին, թէ խելք չէ զանոնք դրդռելը առանց իրենց հետ հարկ եղած թուով զօրք ունենալով, պոր պէտք էր բերել տալ։

— Ես անոնց պիտի սովրեցնեմ օշնաման զօրքը, պիտի դրգռեմ գիրենք, կը կրկնէր Նիքօլա ապուշ կըտրած, անասնական բարկութենէն և իր դժգոհութիւնը յագեցնելու պէտքէն խղդուած։ Առանց ընելիքին վրայ խորհրդածելու, ամբոխին վրայ կը քալէր արագօրէն, վճռական և անզիջական։ Ո՛րքան կը մօտենար այդ ամբոխին, Ալբաթիչ աւելի կը զդար թէ այս անմիտ արարքը պիտի կրնար դէշ հետեւանքներ ունենալ։ Նոյն զգացումը ուրիշ մուժիկներուն, որոնք կը դիտէին ապային արագ ու վճռական քալուածքը և անոր զայրացած դէմքը։

Հիւսարներուն գիւղ մտնելէն և Բոսթովի իշխանութիւնը ներկայանալէն ի վեր, ամբոխին մէջ տարբեր թիւններ սկսած էին ուրիկ։ Քանի մը մուժիկներ նկատեցին թէ ապահները ուրս էին և անտարակոյս պիտի չհանդուրժէին որ իշխանութիւնը մեկնութիւն դէմ արգելքներ յարուցանէին։

Տրօնուշքա միեւնոյն կարծիքին էր, բայց այս կարծիքը վախնալով յայտնելուն պէս Գարը և ուրիշ գիւղներ վրան թափեցան։

— Ան քան տարիներ մեր հասարակութեան ծուծը քամեցիր, պոռաց Գարը, քեզի համար կարեւորութիւն չունի թէ մենք փճացիր ենք կամ ոչ։

— Ռու զաւակդ պիտի սորվեցնեմ պէտք էր երթալ,

բայց դուն մեղքցար քովիդ, խմա զրկեցիր, պոռաց ուրիշ մուժիկ մը։

— Ես հասարակութեան կարծիքին չեմ հակառակիր, ըսաւ Տրօնուշքա։

— Այո՛, հասարակութեան կարծիքին չես հակառակիր, բայց նայէ՛ ինչէ՛ր խօսեցար։

Երբ Բոսթով, Իլին, Լավրուշքայի և Ալբաթիչի ընկերակցութեամբ ամբոխին մօտեցաւ, Գարը մտոը դօսիին մէջ անցընելով, առաջ քալեց ժպտելով։ Տրօնուշքա ընդհակառակն նահանջը պահանջեցաւ և ամբողջ ամբոխը իրարու մօտ կուտակուեցաւ արմուկ արմուկի։

— Է՛, ո՞վ է ձեր պետը, պոռաց Բոսթով։

— Պետ։ Ի՞նչ պիտի ընէք, հարցուց Գարը։

Բայց արդէն իր գլուխը մէկ կողմ դարձաւ և գդակը գետինը թափեցաւ։

— Մերկ գլուխներ, մտնիչնե՛ր, պոռաց Բոսթով։ Ո՞ւր է պետը։

Պետին կը կանչէ, Տրօնուշքա՛, դուն ես, ելաւ ըսին քանի մը ձայներ, և բոլոր գլուխները բացուեցան։

— Մենք չենք ապստամբած, հաւատարմաբար կը գործենք, ըսաւ Գարը, ապստամբներ։

Եւ խոշոն չատ մը ձայներ իր հետէն գոչեցին.

— Մեծերուն որոշածին պէս պիտի ընենք։

— Կը համարձակիք խօսիլ, ապստամբի՛ք մի, աւազակնե՛ր, պատճառնե՛ր, պոռաց Բոսթով որոտընդոստ ձայնով մը՝ Գարբին օձիքէն բռնելով, առէ՛ք ասիկա, առէ՛ք ասիկա, աղազակեց, թէեւ Լավրուշքան և Ալբաթիչը միայն կային զանիկա առնելու համար։

Լավրուշքա Գարբին կողմը վազեց և անոր ձեռքերը հետը բռնեց։

— Հրաման կուտա՞ք, երթամ կանչե՞մ մերինները որոնք լրտերին հետեւ են, ըսաւ Լավրուշքա։

Ալբաթիչ երկու մուժիկ կանչեց իրենց անուններ, և հրամայեց կապել Գարբին ձեռքերը։ Երկու պիւզայի ամբոխէն դուրս եկան և սկսան քակել իրենց գօտիները։

— Ո՞ւր է պետը, աղաղակեց Բոսթով։

Տրօնուչքա, երեսը դունատած, քայքայուած, դուրս եկաւ ամբոխէն։

— Դո՞ւն ես պետը։ Ասոր թևերն ալ կապէ, լաւ բուչքա՛, գոչեց Բոսթով։

Եւ անմիջապէս երկու ուրիչ դիւզայիներ սուսէ անցան կապկպու համար մուժիկապետին ձեռքերը, որ արդէն, անոնց օգնելու մտօք, ինքն իսկ իր գօտին կարկառեց։

— Գալով ձեր ամէնուդ, չ՛ուզա առանձինդ գաղէք, և ա՛լ անգամ մըն ալ ձայներնիդ չլսեմնամ։

— Է՛ ուրեմն, ինչ, մենք պէչոթիւն մը չըրինք, անիսկքութիւննիս էր։

Եւ սկսան իրարու դէմ յանդիմանութիւններ ընել։

— Ըսի ձեզի թէ ազաքնե՛ր, աղէկ չէք ըներ, բաւ Ալբաթիչ։

— Անիսկքութիւննիս է, պատասխանեց ամբոխը, որ սկսաւ ցրուիլ հնազանդութեամբ։

Երկու ձերբակալուած մուժիկները աւտոտպետան առնը տարուեցան ընկերակցութեամբ երկու զինուորներուն՝ որոնք չարունակ կը ծաղրէին ձերբակալուածները։

Երկու ժամ վերջ, բոլոր հարկ եղած սայլերը բերուեցան առնը բակին մէջ. մուժիկները բեռցուցին պատնէշ և հրամաններուը կատար Տրօնուչքա, որ ազատ արձակուած էր Մարի իշխանուհիին բարեխօսութեամբ։

— Է՛, ուշադրութիւն ըրէ մեր սիրոյ գոյքերուն, ատոնք դրամով առնուած են, կ՛ըսէր մուժիկ մը փոքրիկ առւի մը տալով ծրար կապոցին. նայէ՛ որ չտանին առակ չեզնայ, փսխածին առը դիր և քիչ մը խոտով պատէ՛։

— Ա՛ս ա՛րչաի դիրք, ա՛րչաի դիրք, կ՛ըսէր ուրիչ մը, Անտրէյ իշխանին մատենադարանին հատորները փոխադրած առեն։

— Ա՛յ, վոտքայէն աւելի մեզան խմիր են, բաւ ուրիչ մը խոշոր բառարաններուը ցոյց տալով։

Բոսթով, իր ընկերութիւնը ծանր կրնալ չտալու համար իշխանուհիին, գիւղին մէջ բնակութիւն հաստատից մինչեւ որ մեկնումի ժամը հասնի, յետոյ ձիով ուզեկցեալ անոր կառքին մինչեւ ուսս զօրքերուն բռնած վայրը։ Եանքօվօայի մէջ յարգանքով հրաժեշտ առաւ անորմէ և առաջին անգամ ըլլալով համարձակեցաւ ձեռքը համբուրել։

— Ո՛հ, չնորհակալ մի՛ ըլլաք ինձի, բաւ Բոսթով կարմրելով, ո՛վ այսչափ բանը պիտի չընէր։ Եթէ մեր կուխը մուժիկներուն հետ ըլլար միայն, պիտի չմոդէինք որ ա՛յնքան հետուն գար թշնամին։

«Մնա՛ք բարեաւ, իշխանուհի՛, ուրախ եմ ձեզ ճանչնալու առիթը ունենալուս համար, կը մաղթեմ որ նուազ ախտը պարագաներու մէջ դարձեալ զիրար տեսնենք։

Բայց եթէ իշխանուհին խօսքով չնորհակալութիւն չէր յայտներ անոր, իր բոլոր դէմքը կը ճառագայթէր գոհունակով ու սիրով։

Ամբողջ ճամբորդութեան մէջ այլին, Տօնիաչա, որ անոր մօտ էր կառքին մէջ, քանիցս դիտեց որ իշխանուհին գլուխը վարագոյրէն դուրս կը հանէր և ախտը միանգամայն ուրախ մտքա մը ունէր։

Մարի իշխանուհին չատ լաւ տպաւորութիւն ըրած էր Նիքոլային վրայ։ Երբ անոր վրայ կը խորհէր, կ՛ուրախանար, և երբ ընկերները կը կատակէին, ըսելով թէ խոտ գտնելու երթալով Ռոստով ամէնէն հարուստ ժառանգորդուհիներէն մին գտած էր, կը զայրանար։ Այն պատճառաւ կը բարկանար որովհետեւ յաճախ ակամայ

միաքէն անցուցած էր կարգուելու այդ մեծահարուստ Մարի իշխանուհիին հետ: Այս ամուսնութիւնը էր մօր՝ կոմսուհիին երջանկութիւնը պիտի պատճառէր, պիտի հարթէր իր հօր նեմթական կացութիւնն ու ժուարութիւնները, և վերջապէս կը զգար թէ իշխանուհիին ալ երջանկութիւն պիտի պատճառէր:

Բայց Սօնիան: Հապա անոր առած խօսքը: Անա թէ ինչո՞ւ համար Բոսթոլ կը զայրանար, երբ ընկերները իր սիրտը նեղացնելու համար կը չնաքհատուէին գինքը Պոլքօնսքի իշխանուհիին հետ իր ամուսնութեանը համար:

ԻԵ.

Բոլոր բանակներուն վերին հրամատար անուանուելուն պէս՝ Բուխթուսով չիշնց Անտրէյ իշխանը, և անոր դրեց որ գայ ընդհանուր կեդրոնատեղին իրեն միանայ:

Պոլքօնսքի Զարէբօ Զայմիչ հասաւ ան՛յն պահուն իսկ՝ երբ Բուխթուսով առաջին անգամ ըլլալով իր բանակը աչքէ կ՛անցընէր: Վերին հրամատարին կառքին դռնուած քանանային առնին առջեւ կեցաւ, և գրան առջեւի նռատարանին վրայ նռատաւ սպառելով սպնուաչուքին գալուն, ինչպէս ամէնուն կռմբէ նոյն պահուն կը կոչուէր Բուխթուսով:

Հեռուէն կը լսուէին պինուորական նուագախառնութիւնը և «հուրրա՛» գոչող ձայներու ժխորի մը մռնչիւնը:

Անտրէյ իշխանէն քիչ մը հետ, երկու պինուորական աւելածուներ, Բուխթուսովի բացակայութենէն և պզոյնիկ օդէն օգտուելով, անոնք ալ դուրսը կը կեռնային:

Այդ միջոցին, հիւսիսներու կարճանասակ դեր գնդապետ մը Բուխթուսովի բնակարանին մօտեցաւ, և Անտրէյ իշխանը նչմարելով, հարցուց անոր թէ ապնուաչուքը տո՞ն կը բնակէր, և թէ կարելի՞ էր չուտով տեսնել զայն:

Անտրէյ իշխան պատասխանեց թէ ապնուաչուքին ապահովոյին մաս չէր կազմեր ինքը և թէ նոր եկած էր ինքն ալ:

Այն ատեն դեր գնդապետը խօսքը ուղղեց աւելածուին, որ անոր պատասխանեց վերին հրամատարին աւելածուներուն ապահներուն հանդէպ ունեցած մանաւոր անհոգութեամբ:

— Ի՞նչ, ապնուաչո՞ւքը: Անչուչա հիմա պիտի վերադառնայ: Ի՞նչ կ՛ուզէք իրմէ:

Դեր գնդապետը պատասխանելու տեղ ժպտեցաւ, իջաւ ձիէն զոր յանձնեց պահակին և Պոլքօնսքիի մօտեցաւ թեթեւ բարեւով մը:

Անտրէյ իշխան նռատարանին վրայ տեղ տուաւ անոր:

— Դո՞ւք ալ վերին հրամատարին կը սպասէք, հարցուց դեր գնդապետը: Կ՛ըսեն թէ չուտ դիւրահաղորդ մարդ է... վերջապէս... որովհետեւ գերմանական կրկիներները դիւրահաղորդ չէին: Պարապ տեղը չէ որ զօրավար Եէրմոլով Զարէն խնդրեց Գերմանացի չինել գինքը: Հիմա թերեւս Ռուսք պիտի կրնան ձայն ունենալ ապայակոյսին մէջ: Սատանան գիտէ թէ մինչեւ ցարդ ի՞նչպէս մզեցին պատերազմը: Միշտ նահանջ, նահանջ... Դուք մտանակցեցա՞ք արչաւանքին:

— Այդ հաճոյքը ունեցայ, պատասխանեց Անտրէյ իշխան... Ոչ թէ միայն ես ալ նահանջի փոշ զարկի, այլ կրանցուցի ամէնէն սրբելիս... հայրս, որ ցաւէն մեռաւ... Սմօլէնսքցի եմ:

— Ա՜հ... Պոլքօնսքի իշխա՞ն էք: Շատ ուրախ եմ ձեզ ճանչնալուս, ըսաւ դեր գնդապետ Տէնիսով,

աւելի ծանօթ Վասքա (Բարսեղիկ) անունին տակ, Անարէյ իշխանին ձեռքը սեղմելով և հետաքրքրքիր ուշադրութեամբ մը անոր նայելով։ Այո՛, լսած եմ ձեր մասին... Ահա Սկիւթացիներու յաւուրց արշաւանք մը... Սղե՛կ, բայց ա՛չ անոնց համար որոնք իրենց մորթը վտանգած են այս պատճառաւ։ Ա՜հ, դուք Անարէյ Պոլքօնսքի իշխանն էք։ Ո՛հ, չատ ուրախ եմ, չա՛տ ուրախ, իշխան, ձեզ ճանչնալուս, յարեց ախտաբոր ժպիտով մը, անոր ձեռքը դարձեալ սեղմելով։

Անարէյ իշխան Տէնիսովը կը ճանչնար Նաթաչայի իր առաջին նշանածին վրայ բրած պատմութենէն։ Այս յիշատակը ցաւագին ու հաճելի կերպով Անարէյ իշխանին մէջ արթնցուց իր հիւանդագին ապաւորութիւնները, որոնց վրայ այլ եւս չէր մտածեր վերջին ժամանակները, այլ որոնք միշտ թաքնուած էին իր հոգիին մէջ։

Տէնիսովի համար Պոլքօնսքիի անունը վերակոչեց ա՛յն բանաստեղծական անցեալը, երբ ընթրիքէն և Նաթաչայի երգէն վերջ, առանձինդ ապրուան աղջկան ձեռքը խնդրած էր։ Հաճելի ժպիտ մը ունեցաւ ա՛յն ժամանակին համար՝ ուր սիրատարն էր Նաթաչայի, բայց անմիջապէս անցաւ այդ պահուն գինքը չարաչար և բացէ ի բաց զբաղեցնող նիւթին. արշաւանքի յաւուրց մըն էր այն՝ զոր հնարած էր յաւուրջապահ դունդերուն մէջ դանուած և նահանջած մեջորին։

Այդ յաւուրցապիծը ցոյց տուած էր Պարքլէյ որ Թօլլիի, և նոյն պահուն միտքը դրած էր նոյնը ներկայացնել Բուքմուսովի։ Այս յաւուրցագծին բնութիւնը ա՛յն էր որ պէտք չէր այլ եւս Ֆրանսացիներուն դէմ քալել ճակատէն անոնց ճամբան գոցելով, այլ անոնց հաղորդակցութիւնները կտրել, նկատելով որ խիստ ընդարձակ էր անոնց գործողութեանց գիծը։

«Չեն կրնար պաշտպանել ամբողջ այդ գիծը։ Անկարելի է, ես վրաս կ'առնեմ զայն կտրելը, միայն հինգ հարիւր հոգի տուէք ինծի։ Մէկ դրութիւն կայ միայն— հրաւակային առանձնական կռիւը։»

Տէնիսով ոտքի կաւ, և ձեռքի չարժումներով իր յաւուրցագիծը պարզեց Պոլքօնսքիի։

Իր բացատրութիւններուն մէջ, բանակին պաշտպանութեան և դիրուրդներուն երդին խառնուած ազգակները լսցուցին ա՛յն հրապարակը՝ ուր զօրահանդէսը տեղի կ'ունենար։ Գիւղին մէջ թնդացին ձիերու դրընդիւնները։

Պոլքօնսքի և Տէնիսով պատուակալ պահակախումբին մօտեցան, և փողոցին մէջ նշմարեցին Բուքմուսովը՝ խոշոր չէկ ձիու մը վրայ նստած։ Զօրավարներու երկար շարք մը իր հետևը կ'աշտանակէր։ Պարքլէյ գրէթէ անոր կը դպչէր, խումբ մը սպաներ կը վազէին ձիշտ վերին հրամատարին չորջ, «հուրրա՛» ազաղակելով։

Բակին մէջ առաջին վազորդները եղան թիւնապահները։ Բուքմուսով, անհամբերութեամբ քչելով իր ձին՝ որ իր ծանրութեան տակ կը սահէր կոշնակի վազքով, անզգայ դրութիւը կ'երերցնէր, և ձեռքը կը տանէր կարմիր երիզով զարդարուն ձերմակ և անցցուն առագաստին։ Երբ պահակազունդին հետևակիներուն մօտեցաւ, ամենքն ալ գինուորական խաչերով զարդարուած կորովի երիտասարդներ, կեցաւ, իր մտահոգէտի աչքով երկարօրէն նայեցաւ անոնց, յետոյ դէպ ի զօրավարները ու սպաները դարձնելով, զարմանքի չարժուածով մը ուսերը թոթուելով ըսաւ.

— Եւ ասանկ մարդիկներով նահանջի փող կը զարնեն, հըմ։

— Է՛ ուրեմն, ցտեսութիւն, զօրավար, աւելցուց և բակը մտաւ, Անարէյ իշխանին և Տէնիսովի առջևէն անցնելով։

— Հուրրա՛, հուրրա՛, հուրրա՛, գոչեցին բոլորտիքը տարբեր ձայներ։

Անարէյ իշխանին Ռաֆֆուսովը վերջին անանկէն ի վեր, վերին հրամասարը ա՛լ աւելի գերցած էր, և աներեւոյթ եղած էր ճարպի պատեանի մը մէջ. բայց ճերմակ աչքը և սուրի վէրքը՝ զոր Անարէյ իշխան լաւ կը ճանչնար, ինչպէս նաեւ դէմքին յղնութեան արտայայտութիւնը բնաւ չէին փոխուած: Համազգեստ կը կրէր, խարտեանին բարակ փակը ուսին վրայ անցած, և իր գերութեան առակ ճնշուող ձիուն վրայ կ'ելեր:

— Թա՛ւ... թա՛ւ... չէիր բակ մտած առեն, և իր դէմքը արտայայտեց զօրանոզէսէն հաք հանդչելու գացող մարդու մը գոհունակութեամբ:

Զախ ոտքը առանդակէն դուրս հանեց բոլոր մարմինովը ծռած և ջանքէն ծամածռած, թամբին վրայ բերաւ զայն ծունկին կցկտով, կոկորդը քերեց, և ինկաւ պինդը բռնող թիւնապահներուն և խազախներուն բազուկներուն մէջ:

Շակուեցաւ, Անարէյ իշխանին նայեցաւ իր կիսախուփ աչքերով, և անշուշտ զայն չճանչնալով, իր սառն քաղաքագրով ուղղուեցաւ դէպ ի սանդխակը:

— Հա՛ւ... հա՛ւ... չէիր դարձեալ, անգամ մըն ալ քովէտի նայելով Անարէյ իշխանին: Ինչպէս յաճախ ծերերուն կը պատահի, Անարէյ իշխանին անգրով առաջ եկած ապաւորութիւնը քանի մը վայրկեան վերջ միայն կը ճշտուէր իրեն համար:

— Ա՜հ, բարի լոյս, իշխա՛ն, բարի եկար սիրելի՛ս, հետս եկուր, ըսաւ յոգնած ձայնով մը: Մտաւ սանդխակին վրայ որ կը ճարճատէր ոտքերուն տակ, համազգեստին կոճակը քակեց և տախտակի մը վրայ նըստաւ:

— Է՛ ուրեմն, հօրմէդ ինչ լուր ունիս:

— Երկկ ընդունելի իր մահուան լուրը, պատասխանեց համառօտաբար Անարէյ իշխան:

Ռաֆֆուսով անոր նայեցաւ ապտակին բացուած աչքերով: Գլխարկը հանեց և խաչակնքելով ըսաւ.

— Երկնքի արքայութիւնն արժանանա՛յ... Թող Աստուծոյ կամքը թագաւորէ՛ մեր ամենուս վրայ...

Ամրողջ կուրծքը վեր բարձրացաւ, երկար հառաչ մը արձակեց և կարճ լռութենէ մը վերջ յարեց.

— Սիրելի զաւն և յարգելի, քեզի հետ բոլոր հոգիով կը ցաւակցիմ:

Ոգեզատրեց Անարէյ իշխանը և անշմից զայն իր լայն ու ճարպոտ կուրծքին դէմ, իր չաղացաւթիւնին մէջ երկարօրէն պահելով զայն: Երբ ազատ թողուեցաւ, Պոլբօնօբի նշմարեց որ Ռաֆֆուսովի այտոսկրոտ չորթուռնքները կը դողդողային, և աչքերը արցունքով լեցուած էին: Զօրավարը հառաչեց և երկու ձեռքերով նստարանին կրթնելով՝ ուզեց ոտքի ելլել:

— Եկո՛ւր, եկուր ինծի հետ, ըսաւ:

Բայց այդ վայրկեանին Տէնհաով, որ չէր քաշուեր իշխանութիւններէն ինչպէս չէր վախար թշնամիէն, քաջարար առնդուխներէն վեր կ'ելլէր աստիճաններուն վրայ չաչեցնելով իր խիճանները առանց կարեւորութիւն տալու թիկնապահներուն, որոնք կ'ուզէին բարկութեամբ կեցնել զինքը. Ռաֆֆուսով, ձեռքերը մէջտեղ նստարանին կրթնցուցած, Տէնհաովի նայեցաւ դժգոհութեամբ:

Վեր գնդապետը անունը տալով յայտարարեց թէ զեկոյց մը ունէր ընելիք ազնուաշուքին, վերջին աստիճան չտագրգռական զեկոյց մը հայրենիքին օգտին համար: Ռաֆֆուսով Տէնհաովի վրայ արձակեց յղնած նայուածք մը, ձեռքերը փորին վրայ խաչաձեւեց և ըսաւ.

— Հայրենիքին օգտի՞ն համար: Է՛ ուրեմն, տես նէ՛նք ինչ է: Խօսեցէ՛ք:

Տէնհաովի հինաւուրց զինուորի լայնատեխ դէմքը կարմրեցաւ աղջկան դէմքի մը պէս, և վեր գնդապետը

սկսաւ լրջօրէն պարզել իր յաւակնութիւնը Ցրանսայինեւրուն զարձագրութեանց գիծը կարելու համար Սմոլէնսքի եւ Վիլնայի միջեւ։ Տէնիսով այդ գաւառներուն մէջ բնակած էր եւ լաւ կը ճանչնար ամբողջ այդ կողմերը։ Իր յաւակնութիւնը լաւ յղացած կը թուէր, մանաւանդ որ բաւարար համոզումին պատճառ, որով ինք կը պարզէր գայն։ Ռուֆուսով իր ատքերուն կը նայէր եւ երբեմն ակնարկ մը կը նետէր մօտակայ յարկին բակին վրայ, որպէս թէ հոն յանկարծ անախորժ բան մը պիտի ծագէր։ Արդարեւ զօրավար մը, թեւին տակ անձեռոցով մը դուրս եկաւ այդ յարկէն։

— Ինչ, արդէն իսկ պատրա՞ստ էք, հարցուց Ռուֆուսով։

— Պատրաստ է, Քե՛րդ Բարճրութիւն, ըսաւ զօրավարը։

Ռուֆուսով զլուխը երերցուց, որպէս թէ ինքնիրեն կ'ըսէր.

— Ինչպէս պարզ մահկանացու մը կրնայ հասնիլ այս ամէնուն։ Եւ չարունակեց մտիկ ընել Տէնիսովի։

— Ռուս ազգի պատուոյ խօ՛սք, կ'ըսէր Տէնիսով, Նարոլէոնի հաղորդակցութեանց գիծերը պիտի կտրեմ։

Ռուֆուսով ընդմիջեց զայն.

— Տէնիսո՛վ, մատակարարութեան պետը ազդա՞ն է քեզի։

— Հօրիզրա՛յտ, Քերդ Վսեմութիւն։

— Մ՛հ, մտերիմ եղեր ենք, ըսաւ ուրախութեամբ Ռուֆուսով։ Լա՛ւ, լա՛ւ, սիրելի՛ս, հոս ազատօդարանի մէջ մնացիր, եւ վաղը պիտի խօսինք այս մասին։

Գլխու թեթեւ բարեւ մը տուաւ Տէնիսովին, եաին զարձաւ, յետոյ ձեռքը երկնցուց օրուան ռապատարկու զօրավարին իրեն ներկայացուցած թուղթերուն։

— Պիտի խնդրեմ Ձեր Բարձրութենէն որ բարեհաճիք առնել մանել, ըսաւ զօրավարը դժգոհ ձայնով մը,

պէտք է քննել յաւակնութիւնները եւ չատ մը թուղթեր առորագրել։

— Ո՛չ, սիրելիս, գրասեղանը բերել ատեր, հոս պիտի տեսնեմ զանոնք, դուն ալ մի՛ երթար ասկէց, յարեց խօսքը Անտրէյ Իչխանին ուղղելով։

Մինչ ռապատարկու զօրավարը իր տեղեկատուութիւնը կը կատարէր, Անտրէյ Իչխան մատքի ծայրն եաեւէն լսեց մեսաքսէ չրջազգեստի մը չրչիւնը։ Վարդապետին չրջազգեստով աղջիկ կին մը, երեսանդի մատքէ չղարչ մը գլխուն վրայ, ախտէ մը ձեռքին վրայ, յայտնապէս կը սպասէր վերին հրամատարին մտնելուն։ Թիկնապահը Անտրէյ Իչխանին ախանջին բացատրեց թէ բնակարանին սիրուհին է, քահանային երեցկինը, որ միտքը գրած էր աղուհաց մատուցանել ազնուաչուքին։ Իր ամուսինը վերին հրամատարը դիմաւորած էր եկեղեցին խաչով, եւ ինքն ալ կ'ուզէր առնին պատիւը ընել։

— Շատ աղջիկ է, յարեց թիկնապահը ժպիտով մը։

Այս խօսքերուն վրայ Ռուֆուսով իրենց կողմը դարձաւ։ Սպատարկու զօրավարին տեղեկագիրը մտիկ կ'ընէր ա՛յնպէս՝ ինչպէս մտիկ ըրած էր Տէնիսովին, ինչպէս հօրը սպրի առաջ մտիկ ըրած էր ճասերուն Աւստերլիցի պինուտրական խորհուրդին մէջ։ Յայտնի էր թէ մտիկ կ'ընէր որովհետեւ ականջ ունէր, թէեւ անսովոր մին խծուծով զոցուած էր, բայց չէին կրնար չհատարել իրենց լսելու պաչտօնը։ Բայց անկարելի էր տատրակոյս ունենալ թէ զօրավարին իրեն ըսած ո՛չ մէկ բանը կը զարմացնէր կամ կը չահագրգռէր զինքը, թէ պատմուելիքը կանխաւ գիտէր ինքը։

Ռուֆուսով կարգադրութիւն մը ըրաւ ռուս բանակին մէջ գտնուող սւարառականներուն մասին։

Սպատարկու զօրավարը տեղեկատուութեան վերջերը սպրագրութեան համար անոր ներկայացուց պինուական

առնուաիրոջ մը ազերասպիրը, որով դրամական հատուցում կը խնդրէր իր հոգերուն վրայէն կարուած վարագոյին համար։

Ռուֆոսով չրմունքները կափկափեց, դլուխը երերցուց և պոռաց.

— Կրա՛կին, կրակին, միանգամ ընդ միշտ կ'ըսեմ քեզի, սիրելի՛ս, բոլոր այս խուզիները կրակին տուր։ Թող մեր գիւղացիները խոտ առնեն, մո՛զ վաչա վառեն, ուզածնին ընեն, բարո՛վ վայրկեն. ես չեմ հրամայեր իրենց, չեմ արտօներ այդ բանին, բայց ասոր համար չեմ կրնար պատժել զիրենք. «հարկաւ փայտը կարուած ժամանակ ասչեղները կը խօչին»։

Անգամ մըն ալ խուզիին նայեցաւ։

— Ո՛հ, գերմանական ճշդապահութիւն, ըսելով դլուխը խոժռելով.

— Է՛ ուրեմն, հիմա լմնցաւ։ Սատրապեց վերջին խուզին, ոտքի կաւ, իր ձերմակ ճարպոտ վիզին խոչոտութիւնները չակոտեց, և առատցած կերպարանքով ուղղուեցաւ դէպ ի դուռը։

Քահանային երեցկինը, դէմքը յուզումէն կարմրած, յանկարծ ուսաչ եկաւ ամէնուն, բայց չկրցաւ զսպել ժամանակին ներկայացնել, թէեւ երկար տանէ ի վեր այդ բանին պատրաստուած էր։ Ռուֆոսով աչքերը խաթխթեց, ժպտեցաւ, մտածութեան մէջ տուաւ մանկամարդ կնոջ ծնօտը և ըսաւ անոր.

— Է՛, ո՛րքան ազատ ես, չնորհակալ եմ, սիրելա՛ս։

Լայն տափատէն հանեց քանի մը ոսկի և զետեղեց ափսէին վրայ։

Կէս ժամ վերջ, Անարէյ էֆեան դարձեալ Ռուֆոսովի քով կանչուեցաւ։ Վերին հրամատարը թիկնաթոռին մէջ էր, ձեռքը բռնած Տիկին Ժանլիի մէկ վէպը, զոր զոցեց խուզիի կարիչով մը տեղը նչան ընելով։

— Նայէ՛, նայէ՛ և խօսակցինք, ըսաւ անոր Ռուֆոսով։ Տխուր է, չատ տխուր, բայց յիշէ, բարեկամս, թէ ես քեզի համար հայր մըն եմ, երկրորդ հայր մը։

Անարէյ էֆան պատմեց ինչ որ գիտէր իր հօր մահուան վրայ և ինչ որ տեսած էր Լիսիկօրիի մէջ վերջին անգամ անկէց անցած պատուն։

— Ահա՛ ինչ բանի տարին հատցուցին մեզ, ըսաւ յանկարծ Ռուֆոսով յուզումնալից ձայնով մը։ Բայց, քիչ մը համբերութիւն, քիչ մը համբերութիւն, յարեց ուրախութեան արտայայտութեամբ մը։

Զուգելով աւելի երկարօրէն այս կէտին վրայ ծանրանալ, ըսաւ.

— Ինչ հոս բերել տուի քովս պահելու համար։

— Շնորհակալ եմ Ձեր բարձրութեան, պատասխանեց Անարէյ էֆան, բայց կը վախնամ որ այլ ևս բնաւ օգտակար պիտի չըլլամ սպայակոյտին... Եւ մանաւանդ վարժուած եմ զօրապետիս, իմ մարդիկս կը սիրեմ, և կարծեմ թէ փոխադարձաբար ես ալ կը սիրուիմ անոնցմէ։ Զօրապետիդ մեկնումս ցաւ պիտի պատճառէ ինծի։ Եթէ հրաժարիմ ձեր քով ըլլալու պատիւէն, հաւատացէ՛ք...

Ռուֆոսովի գիրուկ դէմքը բարի, գորովալից և մխանգամային հեզնական արտայայտութիւն մը ունէր։ Ընդմիջեց Պօլքննաքին.

— Ասոր վրայ կը ցաւիմ, չատ պէտք ունէի քեզի, բայց դուն ալ իրաւունք ունիս, մենք հոս մարդու պատկաս չունինք, միչտ բաւական խորհրդականներ ունինք, բայց չնորհքով մարդոց պէտք ունինք։ Զօրապետիդը քաղաքավարի տարբեր պիտի ըլլայիս եթէ բոլոր խորհրդականները քեզի պէս իրենց զօրապետին հետ ըլլային։ Կը յիշեմ քեզ Աւստերլիցի մէջ... Կը յիշեմ, կը յիշեմ, ինչպէս վարուեցար դրօշին հետ...

Անարէյ էֆանին դէմքը փայլեցաւ ուրախութենէն

և կարմիրով ծածկուեյաւ։ Բուխթուսով անոր կարկառեց ձեռքը, ներկայացնելով նաև իր այրը որ համբուրէ, և Անարէյ իշխան դարձնալ արցունք աւետաւ ծերունիին աչքերուն մէջ։

Պոլքօնսքի գիտէր թէ Բուխթուսով դիւրաւ կուլար, և թէ ա՛յսքան սիրազիղ կերպով կը վարուէր իրեն հետ՝ իր հօր մահուան առթիւ ցաւակցութիւնը յայտնելու համար իրեն, բայց Աւատէրլիցի վիշտակը պատուարեր ու հաճելի էր իրեն։

— Սպասարէգիդ հետեւէ։ Գիտեմ որ քու ճամբադ պատուոյ ճամբան է։

Եւ խօսակցութիւնը փոխելու համար Բուխթուսով սկսաւ խօսիլ Թրքական արշաւանքին և նոր կնքուած հաշտութեան վրայ.

— Այո՛, յանդիմանութիւններ կրեցի այդ արշաւանքին ու այդ հաշտութեան համար... Բայց ամէն բան իր ժամանակին կ'ըլլայ, ապառազին կը հասնի ամէն բան յարմար կերպով... Եւ հոս ալ խորհրդականներ չէին պակսեր...

Ո՜հ, սա՛ խորհրդականները, սա՛ խորհրդականնե՛րը։ Բերդ մը գրաւելը դժուար չէ, դժուարինը ամբողջ արշաւանքը չափին է, և սոր համար պէտք չէ մ'չ յարձակիլ, ոչ յառաջ քալել յարձակումի, ժամանակ ևս համբերութիւն պէտք է։ Բամիէնսքի Բուսաճուք զինուոր ղրկեց, մինչ ես համբերութիւնն ու ժամանակը չարժման մէջ դրի, և Բամիէնսքիէն աւելի ամրոցներ կործանեցի, և պարտաւորեցի Թուրքերը իրենց ձիերը ուտելու։

Գլուխը երերցուց, ոգևորուեցաւ, կոճակ կուրծքը գոչելով.

— Եւ հաւատա՛ իմծի, Ֆրանսացիք ալ իմ քովս իրենց ձիերը պիտի ուտեն։

Եւ աչքերը դարձնալ արցունքով լեցուեցան։

— Սակայն կարծեմ հարկ պիտի ըլլայ օր մը սպիսուելիք ճակատամարտը ընդունելու, ըսաւ Անարէյ իշխան։

— Հարկ պիտի ըլլայ, երբ ամենքն ալ ուզեն... Բայց հաւատա՛ իմծի, սիրելի՛ս, չկայ աւելի զօրաւոր հրամանատար քան իմ երկու դաշնակիցներս, Համբերութիւն և ժամանակ։ Անոնք պիտի բնեն ամէն բան, միայն թէ մեր խորհրդականները այս լեզուէն չեն հասկրնար։ Ոմանք կ'ուզեն, ամանք չեն ուզեր... Ինչ ընես, այո՛, ինչ մտադրես, կրկնեց աչքերուն խորունկ ու խելացի արտայայտութեամբ։

Որովհետեւ Անարէյ իշխան չէր պատասխաներ, յարեց.

— Ըսեմ քեզի ինչ պէտք է ընել, և ըրածս ալ ա՛յդ է. «Երբ ատրակցի մէջ ես, քաչուէ՛»։

— Է՛ ուրեմն, ցտեսութիւն, սիրելիս, յիշէ՛ որ բոլոր հոգիովս մտածակից եմ ցաւիդ, և թէ քեզի համար ես ա՛չ իշխան եմ, ա՛չ վերին հրամատար, ես քեզի համար հայր մըն եմ։ Երբ բանի մը պէտք ունենաս, ուղղակի ինծի դիմէ՛։ Երթաս բարով, սիրելի՛ս։

Դարձնալ համբուրեց զայն։ Եւ Անարէյ իշխան դեռ սեմը չանցած, Բուխթուսով մեղմիկ մը հառաչեց, և սկսաւ դարձնալ կարդալ Տիկին Փանլիի վէպը։

ԻԶ.

Ակէքսանդրի Մոսկուայէն մեկնելէն վերջ, կեանքը իր սովորական ընթացքը առաւ դարձնալ մայրաքաղաքին մէջ ա՛յնքան բնականօրէն որ դժուար էր կարծել թէ հայրենասիրական ճգնաժամ մը անցուցած էր այն և թէ հայրենիքը իրօք վտանգի մէջ էր։ Ցորչափ թշնամին Մոսկուայի կը մօտենար, իր բնակիչները աւելի

զբօսասէր կ'ըլլային, ինչպէս կը պատահի միշտ մեծ վառնդի մը գալը տեսնող մարդոց:

Բօսթօբչին պատերուն վրայ փակցնել տուաւ ազդագիրներ, որոնք կը ներկայացնէին գինեատուն մը, գինիի վաճառական մը և մսավաճառ կարճուկ քաղքենի մը, Բարբուչքա, որ քաղաքապահ գինուորութենան վերաբերմամբ, գաւառ մը աւելի խանած ըլլալուն ազդեցութենան տակ, ես իմանալով որ Պօնապարթ կը պատրաստուէր Մոսկուայի վրայ յարձակելու, բարկութենէն կատղած կը կարդար, Թրանսացիներուն դէմ կը սեղագրէր նախատական մակդիրներ, ես գինեվաճառին դուռը կղմով ժողովուրդին կը բանախօսէր: Ամէն մարդ այս ազդագիրները կը կարդար և զանոնք կը մեկնէր միեւնոյն եռանդով բանաստեղծ Վասիլի Բուչքինի վերջին յանգերուն նման: Շատերը խնդալէն կը մարէին կարդալով Բարբուչքայի յարձակումները, որոնցմով կը պատար Թրանսացիներուն թէ փորձելին պիտի ոչնչանայ շարունակ կապարէ ռումբով, թէ պիտի ձարին քաշային, պիտի խղդուին չիխն, թէ անոնք ամենքը թզուկներ են, ես թէ ռուս կին մը անոնցմէ երեք հատը պատառաքաղին ծայրը պիտի անցընէ: Սակայն մարդիկ կային որոնք չէին հաւներ այս խօսքերուն և անխնայ ու սաստիկ կը դանէին զանոնք: Կը պատմուէր թէ Բօսթօբչին վտարած էր Թրանսացիները և բոլոր օտարականները, որոնց միջեւ կը զանուէին Նաբոլէոնի բանական թուով զօրձակալները, բայց այս պատմութիւնները կը կրկնուէին մանաւանդ չջնաբերելու համար այն բառերը, զորս Բօսթօբչին կը զործածէր իր իւրաքանչիւր արարքը բացատրելու համար: Վաճառուածները մակոյկով մը Նէվի տարուեցան, և Բօսթօբչին սա՛ խօսքերով կը ճամբէր զանոնք. «Դուք ձեր նեղսիրտին մտէ՛ք և մտէ՛ք այս մակոյկին մէջ, և թո՛ղ ասիկա ձեզի համար Քարոնի մակոյկը ըլլայ:»

Կը պատմուէր թէ Մամօնովի իր ծախքով պատրաստած զօրագունդը ութը հարիւր հազար րուպլի նստած էր, այլ թէ Պէզուխով իր գինուորներուն համար աւելի ծախսած էր: Կ'ըսուէր նաև թէ Բիւէր ինք ալ համազգեստ պիտի հագնի և իր զօրագունդին հետ ուղածին դէմը պիտի կլլէր ձրի:

— Պէզուխով ծիծաղելի է, ըսաւ Ֆրանսերէն Ժիւլի Տրուպէցքոյ, բայց չատ բարի և համակրելի է:

Ժիւլի իր հրաժեշտի երեկոյթը կատարեր Մոսկուայէն մեկնելուն, և իր բարակ, մատներով ծածկուած մատներովը կը հատաքէր վիրակապի յատուկ խծուծի դէզ մը:

— Տուգա՛նք, գոչեց քաղաքապահ գինուորի հետ մազգեստ կրող երիտասարդ մը, զոր Ժիւլի «իմ սպասս» կ'անուանէր:

Մոսկուայի մէջ խօսք մէկ ըրած էին որ ընդհատելու ռուսերէն միայն խօսուէր, և Ֆրանսերէն բառեր արտասանողը տուգանք մը պիտի վճարէր նպաստիկ յանձնաժողովին:

— Կ'ընդունիմ ըսաւ Ժիւլի, թէեւ ոչ ժամանակ ոչ ալ միջոց ունիմ կօլիցին իշխանին պէս ուսուցիչ բերնելու ռուսերէն սորվելու համար: Բայց ահա՛ ինքը, երբ արեւուն վրայ խօսելի անոր ճառագայթները կը տեսնուին, չարունակեց անոյշ մը խնդալով Բիւէրին: Ձեր վրայ կը խօսինք, ըսաւ աչխարհիկ կիներուն բերանը միշտ պատրաստ զանուող տուտով մը, կ'ըսենք թէ ձեր զօրագունդը պիտի դերազանցէ Մամօնովինը:

— Ա՜հ, զօրագունդիս խօսքը կ'ընէք ինծի, ըսաւ Բիւէր տանտիրուհիին ձեռքը համբուրելով և անոր քով նստելով. գլխացաւերս աւելցուցի:

— Անչուշտ դուք անձամբ պիտի հրամայէք ձեր զօրագունդին, ըսաւ Ժիւլի խորամանկօրէն, իր ապեւոին հետ գիրար հասկցող աչնարիկ մը փոխանակելով: Բայց Բիւէրի ներկայութիւնը, երիտասարդը կորնցուց իր համարձակութիւնը, որովհետեւ հակառակ Բիւէրի

մտապատրաստման և միամտութեան, իր անձնատուրութիւնը վերջ կտար ի վնաս իրեն ամէն նպատակի փորձերուն:

— Ա՛յ, պատասխանեց Բիէր խնդալով և պիտակով, իր խոշոր գանգատածային մարմինը: Ցրտնատիկը չատ դիւրաւ նչան պիտի առնեն ինծի, և կը վախնամ որ չտառապ պիտի չկրնամ ձիուս համեհին վրայ ցատկելով փախչիլ:

Ժիւլիի ընկերութիւնը այս անգամ խօսքի ծամոց ընտրեց Բոսթովեան ընտանիքը:

— Կ'ըսուի թէ անոնց գործերը դէշ կ'երթան, չատ դէշ, ըսաւ: Կոմսը բնաւ գործնական մարդ չէ: Բազուձմօվլանները գնել ուզեր են իր տունը, բայց կը ձգձգուի, չատ աւազ դրին կը պահանջեն:

— Կարծեմ թէ վաճառումը պիտի ըլլայ, բաւ տունին յաճախորդներէն մին, թէեւ խնդիրութիւն է հիմա Մոսկուայի մէջ ո և է բան գնելը:

— Բայց ինչո՞ւ համար հարցուց Ժիւլի, կը կարծէ՞ք թէ Մոսկուա վառեգի մէջ ըլլայ:

— Ուրեմն ինչո՞ւ համար անդէց կը մնկնիք:

— Ե՞ս... Ինչ հարցում... կը մնկնիմ... բայց որովհետեւ ամէն մարդ կը մնկնի և որովհետեւ ես ա՛չ ծանն ա՛Սրք եմ և ոչ Սմոլէն: Բայց Բոսթովեանք... չարունակից, ինչո՞ւ հոս կը մնան: Ինծի կ'երեւայ որ, ըսաւ Բիէրին, նենգամիտ ժպիտով մը, Նաթալի բոլորովին ապաքինած է:

— Իրենց եղբօր կը սպասեն, որ խաղախագուհիի մէջ է, ըսաւ Բիէր: Կոմսուհին երկար չուզեր Մոսկուայէն մնկնիլ իր զաւկին վերադարձէն առաջ:

— Երէկ չէ առջի օր անոնց հանդիսեցայ ընկերութեան մէջ: Նաթալա դարձեալ աղուոցած է, չատ գեղեցիկ է. վիպերգ մը երգից: Ի՞նչ է սա, մարդիկ կան, որոնք ամէն բան դէշ կողմէն կը մնհնեն:

— Ի՞նչը դէշ կողմէն կ'առնեն, հարցուց Բիէր պժգոհ դէմքով մը:

— Դուք պիտէք, կոմս, ըսաւ Ժիւլի ժպիտով մը, թէ ձեզի պէս առպետներ Տիկին սը Սուզայի վէպերուն մէջ կը տեսնուին միայն:

— Ես, ատոիա մը, և ինչո՞ւ համար, ըսաւ Բիէր կարմրելով:

— Տեսնենք, սիրելի կոմս, ամբողջ Մոսկուայի առասպելն է այս, կը հիանամ վրաղ, պատուոյ խո՛սք:

— Տուգանքը, տուգանքը, դոչեց քաղաքապահ գլխաւորը:

— Լա՛ւ, լա՛ւ, բայց անկարելի և ձանձրալի կ'ըլլայ խօսիլը, եթէ կարելի չըլլայ ֆրանսերէնով միաքդ բացատրել: (Որովհետեւ վերի տատրագծուած նախադասութիւնը Ժիւլի ֆրանսերէն ըսած էր:)

— Ո՞վ է ամբողջ Մոսկուայի առասպելը կամ բերնէ բերան պրպտուածը, հարցուց Բիէր բարկացած և տոքի կլլելով:

— Բայց, կո՛մս, դուք ալ պիտէք ինծի պէս:

— Ես բան մը չեմ գիտեր, ըսաւ Բիէր:

— Ո՛հ... դուք Նաթալայի բարեկամին էք...

— Ո՛չ, Տիկին, յարեց Բիէր դժգոհ ձայնով մը, ես երբեք Օր. Բոսթովի տպաւորի դեր չեմ տառնձնած, և անոա ամենէ մը ի վեր է որ տեսած չեմ զայն:

— Ինքզինքը պատրաստողը ինքզինքը ակրաստանած կ'ըլլայ, ըսաւ Ժիւլի ժպտելով և վիրտակալի խծուծը թոթվելով:

Եւ որպէս զի վերջէն խօսքը իրեն մնայ, խօսակցութիւնը փոխեց:

— Անչուշտ իմացաք որ խեղճ Մարի Գոլքօնսքի Մոսկուա հասեր է, հայրը կորնցուցեր է:

— Ո՞ւր է, կը փափաքիմ տեսնել զայն, ըսաւ Բիէր:

— Երէկ իրիկուն անոր հետ անցայ: Տխուր է, բայց գիտէ՞ք ո՛վ ազատեր է զայն: Ամրոզ վէպ մըն է... Նիքօլա Բօսթով... Իչհանուհին ազատնալիքի տակ էր, վիրաւորեր են իր մարդիկը, Նիքօլա անոր օգնութեան վազեր ու ազատեր է զայն:

— Ահա վէպ մըն ալ, ըսաւ քաղաքապահ գլխուորը: Անշուշտ այս ընդհանուր փախուստը կը նպաստէ տարիքնին առած աղջիկներուն ամուսնութիւնը, նախ Բաթիչ իչհանուհին և յետոյ Պոլքոնսքի իչհանուհին:

— Համոզուած եմ որ գիտէք թէ ան քիչ մը սէր կապած է Երիտասարդին (այս վերջինը Ֆրանսերէն լեզուով ըսաւ):

— Տուգա՛նք, տուգա՛նք, տուգա՛նք:

— Բայց ռուսերէն ինչպէս կ'ըսեն ասիկա:

Երբ Բիւէր իր տունը դարձաւ, իրեն յանձնուեցաւ Բօսթոչկին կոմսին երկու նոր յայտարարութիւնները: Առաջինին մէջ կը յայտարարուէր թէ անչնին էր ա՛յն լուրը թէ կոմսը կը հակառակէր Մոսկուայէն փախուստ տալուն, և թէ ընդհակառակն «չատ ուրախ է տեսնելով որ սիրելիներն ու վաճառականներուն կիները Մոսկուայէն կը մեկնին:»

«Ա՛րքան քիչ վախնան, այնքան քիչ կ'ըլլան ըսխըսանները», և՛ըսէր յայտարարութիւնը, «բայց պէտք կ'երեւակայուի որ աւազակը պիտի չմտնէ Մոսկուա»:

Այս խօսքերը առաջին անգամ ըլլալով որոշակի յայտնեցին Բիւերի թէ Ֆրանսացիք Մոսկուա պիտի մըտնէին:

Երկրորդ յայտարարութիւնը կը ծանուցանէր թէ ռուսական բանակին ընդհանուր կեդրոնը Վիազմա էր, թէ կոմս Վիթկէնչթայն յաղթութիւն մը տարած էր Ֆրանսացիներուն վրայ, այլ թէ «քանի որ չատ բնակիչներ փափաք յայտնած են պինուելու, կառավարութիւնը անոնց պատմագրութեան տակ կը դնէ Մոսկուա, տարձանակ և հրայան զէնքերով»:

Այս յայտարարութեան չէչոը առաջինները պէս չատ զուարթ կամ կատակախառն չէր: Այս ընթերցումէն վերջ Բիւէր երկար առեն մտայոյզ մնաց, յայտնի էր թէ կը մտածեր անտեսոր փոթորիկը, զոր կը հրաւիրէր իր հոգիին բոլոր ուժերով և որ միեւնոյն առեն իրեն մէջ անդիմադրելի երկիւղ մը կը զրգռէր:

— Բանակին մէջ մտնել կամ առաւօտեան ազատել, ըսաւ ինքնիրեն հարիւրերորդ անգամ ըլլալով:

Սեղանին վրայ գտնուած թղթախաղը առաւ և սկսաւ թափանց մը բանալ:

«Եթէ թափանցը յաջողի, ըսաւ ինքնիրեն, թուղթերը դիզելով և ձեղունը դիտելով, ասիկա պիտի նշանակէ թէ...

Բայց իր խօսքը մտքովը չվճռուցած, լսեց անդրանիկ իչհանուհիին ձայնը, որ կը հարցնէր թէ կրնա՞ր ներս մտնել:

«Ասիկա պիտի նշանակէ թէ պէտք է երթամ բանակին միանամ», չարունակեց Բիւէր ինքնիրեն:

— Մտէ՛ք, մտէ՛ք, յարեց, խօսքը իչհանուհիին ուղղելով:

Անդրանիկ իչհանուհին, երկայն հասակով և քար կարած դէմքով կը չարունակէր ապրիլ առանձինն Պէզուխով կոմսին տանը մէջ, իր քոյրերը կարգուած էր:

— Ներեցէք, ազգականս, որ կուգամ անհանգիստ ընել ձեզ, չարունակեց յուզուած և յանդիմանալից ձայնով մը: Պէտք է վերջապէս բան մը որոշել, ա՛յս կամ այն կողմը: Ամեն մարդ փախաւ Մոսկուայէն, ժողովուրդը կ'ապստամբի ու մենք կը մնանք դեռ:

— Ընդհակառակն, ամէն բան աղէկ կ'երթայ, զարմուհի՛ս, ըսաւ Բիւէր, սովորաբար անոր հետ գործածած ծաղրածու չէչովը:

— Ա՜հ, ա՛յնպէս կը կարծէք թէ գործերը լաւ կ'երթա՞ն: Սպասուհիս այլ եւս անտանելի կը դառնայ: Կա-

րկի չէ փաղց կլլել այլեւս, քիչ առնէն մեզ ալ պիտի ձեձեն, բայց առէն բանէ առաջ, այսօր կամ առաւեւն վաղը Ֆրանսացիք հոս պիտի ըլլան: Կ'ապաչեմ, հրաման առէք որ դիս Բեթերսպուրկ տանին, թէեւ իմ ի'նչս պիտի ըլլայ, բայց չեմ ուզեր Պօնապարթի ձեռքը իյնալ:

— Հանդարտեցէ'ք, զարմուհիս, ո՞րկէց կը քաղէք ձեր լուրերը: Ընդհակառակն...

— Պիտի չհաւատայիմ ձեր Նաթօլէոնին, թո՛ղ ուրիշները ընեն ինչ որ կ'ուզեն: Կ'ուզե՞ք հրաման առ որ զիս Բեթերսպուրկ տանին:

— Ուշացնիդ պիտի ընեմ, բայց լուրերնիդ ճիշդ չեն, քաղաքը հանդարտ է, վտանգ չկայ: Նայեցէք կոմս Բօսթօքչինի յայտարարութիւնը, կը հաստատէ թէ զլխովը կ'երաչխաւորէ թէ Թշնամին Մոսկուա պիտի չմտնէ:

— Ահա՛, սա՛ ձեր կոմսը՛, գոչեց իչխանուհին բարկութեամբ, անիկա կեղծաւոր մըն է, չարագործ մըն է, որ այժ կուտայ ժողովուրդին ապահովութեան՝ մինչէ իր յայտարարութիւններուն մէջ չգրի՞ց թէ պէտք է պահանջոց քաշել ամէն կասկածելի մարդ: Ասով իր զրպանը կը պարարէ: Վաւաւաւա Իվանովիչ քիչ առաջ ինծի պատմեց թէ քիչ մնաց Թոպտան պիտի ըլլար փողոցին մէջ, որովհետեւ Ֆրանսերէն խօսեր է...

— Ամէն բանի չափազանց կարեւորութիւն կուտաք, իչխանուհի՛, ըսաւ Բիէր, և վերսկսաւ իր թափառանը:

Թէեւ խաղը յաջողեցաւ, բանակին չգնաց չմիացաւ, այլ Մոսկուա մնաց, որ կը պարպուէր յուզմունքի և երկիւղի մէջ, և մինչեւն առն առաւոտ բանի մը ակնկալութեան առթած ուրախութեան մէջ:

Երկրորդ օրը երեկոյին, իչխանուհին մեկնեցաւ և Բիէր ընդունեց այցելութիւնը իր ընդհանուր մատակարարին, որ անոր յայտարարեց թէ քաղաքացիներուն համար հարկ եղած զրամը գանելու համար պէտք էր ծախել իր կալուածներէն մէկը:

— Ի՛ուրնմն, ծախեցէ՛ք, ըսաւ Բիէր, չեմ կրնար հիմա ետ քաշուիլ:

Որքան գէշ կ'երթային գործերը, մանաւանդ իր գործերը, այնքան գոհ կ'ըլլար Բիէր: Գրեթէ այլ եւս մարդ չէր մնացած Մոսկուայի մէջ: Ժիւլի Մարի իչխանուհին մեկնած էին, միայն Բոսթօվճանք գեռ կը մնային հոն, բայց Բիէր անոնց չէր այցելեր: Քիչ մը ժամանակ անցընելու համար գնաց տեսնել մեծ օգտապարիկ մը զոր Լէբիխ կը չինէր՝ թշնամին չտեսնելու նպատակաւ: Սկսքանչը կայար մեծ վատահութիւն ունէր այն օգտապարիկին օգտակարութեան վրայ և Բօսթօքչինի կը յանձնարարէր անոր աւարտումը փութացնել:

Շինութեան դաշտին վերադառնալով, Բիէր խառն բազմութեան մէջ տեսաւ պլխատութեան վայր ծառացող Լօպես-Միէսթօ հրապարակին վրայ: Կեցուց կառքը և վար իջաւ: Ֆարազանահար ըրած էին գեռ նոր իրենց ամրաստանուած ֆրանսացի խոհարար մը: Դահիճը նստատախտակէն քակելով կ'իջեցներ չեկ կիսամօրուքով խոշոր մարդուկ մը, որ կը կրեր կապոյտ գուլպա և կանաչ բաճկոն մը: Ուրիչ յանցապարտ մը, նիհար ու ժժգոյն, ան ալ Ֆրանսացի, կեցած էր մէկ կողմ:

Բիէր, այս տեսարանէն ախտաւորապէս կծկուած դէմքով, անցք մը բացաւ բազմութեան մէջ:

— Ի՞նչ է այս, ինչո՞ւ համար, հարցուց:

Բայց պաշտօնատարներէ, փառքը վաճառականներէ, մուժիկներէ և ոչխարի մորթով կարճ մուշտակ հագած կիներէ բազկացող ամբոխին ուշադրութիւնը այնքան սուզուած էր այս տեսարանին մէջ որ ոչ ոք պատասխանեց: Խոշոր գէր խոհարարը, յօնքերը պատուն,

Թոթվեց ուսերը, և յայտնապէս փափաքելով հաստատիա նկարագրի մը ապացոյցը տալ սկսաւ կանոնաւորապէս բաճկոնը հագնիլ, բայց յանկարծ չրխնդունքները դղրդային, և յաջաւ, ինք իրմէ դժգոհ, ինչպէս կուլան արիւնային չափահասները: Ամբոխը բարձրաձայն կը խօսէր, կարծես իրեն մէջ խղդելու համար կարեկցութեան ամէն զգացում:

— Է՛, մուսիւ, ըսաւ Բիէրի մօտ գանուող փոքր պաշտօնատար մը, ռուսական համիմը քաղցր չէ Ցրանացիներուն համար... Ակռանին կ՛առնէ:

Բոլորովին նայեցաւ կատակին աղնուութիւնը պահելու համար: Ոմանք կը խնդային, բայց ուրիշներ կը չարունակէին սարսափով դիտել դահիճը, որ կը հանուեցնէր երկրորդ ենթական:

Բիէր ուժգնօրէն վեր քաշեց քիթը, յօնքերը պրըսաեց և արտորնօք դէպի իր կառքը վազեց անորոշ խօսքեր մրմռմռալով: Անցքի միջոցին քանիցս սարսռաց և այնքան ուժով պոռաց որ կառապանը եսին դարձաւ հարցնելու թէ ինչ կ՛ուզէր:

— Ո՞ւր կը տանիս զիս:

— Վերին հրամատարին քով, ինչպէս հրամայեցիք ինծի:

— Տկարամի՛տ, անասո՛ւն, ըսաւ Բիէր, իր տգիտութեան հակառակ հայհոյելով իր կառապանին... Տո՛ւն, տո՛ւն, և աւելի չուտ, չուտ:

Ցրանատացին տանջանքը և գայն չրջապատող ամբոխը տեսնելով, Բիէր մէկէն ի մէկ որոշած էր թէ այլեւս չէր կրնար Մոսկուա կենալ, և թէ պէտք էր հրթար բանակին միանար: Այս որոշումը ա՛յնքան կարուկ երեւցաւ իրեն որ կարծեց թէ իր կառապանին հաղորդած էր գայն, կամ խորհեցաւ թէ սա ալ պարտաւորը էր գուշակել իր միտքը...:

Երկրորդ օրը, 24ին, Բիէր մեկնեցաւ Մօժայսք:

Ամէն կողմ, խազախներ, հետեւակներ, ձիաւորներ, սայլեր, ռազմամատուկներ և կարաւաններ խառն ի խուռն կ՛անցնէին, և Բիէր որքան կը մերձաւէր այս մարդկային ծովուն մէջ, այնքան իր մտահոգութիւնը կ՛աւելնար և այնքան կը պայթէր իրեն մէջ ուրախութեան զգացում մը: Նոյն զգացումն էր զոր արդէն զգացած էր Մոսկուայի մէջ Զարին ընդունելութեան առեն, ա՛յն զգացումը թէ բանի մը պիտի ձեռնարկէր և բան մը պիտի զոհէր: Կը զգար սա՛ հաճելի ապաւորութիւնը թէ ամէն ինչ որ մարդոց երջանկութիւնը կը կազմէ, կեանքի հանգստաւէտութիւն, հարստութիւն, նոյն իսկ կեանքը, ոչինչ է բազդատմամբ այն... ա՛յն բանին, որուն սակայն չէր կրնար խելք հասցնել և զոր նոյն իսկ չէր փորձեր: Իր զոհողութեան առարկան չէր որ զինքը ուրախութեամբ կը լեցնէր, այլ զոհողութիւնը ինքնին:

Իէ:

25ին առաւօտ Բիէր ճամբայ եկաւ Մօժայսքէն: Կառքէն վար իջաւ լերան մը գագաթը: Իր եռեւէն ձիաւորներու զօրագունդ մը երաժչտախուռմբով կը հետեւէր դէպ առաջ միեւնոյն ճամբուն: Իր դէմը վեր կը բարձրանար սայլերու կարաւան մը, որ վիրաւորներ կը փոխադրէր: Վիրակապերու փոխարէն քուրջերու մէջ փաթթուած, գունատ, չրթունքնին սեղմած, յօնքերնին պատած: Կը կառչէին սայլին սախտակներուն անոր ցնցումները նուազեցնելու համար: Գրեթէ ամէնքն ալ աղայական ու միամիտ հետաքրքրութեամբ կը դիտէին Բիէրի ճերմակ գլխարկը և անոր կանանչ զգեստը:

Վիրաւորներով լեցուած սայլ մը ճամբուն եզերքը

կեցաւ Բիէրի մօտ: Ծերուկ գինուոր մը, թեւը ուսին դանուած, աչքերը Բիէրին վրայ վերցուց և ըսաւ անոր.

— Ի՞նչ ժամանակներու հասեր ենք: Մ'չ միայն գինուորները կը կանչեն, այլ նաև մուժիկները... Այսօր ա'նքան մօտէն չեն նայիր: Ժողովուրդը սպաննել կ'ուզեն... աչխարհի վախճանը բերել կ'ուզեն:

Այս խօսքերուն ոչ-պայծառութեան հակառակ, Բիէր անոնց իմաստը հասկցաւ և հաստատականօրէն գլուխը երերցուց: Ճամբան աւելի ազատ եղաւ: Բիէր ըլուբէն իջաւ և աւելի հեռուն գնաց: Զորս քիլօմէթր անցնելէ վերջ՝ առաջին անգամ հանդիպեցաւ ընտանի դէմքի մը: Բանակին գլխաւոր բժիշկներէն մին էր:

— Կո'մս, դուք հո՞ս:

— Բայց այո՛, ուղեցի տեսնել...

— Սրդարեւ տեսնելիք բաներ պիտի ըլլան...

Բիէր բժիշկին յայտնեց ճակատամարտին իր մասնակցելու փափաքը: Բժիշկը խորհուրդ առաւ անոր ուղղակի գիմել աղնուաչուքին:

— Ինչո՞ւ պիտի երթանք եղեր անկուիլ Աստուած գիտէ ո՛ւր ճակատամարտին մէջտեղին: Աղնուականը ձեզ կը ճանչնայ և լաւ պիտի ընդունի: Խորհուրդիս հետեւեցէք, սիրելի բարեկամ:

Բժիշկը յոգնած ու սոխղոզական կ'երեւար:

— Եւ կ'ուզէին նաև հարցնել ձեզի թէ դիրքերնիս ի՞նչ է:

— Դիրքերնի՞ս: Ասիկա իմ ձեռնհասութենէս վեր է: Երբ Թոթթարինովայէն անցնիք բլրակի մը վրայ սպաներ կլլեք, անկէց ամէն բան կը տեսնուի:

— Լաւ կը տեսնուի՞... Բայց եթէ դուք...

Բժիշկը ընդմիջեց զայն և վազեց կառքը նստելու համար:

— Ձեզի ալ կը տանէի, բայց... բժիշկը մատը ծնօտին տակ դրաւ, մինչեւ հոս լեցուած է և կը վազեմ

հրամասարին քով: Վագը ճակատամարտ մը տեղի պիտի ունենայ, և հարիւր հազար հոգիէն առ նուազն քսան հազար վիրաւոր պիտի ըլլայ, և հազիւ վեց հազարի բաւող պատգարակ, անկապին և բժիշկ ունինք:

Բիէր սոսկաց առ այսառոց մտածումին վրայ թէ այս կայտառ, կորովի, երիտասարդ և ծեր բիւրաւորներէն, որոնք ա'նքան միամտօրէն իր դիմաց կը դիտէին, քանի հազարը դատապարտուած էին վերջին կամ մահ տառնալու:

Թերեւս ճշդիւ իր աչ' տեսած մարդիկն են որ պիտի զարնուէին: Ինչո՞ւ տանք մտնուինք տարբեր բանի վրայ կը մտածեն:

Եւ յանկարծ գաղափարներու խորհրդաւոր զուգադիպութեամբ մը, միտքին առջեւ պատկերացուց Մօխատքի վայրէջքը, վիրաւորներուն ապլերը, զանգակներուն ձայնը, արեւուն չեզ ճառագայթները և ձիաւոր գինուորներուն երգը:

Բիէր ուղղուեցաւ դէպ ի Թամարինօվա: Աւտոպետական բնակարանին առջեւ կը գտնուէին կառքեր, սայլեր և խումբ մը աւելածուներ և պահակներ: Հոն կը բնակէր աղնուաչուքը: Բայց երբ Բիէր ներկայացաւ, ամէն մարդ դուրսը կը գտնուէր գոնաբանական պաշտամունքի մը ներկայ գտնուելու համար: Բիէր ճամբան չարունակից դէպի ըլուրները:

Երբ գինուին փոքրիկ փողոցին մէջ մտաւ, առաջին անգամ ըլլալով նչմարեց քազաքացիական գինուոր մուժիկները, իրենց գդակներուն վրայ խաչերով և ճերմակ պլուզներ հագած: Պոռալով և խնդալով, ոգևորուած և քրանաթաթախ, խոտով ծածկուած սայլին հոգալըւրի մը վրայ կ'աչխատէին: Ոմանք բահերով հողը կը խառնէին, ուրիշներ այդ հողը սայլերով կը կրէին: Երկու սպաներ կը հսկէին աչխատութեանց:

Տեսնելով այս մուժիկները, որոնք ամենուրեք էր թէ

ամաւրէն զբօսանք կը համարէին իրենց գինուորական նոր կեանքը, Բիէր յիշեց Մ՝օհասքի մուժիկին խօսքերը, և հասկցաւ թէ գինուորը ինչ բացատրել ուզած էր սա՛ խօսքերով, «Ամբողջ ժողովուրդ մը սպաննել կ՝ուզեն»: Իրենց ահագին կօչիկներով ճակատամարտի դաշտին վրայ աշխատող այս մօրուսեղ մուժիկներուն տեսքը, վիզերնին քրտնած, օձիքնին չապիկներէն բաժնուած, խոշտակին տակ անդադար ոսկրնին ցցուած, մինչեւ այսօր իր բոլոր տեսածներէն աւելի ուժգնօրէն ապաւորութիւն գործեց Բիէրին վրայ:

Կառքէն իջնելով մտցուեց հոգաբլուրին վրայ, որուն բարձունքէն կարելի էր ընդգրկել ճակատամարտի դաշտը, ինչպէս վատահայուցած էր գինքը բժիշկը: Ժամը տասնըմէկին էր: Արեւը ձախակողմ կը հակէր, Բիէրի հետեւօք, և ջինջ ու անդադար օդին մէջէն, ուժգնօրէն կը լուսաւորէր իրեն առջեւ ամփիթատրոնի ձեւով պարզուած ընդարձակ համայնապատկերը: Այս ամփիթատրոնին վերն ու ձախակողմը օձապտոյտ կ՝պարակուէր, զոյն կտրելով, Սմոլէնսքի մեծ պողոտան, որ կ՝անցնէր հոգաբլուրէն հինգ հարիւր քայլ հեռուն գըտնուող ճերմակ եկեղեցիով գիւղի մը մէջէն:

Այդ գիւղը Պօրոտինօն էր:

Ճամբան, գիւղին հետեւը, կը տանէր կամուրջ մը և հետզհետէ դարաւազ աւելիով մը կը բարձրանար դէպի վալուեվօ գիւղը, ուր կը գտնուէր Նաբոլէօն:

Այ ու ձախ Բիէրի տեսածը այնքան խառնափնդոր էր որ բան մը չէր համապատասխաններ ճակատամարտի մը դաշտին վրայ իր կազմած գաղափարին: Ամէն ուրկէ կը դիտէր դաշտեր, մարգագետիններ, զօրականներ, անտառներ, պահականոցներու մուխը, գիւղեր, հոգաբլուրներ, վտակներ, և հակառակ իր բոլոր ջանքերուն, չէր կրնար գինուորական դիրքը գտնել այս կենդանի գիւղանկարին մէջ: Նոյն իսկ չէր կրնար որոշել ռուսա-

կան բանակը ֆրանսական բանակէն:

«Չհնձնաս մէկէ մը իրաւնկ պիտի ըլլամ», խորհեցաւ: Եւ խօսք ուղղեց սպայի մը, որ քաղաքացիի իր խոչրը մարմինը կը դիտէր սուր հետաքրքրութեամբ մը:

— Թոյլ տուէք ինձի որ հարցնեմ ձեզի թէ ո՞րն է սա՛ գիւղը, հո՛ն, առջեւօք:

— Պուրաինօ, այնպէս չէ՞, ըսաւ սպան խօսքը ընկերակցի մը ուղղելով:

— Պօրոտինօ, ուղղեց այս վերջինը:

Սպան, որ քանի մը խօսք ընելու պատեհութենէն գոհ էր, Բիէրի մօտեցաւ:

— Մերինները հո՞ն են, հարցուց Բիէր,

— Այ՛, և անդին, աւելի հեռուն, Ֆրանսացիներն են:

— Ո՞ւր, ո՞ւր են, հարցուց Բիէր:

— Բայց պարզ աչքով անա կը տեսնուին: Դիտեցէ՛ք:

Սպան մատնացոյց ըրաւ ձախակողմը գետակին միւս եղերքին վրայ նչմարուող ծուխերը, և իր դէմքը յանկարծ առաւ ա՛յն լուրջ և խոժոռ արտայայտութիւնը, զոր արդէն Բիէր դիտած էր իր հանդիպած չատ մը գինուորականներուն վրայ:

— Ա՜հ, Ֆրանսացինե՞րն են: Իսկ աւելի անդին:

Բիէր մատուը ցուցուց ձախակողմը հոգաբլուրին, ուր զօրք կ՝երեւնար:

— Անոնք մերիննե՞րն են:

— Ա՜հ, մերիններն են: Իսկ անկէ՞ց ալ անդին:

— Բիէր ցոյց տուաւ աւելի հեռուն ուրիշ հոգաբլուր մը, գիւղի մը մօտ, որուն վերի կողմը ծառ մը կը բարձրանար: Անիկա Շեվարտինօ ամրոցն էր:

— Դարձեալ թշնամին է: Երէկ, ամրոցը մերն էր, այսօր Ֆրանսացիներուն ձեռքն է:

— Այս պարագային, ուրեմն ի՞նչ է մեր դիրքը:

— Դէրքը, ըսաւ ապան գոնուհակութեան ժպիտով մը։ Կրնամ ասիկա բացատրել ձեզի չաս ճիշդ կ'քալ վ մը, որովհետեւ բոլոր այդ բերդերը ես կառուցի։

Մեր կեդրոնը հոս Պօրօսխնօ է, և հոն, կը տեսնէք, ուր տակաւին խաչի դէզեր կան, հոն է կամուրջը։ Ասիկա մեր կեդրոնն է։ Մեր աջ կողը անկէց է, ուր կը գտնուի Մոսկուա։ Երեք չաս զօրաւոր ամրոցներ կառուցինք հոն... Դալով ձախ կողին, ասիկա աւելի դժուար է բացատրել։ Երէկ, մեր ձախ կողը հոն վայն էր, Շեվարտինօ, հոն ուր կը տեսնէք սա՛ կաղնին։ Եւ հիմա ես քալեցինք ձախ թեւը։ Հիմա, կը տեսնէք սա՛ մոխրերը, Սէմիճնօվքայ գիւղն է և հողաթլուրին այս կողմն ալ Բայէվսքի։ Սակայն չեմ կարծեր որ ճակատամարտը հոս տեղի ունենայ. վատահ եմ թէ թշնամին Մոսկուայի աչակողմը պիտի անցնի։ Մնայ որ, ուր որ ալ կռուինք, մեզմէ չատերը վաղը հոս պիտի չըլլանք։

Այս խօսքերուն վրայ, ծերունի ևմիատպայ մը, որ չարգանքով կը սպասէր իր պետին խօսքը լսելուն, անչուչա այս խորհրդածութենէն դժգոհ, ընդմիջեց զայն։

— Պէտք է երթալ բերել , ըսաւ խռիսիւ։

Սպան վրդովելու պէս բան մը եղաւ, իրր թէ հասկցած ըլլար որ մարդս երաւունք ունի կորսուանելուն վրայ խորհելու, բայց պէտք չէ անոնց մասին խօսի։

— Ա՛հա՛, ա՛հա՛... կը լսուին ա՛հա... Կուզան ա՛հա... գոչեցին չանկարծ ձայներ, և սպաները և պետուրները և քաղաքապետները առաջ վազեցին ճամբուն վրայ։

Թափոր մը ճամբէն վեր կը բարձրանար, Պօրօսխնոյէն գալով։ Սակիւօք կը քալէր հետևակազօրքը, գէլխարաց, զէնքերնին խոնարհեցուցած. ետևէն կուգային քահանաները եկեղեցական զգեստներով, գալիրներով, յետոյ կը բերէին խաչոր սեւ պատկեր մը, որուն չորս նակէն բռնած էին սպաներ և պետուրներ։ Սմոլէնսքէն

բերուած սուրբ պատկերն էր այս, որ այս օրէն սկսեալ բանակին կ'ընկերանար։ Պատկերին ետևը և բոլորտիքը խումբ մը պետուրականներ, գլխաբաց, կը վազէին խաչակնքելով և ծնրադրութիւններ ընելով։ Բուրվառը գլուխը հասնելով պատկերը դադար մը առաւ։ Անձեռոցներով զայն կրող մարդիկը ուրիշներու յանձնեցին, սարկաւագները դարձեալ բուրվառները վառեցին և քահանաները դարձեալ աղօթք կատարեցին։ Արեւուն կիպիչ ճառագայթները կշռակի կ'իյնային. թեթեւ սիւգ մը կը չնչէր մարդոց մազերուն վրայ և սրբուհիին պատկերը դրուագող ժպալէնեներուն մէջ։ Երգը մեղմով այրքին մէջ կը վերանար։ Բանանային ետևը կեցող զօրավարներուն մէջ՝ Բիէր քանի մը ընտանի դէմքեր ճանչցաւ, բայց անոնց չնայեցաւ։ Իր բոլոր ուշադրութիւնը դրաւած էր պետուրներուն և քաղաքապետներուն լուրջ արտայայտութենէն, որոնք ամենքն ալ հրատապ աչքերով պատկերը կը դիտէին։ Մինչեւ որ սարկաւագները, որոնք քանիերորդ անգամը ըլլալով աղօթքը կը կրկնէին, ակամայ մեքենաբար և անխուսափօրէն կարդալ։

Պատկերը չրջապատող ամբոխը չանկարծ բացուեցաւ, և Բիէր ամէն կողմէ ճնշուեցաւ։ Ռութոսով անկէց անցնելով ողջունած էր պատկերը։ Կը մօտենար իր ճորճորուն ու խուսափկոտ քալուածքովը և կեցաւ քահանային ետևը։ Աչքերնին իր սովորական չարժուձեւով, ձեռքով հոգին դպաւ և ծանր հառաչ մը արձակելով խոնարհեցուց իր սպիտակահեր գլուխը։ Պէզուխովն և իր հետևորդները կ'ուղեկցէին Ռութոսովի։ Հակառակ վերին հրամատարին ներկայութեան, որ իր վրայ կը հրաւիրէր բոլոր բարձր աստիճանաւորներուն նայուածքները, քաղաքապետներն ու պետուրները չարունակ կ'աղօթէին առանց գլուխնին վերցնելու։

Երբ պաշտամունքը աւարտեցաւ, Ռութոսով ծունկի եկաւ պատկերին առջև, մինչեւ գետին վայրանկե-

լով, և դժուարին ճիգեր ըրաւ ոտքի կենալու համար։ Երբ կանգնեցաւ, պառկերը համբուրեց չրմունքները երկարելով ողայական ու միամիտ ջերմեռանդութեամբ մը, և դարձեալ հողը չօչափեց իր ձեռքով։ Բոլոր գօրաւարները իր օրինակին հետևեցան։ Յետոյ ապառները և ասոնց հետևէն քաղաքապետներն ու զինուորները եկան, պիրար անցնելով և հրելով, յուզուած ու չնչասպառ։

Բիբէր, ամբոխին ճնշումին տակ երերալով, բոլորտիքը կը նայէր։

— Կ'ա՛մ, Բիբէր Սիրիլէչ, գուք հո՞ս։

Պօրիս Տրուպեցքոյ, ձեռքով վոչին վար առնով առաջանին, զոր ազատած էր պառկերին առջև ծնրադրած առնն, Բիբէրին առջև կուգար ժպտելով։ Պօրիս վայելչօրէն հագուած էր պառկերազմի մէջ գտնուող զինուորականի մը յատուկ ատրազով։ Երկար ըսէնկօթ մը կը կրէր և խազախի խարազանը ուսին վրայ ճիշտ Ռուբթուսովի պէս։ Բիբէր ըսաւ թէ դիտաւորութիւն ունէր արշաւանքին մասնակցելու և գիրքը քննելու։

— Ահա թէ ի՛նչ պէտք է ընէք, ըսաւ Պօրիս, բանակատեղիին մէջ հարկ եղած պատիւները պիտի ընեմ ձեզի։ Ձեզի համար ամենէն յարմար տեղը Պէօնիկսընի կնցած տեղն է։ Ես իր ծառայութեան յանկացուած եմ։ Եւ եթէ կը փափաքիք գիրքին չրջանը ընել, մեզի հետ եկուր. մենք անմիջապէս ձախ կողին վրայ պիտի երթանք։ Երբ վերադառնանք, գիշերը իմ քովս կ'անցընէք և ձեռք մը թուղթ կը խազանք...

— Բայց ես նախամեծար կը սեպեմ ալ կողը այցելել, կ'ըսաւ թէ աւելի գօրաւոր է։

— Վերջը ան ալ կ'ընէք։

— Այ՛, այ՛... Եւ գիտէ՞ք ուր է Պօլքոնսքի իշխանին գօրագունդը։

— Անտրէյ իշխանին գօրագո՞ւնդը։ Ամենէն պիտի անցնինք, ես իր քով պիտի ընկերանամ գեղի։

— Եւ ձա՞խ կողին վրայ ի՞նչ կը մտածեն, հարցուց Բիբէր։

— Խօսքը մէջ կերնին, մեր ձախ կողը փայլուն կացութեան մը մէջ չէ, ըսաւ Պօրիս ձայնը իջեցնելով, կոմս Պէօնիկսըն բոլորովին տարբեր բան կ'ուզէր։ Ան մտադրած էր ամրացնել սա՛ հետուի բերդը, բայց... Պօրիս ուսերը թոթվեց, աղնուաչուքը չուզեց, կամ թերևս անոր հասկցուցին...

Բայց Պօրիս չաւարտեց, որովհետև այդ պահուն Ռուբթուսովի թիկնապահը, Քայսարով, իրենց մօտեցաւ։

— Ա՜հ, Բախ Սէրկէէվիչ, ըսաւ Պօրիս լայն ժպիտով մը, հոս կոմսին կը բացատրեմ դիրքը։ Զարմանալի է որ աղնուաչուքը այսքան լաւ գուշակած է Ֆրանսացիներուն յառաջապահները։

— Ձախ կողին համա՞ր ըսել կ'ուզէք։

— Այ՛, այ՛, մեր ձախ կողը հիմա չա՛տ, չա՛տ գօրաւոր է։

Թէև Ռուբթուսով ապայակոյտէն վռնտած էր բոլոր աւելորդ մարդիկը, բայց մէջոցը գտած էր Պօրիս իրեն տեղ մը վերապահելու ընդհանուր կեդրոնին մէջ։ Յաջողած էր ինքզինքը յատկացնել կոմս Պէօնիկսընի անձին ծառայութեան, որ անգնահատելի մարդ մը կը համարէր զայն, ինչպէս կը համարէին ամէն առաջ բոլոր այն անձնաւորութիւնները, որոնք իրենց հրամանին տակ ունեցած էին Պօրիսը։

Բանակին հրամատարութեան մէջ երկու որոշ և ընդդիմադիր կուսակցութիւններ կային. Ռուբթուսովի կուսակցութիւնը և Պէօնիկսընինը, որ ապայակոյտին պետն էր։ Պօրիս այս վերջին կուսակցութեան կը վերաբերէր, սակայն ոչ ոք իրեն պէս գիտէր ստրկական յարգանք մը յայտնել Ռուբթուսովի, զգացնելով հանդերձ թէ ծերունին կ'իյնար հետզհետէ և թէ Պէօնիկսընն ամէն բանի հոգին էր։

Կը մօտենար ճակատամարտին վճռական վայրկեանը, որ կա՛մ պիտի տապալէր Ռաֆթուսովը և իշխանութիւնը Պէօնիկսընի պիտի տար, կամ նայն իսկ ևթէ Ռաֆթուսով ճակատամարտը չհաղթէր, ակնկալուած պիտի ցուցնէր թէ յաղթութեան արժանիքը Պէօնիկսընի կը պատկանի: Ինչ որ ալ ըլլար, վաղուան ճակատամարտը նոր մարդիկ մէջտեղ պիտի հանէր և հետևաբար պիտի ունենար վարհատութիւններու անդաստարան մը. Պօրիս կը զգար զայն, և այս պատճառաւ այդ օրը դրգռումի հոյակապ վիճակի մը մէջ կը գտնուէր:

Ռաֆթուսով, որ այս խմբակէն քիչ հեռուն նստած էր, Բիէրը դիտեց և իր թիկնապահին միջոցաւ կանչել տուաւ զայն: Բայց վերին հրամատարին քով չհասած, քաղաքապահ պետուրնելէն մին Ռաֆթուսովի մօտեցաւ: Տօլօխովն էր:

— Այս մարդը հոս ինչ գործ ունի, հարցուց Բիէր:

— Անիկա միշտ միջոցը կը գտնէ սպրտակելու ամէն տեղ:

— Աահիճանազուրկ եղած է, յարեց Բիէր, պէտք ունի նորէն նշանաւոր հանդիսանալու:

Եւ արդարև Տօլօխով քիչ առաջ ծրագիր մը ներկայացուցած էր:

Որոշեցի, կ'ըսէր Տօլօխով, Ձեր Բարձրութեան պարզկ քիչ առաջ խօսածս: Կրնաք վստահել ինձ, և ըսել թէ դուք գիտէք արդէն իմ յայտնել յաւակնածս:

— Այո՛, Այո՛:

— Եւ ևթէ իրաւունք ունենամ օգտակար պիտի ըլլամ հայրենիքին որուն համար կ'ուզեմ մեռնիլ:

— Այո՛, այո՛, կրկնեց Ռաֆթուսով, Բիէրին նայելով ժպտուն և կիսախուփ աչքով:

Այդ պահուն Պօրիս, զրահիկի իր ճկունութեամբ, եկաւ կեցաւ Բիէրին քով, և ամենայնական երևոյթով, որպէս թէ խօսակցութիւն մը կը չարունակէր, ըսաւ անոր.

— Բաղաքապահ պետուրնելը, առանց այլևայլի, մաքուր չապիկներ հագած են մանուան պատրաստութեան համար, ինչ դիւցազնութիւն, կո՛մս:

Պօրիս կ'ուզէր որ ամենուչքը ըսածը իմանայ, և արդարև այս վերջինը ըսաւ անոր խօսքին.

— Բաղաքապահներուն նկատմամբ ինչ կ'ըսես:

— Կը պատմեմ, Ձե՛րդ Բարձրութիւն, թէ այդ մարդիկը, վաղուան համար մանուան պատրաստութեան ամէն ապիսակ չապիկներ հագեր են:

— Մհ... Ի՛նչ հիանալի մարդիկ, ըսաւ Ռաֆթուսով, աչքերը գոցելով և գլուխը երերցնելով... Ի՛նչ հիանալի մարդիկ, կրկնեց:

— Դուք եկած էք վառօդին հոտը զգալու համար, ըսաւ Բիէրին: Անտրժ անուշահոտութիւն մըն է: Պատիւ ունիմ կոմսուհիին մէկ պաչտողը ըլլալու, անոր որպիսութիւնը ինչպէս է: Բանակատեղիս ձեր տրամադրութեան տակ է:

Երբ Բիէր հեռացաւ Ռաֆթուսովի քովէն, Տօլօխով անոր մօտեցաւ և ձեռքը բռնեց:

— Շատ ուրախ եմ հոս ձեզի հանդիպելուս, կո՛մս, ըսաւ կարուկ կերպով, առանց նեղուելու օտարներու ներկայութենէն, և մանաւանդ հանդիսաւորութեամբ մը:

«Մէկ օր առաջ ա՛յն օրէն, ուր Աստուած միայն գիտէ թէ մեզմէ ո՞վ ողջ պիտի մնայ, ուրախ եմ կարենալ ձեզի ըսելուս թէ կը ցաւիմ մեր միջեւ գոյութիւն ունեցող թիւրիմացութեան վրայ և կը մաղթեմ որ իմ դէմս բան մը չունենաք: Կ'աղաչեմ որ ներէք ինծի:»

Բիէր Տօլօխովին կը նայէր ժպիտով մը առանց դիտնալու թէ ինչ պատասխանէր: Տօլօխով, արտասուալից աչքերով Բիէրին մօտեցաւ, թևերուն մէջ առաւ և գրկեց:

Պօրիս քանի մը խօսք ըսաւ զօրավարին, և կոմս Պէօնիկսըն իսկոյն Բիէրի կողմը եկաւ, հրաւիրելու հա-

մար զայն որ իրեն ընկերանայ գծին վրայ քննութեան մը մէջ։

— Սակայն պիտի հետաքրքրէ ձեզ, ըսաւ։

— Այո՛, պիտի հետաքրքրէ չատ, ըսաւ Պէզուխով կոմս։

Պէօնիկսըն իր հետեւորդներով իջաւ մեծ պողոտան դէպի կամուրջը, զոր սպան Բիէրի ցոյց տուած էր իրեւ դիրքին կեդրոնը։ Յետոյ անցան Պօրօդինօ գիւղէն, ապա ձախ դառնալով հասան դէպ ի բարձր հողապատնէշ մը, որուն վրայ քազաքապահները հողային աշխատութիւններ կը կատարէին։

Սմրոց մըն էր այս որ տակաւին անուն չունէր, բայց յետոյ Բայէվսքի անունը տացաւ։ Բիէր մանուաւր ուշադրութիւն մը չընծայեց այս ամրոցին։ Չէր գիտեր թէ այդ վայրը իր յիշողութեան մէջ պիտի թողուր աւելի առոյգ յիշատակներ քան Պօրօդինոյի դաշտին ուրիշ մէկ տեղը։ Նոր խրամներուն քով հասնելով, Պէօնիկսըն կեցաւ և դիտեց Շեվարտինօք ամրոցը որուն վրայ քանի մը ձիաւորներ կը նշմարուէին։ Սպաները կը կարծէին թէ Նաբոլէոնն էր կամ Միւրա, և ամէնքը հետաքրքրութեամբ նոյն խումբը կը դիտէին։ Բիէր ինք ալ կը նայէր, չկանալով գուշակել թէ հաղիւ նշմարուող այդ մարդոցմէն ո՞րը Նաբոլէոնն էր։ Պէօնիկսըն դարձաւ դէպի զօրավար մը որ իրեն կը մօտենար և դիրքերը բացատրել տուաւ։ Բիէր մտիկ կ'ընէր, իր բոլոր մտաւոր ուժերը կեդրոնացնելով տեղի ունենալիք ճակատամարտին իմաստը ըմբռնելու համար. բայց յաւ ի սիրտ զգաց թէ իր մտաւոր կարողութիւնները չէին բաւեր։ Բան մը չէր հասկնար։ Ձախ կողմն ծայրը հասան։

Պէօնիկսըն դարձեալ խօսեցաւ տագնապաթեամբ, և չատ կարեւոր կարգադրութիւն մը ձեռք առաւ, Բիէրի կարծիքին համեմատ։

Թուչքօվի զօրաբանակին դիրքին առջեւօք կը գտնուէր բարձունք մը, որ զօրքերուն կողմէ բռնուած չէր։ Պէօնիկսըն բարձրացաւ կը քննադատէր այս թերութիւնը, ըսելով թէ յիմարութիւն է չպրաւուած թողուլ ճակատամարտի դաշտին վրայ տիրող բարձունք մը և ըստ այնմ չարկ զօրքերը։ Քանի մը զօրավարներ նոյն կարծիքը յայտնեցին։ Մին սակայն թէ զօրքերը կարծես դիտմամբ առանձ չարեր են հարուածներու նչանակ ընելու համար զանոնք իրրեւ պատնէշի մը մէջ։

Պէօնիկսըն հրաման տուաւ իր անունովը առնել զօրքերը նոյն բարձունքին վրայ վերադրել չտեսնուելու կերպով։

Այս կարգադրութիւնը ա՛լ աւելի կատածոտ ըրաւ Բիէրը զինուորական արուեստին իր ըմբռնումին վրայ։ Պէօնիկսընի և զօրավարներուն մտիկ ընելով, կատարեալ համակարծիք կ'ըլլար անոնց, բայց չէր կրնար հասկնալ թէ ինչպէս կարելի էր այդքան չօչափելի և խոշոր սխալ մը գործել՝ զինուորները թողլով լերան թեւին վրայ։ Բիէր չէր գիտեր թէ այդ զօրքերը հոն զետեղուած չէին դիրքը պաշտպանելու համար, այլ անտեսանելի մնալու համար, և երբ հարկ ըլլար, յանկարծ թշնամիին վրայ յարձակելու համար։ Պէօնիկսըն ինք ալ չէր գիտեր և իր յատուկ տեսութիւններուն համեմատ փոխեց զինուորներուն չարքը առանց այդ մասին վերին հրամատարին դիտելու։

ԻԳ

1812 Օգս. 25ը յատկանչող պայծառ լուսնկայ գիշերը, Անարէյ իշխան, Պնիաղքօվօ գիւղին մէկ սայլա-

ատան մէջ արմուկին վրայ կրթնած, կրկնցած էր, իր զօրագունդին յաւուրական չարքին վերջին սահմանին վրայ։ Ճկզբնած պատին ծակէն կը դիտէր երեսնամեայ ցաբասխներու ծառատունկ մը, որոնց ցած ճիւղերը կըտրուած էին, դաչտը ցանուած վարսակի դէզերով և մացառով, որուն հետևը կը բարձրանային գինուորներուն խոհանոց ծառայող խարոյկներուն մուխերը։

Դիտէց ցարասխներուն չարան չարան կարգը իրենց անչարժ դալարութեամբ և չոշչողուն ճերմակ կեղևով։ Ուժգնօրէն միտքին առջև պատկերացաւ այս կեանքին հետ իր բացակայութիւնը, իր անկարողութիւնը։ Եւ այդ ցարասխները իրենց լոյսերով ու սուսերներով, և այդ ասրանման ամպերը և խարոյկներուն այդ ծուխը, ամէն ինչ սպառնական ու ահարկու կերպարանք մը առաւ։ Կռնակին ի վար սարսուռ մը մաղուեցաւ։ Ոտքի ելաւ ուժգնօրէն, և սայլատունէն դուրս ելլելով սկսաքալել երկայնքէն լայնքէն։ Ձայներ հնչեցին։ Հարիւրապետ Թիմոխէն, կարմիր քիթով, որ այդ մէջտեղին վաշտի հրամատաբէն սահմանուած էր սպայի պահպանութեան պատճառաւ, վախն ի վախը սայլատուն մտաւ։ Իրեն հետևեցան զօրագունդին թիկնապահը և դանձապետը։ Անտրէյ իշխան լսեց սպաներուն տեղեկագիրը, քանի մը նոր հրամաններ տուաւ անոնց և դառնալ ճամբելու վրայ էր երբ ընտանի չէուն ձայն մը լսեց, որ անէծք կը կարդար ոտքին անցած առարկայի մը դէմ։

Անտրէյ իշխան ոևէ փափաք չունէր իրեններէն սա՛ կամ նա՛ տեսնելու և մանաւանդ Բիէրը, որուն տեսքը իրեն կը յիշեցնէր Մոսկուա գտնուած ժամանակուան իր անցուցած բոլոր տաժանելի վայրկեանները։

— Մ՛ն, դո՞ւն ես, ո՞ր սուրբը քեզ հոս կը բերէ։

Բիէր դիտց իսկոյն Անտրէյ իշխանին ամբողջ դէմքին արտայայտած թշնամական զգացումը։ Նեղուեցաւ և անհանգիստ զգաց ինքզինքը։ Ո՛ւ, եկած եմ... Գիտէք... եկած եմ... Հետաքրքրական է, ըսաւ, այդ օրը հարիւրերորդ անգամը ըլլալով այս անխնամատ բառը կրկնելով. հետաքրքրական է։ Կը փափաքիմ ճակատագրաբար տեսնել։

— Այո՛, այո՛, բայց ֆրանմասոնները ի՞նչ կ'ըսեն պատերազմին վրայ։ Գիտե՞ն պատերազմը արգիլելու միջոցը, ըսաւ Անտրէյ իշխան հեգնօրէն։ Հապա Մոսկուա՞ն, իմիննե՞րս, անոնց մասին լուր մը ունի՞ս, յարեց լրջօրէն։

— Անոնք Մոսկուա եկան. ժիւլի Տրուպեյքոյ ըսաւ ինծի, գայլի գիրկնք տեսնելու, բայց չգտայ։

Սպաները ուզեցին քաշուիլ, բայց Անտրէյ իշխան, կարծես վախնալով իր բարեկամին հետ գլուխ գլխի մնալէն, հրաւիրեց զանոնք որ մնան, և իրենց հետ թէյ առնեն։ Սպաները զարմանքով կը դիտէին Բիէրին խաշոր պարապատ մարմինը և մանկ կ'ընէին անոր պատմածները Մոսկուայի և իր այցելած գինուորական կարգադրութիւններուն վրայ։

Անտրէյ իշխան լուռ էր և իր դէմքը այնքան անախորժ արտայայտութիւն մը ունէր որ Բիէր իր խօսքը աւելի հրամատար Թիմոխինին կ'ուղղէր։

— Այս կերպով, ուրեմն հասկցա՞ր գինուորներուն բոլոր կարգադրութիւնները, ըսաւ Անտրէյ իշխան ընդմիջելով զայն։

— Իրրև ոչ-գինուորական չեմ կրնար պնդել թէ ամէն բան հասկցայ, սակայն ընդհանուր տրամադրութիւնը ըմբռնեցի։

— Այդ պարագային, դուն ուրիշ ոևէ մէկէ մը աւելի յառաջ գացած ես, յարեց Անտրէյ իշխան։

— Մ՛ն, ըսաւ Բիէր ապուշ կտրած, Անտրէյ իշխանին նայելով ակնոցին մէջէն։ Քութուզովի անուանումին վրա՞յ ի՛նչ կը խորհիք, յարեց։

— Շատ ուրախ եղայ այս անուանումէն, իմ գիտցածս ալ ա՛յս է:

Եւ ի՞նչ կը խորհիք Պարքլէյ որ Թօլլիի մասին: Մոսկուայի մէջ խիստ ասոնիկ կերպով կը դատեն գինքը:

— Աւելի այս պարոններուն հարցուր, ըսաւ Անտրէյ իշխան ապտները դիտելով:

Բիէր Թիմոխինին նայեցաւ հարցական ակնոցաձեւ մը:

— Երբ ազնուացուքը անուանուեցաւ, մեզի համար լոյս մը եղաւ, ըսաւ Թիմոխին վախն ի վախը, անդադար իր զօրագունդին պետին երեսը նայելով:

— Եւ ինչո՞ւ համար, հարցուց Բիէր:

— Բայց եթէ ա՛յ ուրիշ բանի համար, գոնէ փայտին ու խոտին համար: Երբ Սվիէնցիանէն նահանջելով ետ կը դառնայինք, մեզի արգիլուեցաւ ձեռք զարնել չիւղի մը կամ խոտի խուրձի մը, և սակայն մեր մեկնելէն վերջ, ասանք ամենքը անցան թշնամիին ձեռքը: Ուստի, ազնուացուքին անուանուելուն պէս, ամէն բան փոխուեցաւ այս մասին, լոյս սեսանք կրկին:

— Բայց ինչո՞ւ համար Պարքլէյ կ'արգիլէր ձեզի հարկ եղածը համբուրելու:

Թիմոխինին չփոթած կը նայէր, առանց ի՛նչ պատասխանելը գիտնալու:

Բիէր միեւնոյն հարցումը ուղղեց Անտրէյ իշխանին.

— Բայց չքանդելու համար թշնամիին լքած մեր երկիրը, ըսաւ Անտրէյ իշխան զայրացկոտ հեգնութեամբ մը: Շատ արտառապանական է ասիկա, պէտք չէ թոյլատրել զինուորներուն թալանի վարժուիլ: Սմոլէնսքի մէջ ալ ոչ նուազ արտառապանական եղաւ որոշելով որ Ֆրանսացիք կրնային մեզ պաշարել, և թէ անոնք աւելի զօրաւոր էին: Բայց չկրցաւ մեզ պաշարել, և թէ անոնք աւելի զօրաւոր էին: Բայց չկրցաւ հասկնալ ան, գոչեց յանկարծ Անտրէյ իշխան սուր ձայնով մը, թէ առաջին

անգամ ըլլալով կը կռուէինք ռուսական հողին պաշտպանութեան համար: Ան չկրցաւ հասկնալ թէ զինուորներուն մէջ կը տիրէր ոգի մը՝ զոր տեսած չէի տակաւին, թէ երկու օր Ֆրանսացիները վանեցինք, և թէ այս յաջողութիւնը կը տատնապատակէր մեր ուժերը: Ան հրաման տուաւ նահանջել և բոլոր ճիգերը, բոլոր կրքոտանները ընդունայն եղան: Իրա՛ւ, մտածութիւն ընել չէր միտքը, աւելի աղէկ ըլլալու համար կ'ուզէր այնպէս դործել, հասուն կերպով կշռեց իր գործերը. անա ասոր համար անիկա բան մը չարժէր: Բան մը չարժէր ճշդիւ այս պահուս, որովհետեւ չատ խորհրդաւորը կը մտածէ, ինչպէս կ'ընեն Գերմանացիք:

«Ի՞նչպէս բացատրեմ քեզի... Ի՛ ուրեմն, հայրդ գերմանացի ծառայ մը ունի, ընտիր ծառայ մը, քեզմէ աւելի աղէկ կը գոնացնէ անոր պէտքերը, բայց ենթադրենք թէ հայրդ ծանրապէս հիւանդանայ, ծառան կը վռնտես և քու անճարակ ձեռքերովդ դուն անոր աւելի օգտակար կ'ըլլաս քան քեզմէ աւելի ճարպար օտարականը: Պարքլէյի պատմութիւնն ալ այսպէս է: Յորչափ քաջառողջ էր Ռուսիան, կրնար ընդունիլ օտարականի մը ծառայութիւնները, որ ընտիր նախարար մըն էր, բայց Ռուսիա հիմա վտանգի մէջ է, իրենները մեկուն պէտք ունի: Ձեր պլուպին մէջ չինծու կերպով ըսեր են թէ Պարքլէյ մատնիչ մըն է: Այս զրպարտութեան վախճանը ա՛յն պիտի ըլլար որ, երբ իրենց սխալը հասկնան, այն ատենն ալ զայն դիւցազն մը պիտի չկոչեն, հանճար մը, ինչ որ ճշմարտութենէն ա՛լ աւելի հեռուն է: Պատուաւոր և խղճամիտ Գերմանացի մըն է...

— Սակայն կը հաւատաս թէ ճարտար հրամանատար մըն է, դիտեց Բիէր:

— Ձեմ հասկնար սա՛ բառերը, «ճարտար հրամանատար մը», յարեց Անտրէյ իշխան հեգնութեամբ:

— Ճարտար հրամանատարը ա՛ն է որ բոլոր պա-

տահականութիւնները կանխատեսած է... որ գուշակած է հակառակորդին խորհուրդները:

— Անկարելի է, ըսաւ Անտրէյ իշխան կարուկ կերպով, երբ թէ երկար տանիլ ի վեր այս ճշմարտութիւնը այլ ևս չէր վերցներ իրեն համար:

Բիէր զարմանքով անոր նայեցաւ:

— Բայց կը հաւատան, յարեց, թէ պատերազմը ճատրակի խաղին կը նմանի:

— Այո՛, պատասխանեց Անտրէյ իշխան, միայն թէ սա՛ փոքրիկ տարբերութեամբ որ ճատրակին մէջ կրնաս քու չարժումներուդ հետաքրքիրը հաշուել ո՛րչափ տանես որ ուզես: Ճատրակի մէջ ժամանակի օրէնքներէն դուրս ես, և վերջապէս սա՛ տարբերութեամբ ալ որ ձիաւորը միշտ հետեւակէն աւելի զօրաւոր է, և թէ երկու հետեւակը միշտ մէկէն աւելի զօրաւոր են ճատրակի խաղին մէջ, մինչ պատերազմին մէջ վաշտ մը մերթ կիսաքանդէ մը աւելի զօրաւոր է, և մերթ գումարտակ մը աւելի տկար: Ո՛չ ոք կրնայ երբեք ճանչնալ զօրքերուն համեմատական արժէքը: Աղէկ համոզուէ, եթէ ճակատամարտներուն բախտը ապայակոյտէն կախում ունենար, ես անոր կը մանակցէի և խելք միտք կը վատնէի թուղթի վրայ կարգադրութիւններ ընելու, մինչ պատիւ ունիմ հոս ծառայելու այս պարոններուն հետ, և վստահ եմ որ վաղուան բախտը մեզմէ կախում պիտի ունենայ... Յաջողութիւնը չէ կախուած և երբեք պիտի չկախուի ո՛չ զէրքէն, ո՛չ սպառազինութիւնէն, ո՛չ իսկ թիւէն, բայց մանաւանդ ո՛չ զէրքէն:

— Ուրեմն յաջողութիւնը ինչո՞վ կ'ապահովուի, հարցուց Բիէր:

— Ա՛յն զգացումը որ կա՛յ իմ մէջս, Թիմոխինին մէջ, և մէն մի զինուորի մէջ:

Անտրէյ իշխան Թիմոխինին նայեցաւ, որ իր զարմացկոտ ու խրատչոզ նայուածքը իրեն վրայ կը սեւեռէր

Պոլքօնսքի այլ եւս լուսեր չէր, ընդհակառակն կարծես չէր կրնար ինքզինքը զսպել իրեն մէջ խուժող խորհուրդները արտայայտելէն:

— Ճակատամարտը միշտ կը չահուի անոր կողմէ՝ որ հաստատապէս որոշած է չահիլ: Ինչո՞ւ Աւստէրլիցի մէջ կորսնցուցինք ճակատամարտը: Մեր կորուստները ֆրանսականներէն աւելի չէին, բայց կանուխէն մենք մեզի ըսինք թէ ճակատամարտը կորսնցուցած ենք և արդարև ալ կորսնցուցինք: Այսպէս վարուեցանք որովհետեւ այդ թուականին մէջ պատճառներ չունէինք կռուելու: Կը փափաքէինք կարելի եղածին չափ չուտ քաշուելու ճակատամարտի դաշտէն: Եթէ մինչեւ իրիկուն մնացած ըլլայինք, հետեւանքը բոլորովին տարբեր կ'ըլլար: Է՛ ուրեմն, վաղը այն կէտով պիտի չվարուինք: Կ'ըսես թէ մեր ձախ կողը տկար է և թէ աջ կողը չափազանցօրէն տարածուն: Այս բոլոր խօսքերը աննշանակ խօսքեր են: Ատանկ բան չկայ: Գիտե՞ս, վաղը ինչ բանի առջեւ պիտի գտնուինք: Հարիւր միլիոն զանազան պատահականութիւններ՝ որոնց դէմ առ դէմ գտնուիլ պէտք պիտի ըլլայ անմիջապէս, յարձակողը ըլլանք մենք կամ անոնք, ասիկա սպաննուի կամ անիկա, հիմակուան ըրածնիս տղու խաղ է: Կը տեսնե՞ս, բոլոր այն պարոնները՝ որոնց հետ այցելեցիր դիրքերը, ո՛չ միայն գործին ընդհանուր դնացքին չեն հասկնար, այլ կը նեղուն զայն: Իրենց ճղճիմ չահերուն վրայ կը մտածեն միայն:

— Ատանկ վայրկեանի մը մէջ ալ, հարցուց Բիէր յանդիմանական չեչտով:

— Ատանկ վայրկեանի մը մէջ, կրկնեց Անտրէյ իշխան, բայց իրենց համար ասիկա ճիշդ վայրկեանն է իրենց ոտքը հակառակորդի մը վիզին վրայ դնելու և խաչ մը կամ ժապաւէն մը աւելի ընդունելու: Ինծի համար, ահա՛ վաղուան երկսայրաբանութիւնը. հարիւր

հազար հոգի ռուս բանակէն, հարիւր հազար հոգի Ֆրանսական բանակէն, անա՛ իրողութիւնը, և մ՛ոլ որ աւելի մոլեգնութեամբ կռուի, ան պիտի ըլլայ յաղթողը: Եւ, ի՛նչ ալ կ՛ուզէ ըլլայ, քեզի պիտի բանտնաեւ թէ պարապ տեղը կ՛աչխատին բարձր չրջանակներու մէջ գործը կնճռոտակս, վարը պիտի չհասկնաք ճակատամարտը... Վարը, ի՛նչ գնով ալ ըլլայ, պիտի չհասկնաք ճակատամարտը:

— Ձիշդ այդ է ճշմարտութիւնը, Զո՛րդ Բարձրաւթիւն, ըսաւ Թիմոխին: Ո՛չ ոք հիմա իր մարմին վրայ կը մտածէ: Իմ վաչխս զինուորները՝ օրաւան հանդիսաւորութեան հանդէպ՝ նոյն իսկ զարդարած են վօտքա խմելէ:

Սպաները ոտքի կան հրաժեշտ առնելու համար: Անարէյ իշխան անոնց հետ դուրս կու, վերջին հրամանները տալով Թիւնտապահին: Երբ սպաները մեկնեցան, Բիւէր Անարէյ իշխանին մօտեցաւ, բայց խօսիլ սկսելէ առաջ, ճամբուն վրայ լսեցին երկնք ձիերու քալուածք: Անարէյ իշխան ճանչցաւ Վօլցօկէնը և Գլօզէվիցը, խաղաղի մը ուղեկցութեամբ: Անցան խօսակցութիւնները չարունակելով, և Անարէյ իշխան ու Բիւէր իմացան հեռաւոր հասուածները.

«— Պատերազմը պէտք է միջոցին մէջ փոխադրել, այս կարծիքը չատ զովելի է, կ՛ըսէր ձիաւորներէն մին:

«— Ո՛հ, այո՛, կը յարէր միւսը, քանի որ նպատակին է թշնամին ակարացնել, կարևի չէ նկատողութեան առնել անհատական կորուստները:

«— Ո՛հ, այո՛, հատուածեց առաջին ձայնը:»

— Միջոցին մէջ փոխադրել, կրկնեց բարկութեամբ Անարէյ իշխան քիթը վեր քաշելով, երբ ձիաւորները անցան գացին: Բայց միջոցին մէջ թողած եմ հայրս, զաւակս և քոյրս: Ան անոր հոգը չէ: Քեզի ըսի թէ ամ Գերմանները վարը պիտի չչահին ճակատամարտը, այլ

գործին արգելք պիտի ըլլան որչափ որ ձեռքերնէն կու գայ, որովհետև իրենց գերմանացիի գլուխներուն մէջ փարա մը չարժող պատճառաբանութիւններ ունին միայն, և սիրտերնուն մէջ չունին վարպետան համար պէտք եղածը, և Թիմոխինի ունեցածը: Նաբոլէոնի մտանեցին ամբողջ Եւրոպան և մեր մէջ ևկան մեր աչերը ըլլալու համար, պատուական աչեր:

— Կը խորհի՞ք որ վարը ճակատամարտը պիտի չահինք, հարցուց Բիւէր:

— Այո՛, այո՛, պատասխանեց Անարէյ իշխան մտաբաղձութեան: Գիտե՞ս ի՛նչ կ՛ընէի եթէ իշխանութիւնը իմ ձեռքս ըլլար: Ես պերի չէի բաներ: Գերի բառնելը աստիճանավայել է: Որովհետև Ֆրանսացիք առնս կործանեցին, պիտի կործանեն Մոսկուան, ամէն վայրկեան կը նախատեն զիս, իմ թշնամիներս են, անոնք իմ աչքիս ոճրագործներ են, պէտք է զանոնք մահուամբ պատժել: Եթէ ինծի թշնամի են, չեն կրնար բարեկամ ըլլալ հակառակ Թիլսիթի մէջ ծախուած բոլոր անոչ խօսքերուն: Այսպէս կը խորհի Թիմոխին և ամբողջ բանակը:

— Այո՛, այո՛, ըսաւ Բիւէր կայծակնացայտ աչքերով, բոլորովին համաձայնիլ եմ ձեզի:

Ամբողջ օրը զինքը չարչրկող հարցը լուծուած էր: Հասկցաւ պատերազմին և վարպետան ճակատամարտին իմաստն ու նչանակութիւնը: Հասկցաւ հայրենասիրութեան ան թագուն ջերմութիւնը որ կը հոսէր բոլոր այս մարդոց մէջ, և հասկցաւ թէ ինչո՛ւ համար ան քան հանդարտութեամբ մնեկնելու կը պատրաստուէին:

— Գերի չլսենք, չարունակեց Անարէյ իշխան, այս որոչումը պիտի փոխէ ամբողջ պատերազմը և նուազ անողորմ պիտի ընէ զայն, մինչ հիմա մեր ըրածը պատերազմի խաղ խաղալ է, մենք ատելութիւն կը ձեւացնենք: Այս վհատութիւնը կը նմանի կովի մը մորթուիլը սեռնող սիրնոջ պզտնամոլ վհատութեան.

ա՛նքան բարի է որ չի կրնար արիւն տեսնել, բայց նա՛յն այն կովը ախորժակով կ՚ուտէ երբ ճերմակ համեմով հանդերձուի: Պատերազմի իրաւունքներու, բանագնացներու, խնդիրներու խնայելու խօսքեր կ՚ընեն մեզի: Բոլորն ալ փուճ խօսքեր: Այս բոլորը տեսայ 1805ին, ծաղրուածանակ եղանք: Տուները թալնեցին, կեղծ դրամներ չընդունեցան հանեցին, սպաննեցին մեր զաւակները, հայրերը, և հիմա երկար պատերազմի օրէնքներու և թշնամիներուն նկատմամբ վերանձնութեան խօսք կ՚ընեն: Գերի չբռնել, այլ մեռցնել և մեռնելու համար դէպ ի մահ քալել: Ան որ ինծի նման միւսներուն պատասպանքներով այս ազգակցութիւններուն հասած է...

Անտրէյ իչխան, որուն համար անտարբեր էր թէ ծրանագիրք կ՚առնեն կամ չեն առներ Մոսկուան ինչպէս առած էին Սմօլէնսքը, յանկարծ խօսքը ընդմիջեց, յեղակարծ ջղագարութեամբ մը կոկորդը սեղմուած ղժալով: Քանի մը քայլ առաւ առանց խօսելու, բայց աչքերը անդադար կը փայլէին և շրթունքը կը դողար, երբ յարեց.

— Երբ պատերազմին մէջ այլ եւս վերանձնութիւն չկենայ, կուտկոտ ալ պիտի չերթանք, այլ ա՛ն ատեն միայն երբ արժէ խիզախել ասոյգ մահուան մը: Այլ եւս պատերազմ պիտի չըլլայ անոր համար որ Բօլ Իվանիչ նախատեր է Միխայիլ Իվանիչը: Այն ատեն բոլոր այն վէմֆալիացիները, Հեսէյցիները, զորս Նաբօլէոն մեր վրայ կը բերէ, մինչեւ Ռուսիա իր եանէն պիտի չգայեն և մենք Աւստրիա ու Բրուսիա պիտի չերթայինք առանց գիտնալու թէ ինչո՛ւ համար: Պատերազմը ամէնէն զզուելի, անարդ բանն է, պէտք է ասիկա հասկընալ և պատերազմ չխաղալ: Պէտք է այս սարսափելի անհրաժեշտութիւնը ընդունիլ լրջօրէն, ծանրախոհութեամբ: Պէտք է հրաժարիլ սուտ խօսելէ: Մինչդեռ հիմա պատերազմը մնամիտ ու դատարկապորտ մարդոց

սիրական զբօսանքն է... Զինուորական դասակարգը ամէնէն պատուաւորն է: Մինչ պատերազմին նպատակն է մարդասպանութիւն, իր զէնքերն են...լրտեսութիւն, մատնութիւն և ասիկա քաջալերող ամէն բան, դաւ, գողութիւն բանակը պարենաւորելու համար, խաբէութիւն և ստախօսութիւն՝ որպէս զինուորական հրամանկոթիւ կը կոչուին, զինուորական դասակարգին բարքերն են աղատութեան բացակայութիւն, այսինքն կարգապահութիւն, անգործութիւն, տգիտութիւն, անմտութիւն, չուայտութիւն, գինովութիւն: Բայց այս բոլորին հակառակ ամէնեան կոզմէ պատուուած ընկերային դասակարգն է այն: Բոլոր կայսրերը և թագաւորները, բայց Զինաստանի կայսրէն, զինուորական համազգեստ կը կրեն, և ամէնէն աւելի չատ մարդ մեռցնողը ամէնէն մեծ վարձատրութիւնը կ՚ընդունի: Իրաւ կը հանդիպին, ինչպէս վաղը, գիրար բզքտելու համար, պիտի սպաննեն կամ վիրաւորեն տասնեակ հազարներով մարդիկ, յետոյ եկեղեցի պիտի երթան փառք տալու Աստուծոյ այնքան մարդիկ սպաննած ըլլալնուն համար: Կը չափազանցեն նոյն իսկ մեռեալներուն թիւը, հնթադրելով թէ ո՛րքան չատ սպաննեն այնքան մեծ կ՚ըլլայ իրենց արժանիքը: Ինչպէս Աստուած երկինքի բարձունքէն կրնայ տեսնել ու իմանալ այս բաները, բսաւ Անտրէյ իչխան թնդկացող ձայնով մը...

«Ա՜հ, բարեկամս: Ա՜հ, հոգի՛ս, յարեց յանկարծ, կեանքը ո՛րքան դառնացաւ ինծի այս վերջին տասնեակները: Կը տեսնեմ որ իրերը չափազանց ազէկ կը հասկընամ: Մարդուն համար օգտակար չէ բարւոյն և չարին գիտութեան ծառէն ճաշակելը, բայց այս ճաշակը երկար չի տեւեր... Բայց ահա քունդ եկաւ, ինծի համար պահելու ժամն է: Կօրքի վերադարձի՛ր:

— Ո՜հ, ո՛չ, պատասխանեց Բիէր:

— Տունդ դարձի՛ր, լաւ է ճակատամարտէն առաջ քուն մը քաշել:

Ուժգնօրէն Բիէրի մօտեցաւ, թևերուն մէջ առնելով զայն գրկեց:

— Գնա՛, երթա՛ս բարով... գոչեց, ղիրար պիտի տեսնե՞նք դարձեալ: Ո՛չ...

Ուժգնօրէն ետին դարձաւ և մտաւ իր սայլատունը:

Մութ էր, և Բիէր չէր կրնար որոշել Անարէյ իշխանին դէմքին արտայայտութիւնը: Չայրացա՞ծ էր թէ սիրալիր: Բիէր քանի մը վայրկեան լուռ մնաց, և ինքնիրեն հարցնելով թէ պէ՞տք էր իր բարեկամին քով մնալ թէ քաշուիլ.

«Ո՛չ, ան ինծի պէտք չունի, որոշեց Բիէր, և գիտեմ թէ ասիկա մեր վերջին տեսակցութիւնն է:»

Հառաչ մը արձակեց և կօրքի վերադարձաւ:

ԻԹ.

Օգս. 25ին, Պորոտինոյի ճակատամարտին նախօրեակը, Ֆրանսայեց կայսր պալատին վերատեսուչ Մ. սը Պօսէ և գնդապետ Ֆապվիէ, առաջինը Բարիզէն, երկրորդը Մաարիտէն, հասան Վալօնիէվօ ուր կը գըտնուէր Նաբոլէոնի ընդհանուր կեդրոնատեղին:

Մ. սը Պօսէ հագաւ իր արքունական զգեստը, և կայսր համար բերած նուէրը առջևէն տանելու խնդիրը կանխաւ ընելով, Նաբոլէոնի վրանին առաջին խցիկը մտաւ, և զինքը չրջապատող թիկնապահներուն հետ խօսակցելով հանդերձ, սկսաւ մտածել կը:

Նաբոլէոն տակաւին իր սենեակէն դուրս չէր եկած, ուր իր արդուզարդին կը պարապէր: Բիթը վեր վեր քաշելով և անկապակից ձայներ արձակելով, Նաբոլէոն զինքը չիտող ապահակին կը ներկայացնէր երբեմն իր

հասած կտնակը, երբեմն ճարպով գնդապետ կուրծքը: Ուրիշ ապահակ մը կայսր բարեհանուիլ մարմինին վրայ առաւօրէն կը թափէր Գոլոնիական ջուր ա՛նպիսի արտայայտութեամբ, որ կը բացատրէր թէ լինք միայն գիտէր թէ ո՛րքան պէտք է որակել և ի՛նչ համեմատութիւններով: Նաբոլէոնի կարճ մազերը թրջուած և կառչած էին ճակատին, բայց իր դէմքը, թէեւ դեղին և դոնդող, ֆիզիքական գոհունակութիւն կ'արտայայտէր: «Դարձնա՛լ, դարձնա՛լ, աւելի ուժով», կ'ըսէր զալարուելով:

Թիկնապահ մը անհնակ մտաւ՝ կայսր ըսելու համար թէ երկկի ընդհարումին առեն քանի՛ գերի բռնուած էին:

— Անոնք մեզմէ գերի չե՞ն բռնած, գոչեց Նաբոլէոն: Ուրեմն կը թողուն որ բնակի՛նչ ըլլան: Ուուս բանակին համար չա՛տ դէշ: Դարձնա՛լ, աւելի ուժով, յարկց, իր գիրուկ ուսերը ազդեցնելով... Ներս բերէք Պօսէն և Ֆապվիէն ալ:

Երկու սպահակներ փութով հագուեցուցին Ն. Վեհափառութիւնը, և Նաբոլէոն, կայսերական գունդին կապոյտ համազգեստը հագած, ընդունելութեան սրահը մտաւ հաստատ ու հապճեպ քայլով:

Տը Պօսէ կ'ամփոփէր երկու աթոռներու վրայ դնել կայսրուհիին նուէրները: Նաբոլէոն իսկոյն հասկցաւ թէ անակնկալ մը կը պատրաստուէր իրեն, և չուզելով Պօսէին այս հաճոյքը գլանալ, բան մը չտեսնել ձեւացուց և Ֆապվիէն կանչեց:

Կայսրը խոժոռ դէմքով և առանց խօսելու մոխիկ ըրաւ Ֆապվիէի պատուհիւններուն Եւրոպայի միւս ծայրը Սալամանքայի մէջ իր բանակին դոյց տուած քաջութեան և անձնուիրութեան վրայ, միակ բազձանքով մը ոգեւորուած.— արժանի ըլլալ իր կայսր, և միակ երկիւղով մը տոգորուած.— անհաճոյ ըլլալ անոր: Ճակատամարտի հետեւանքը չար սղէս եղած էր: Նաբոլէոն

հեգնական դիտողութիւններ ըրաւ, որպէս թէ բնաւ չէր կասկածած արդէն քանի որ ինք բացակայ էր՝ հարկաւ արդիւնքը տարբեր պիտի չկրնար ըլլալ:

— Պէտք է այդ աղէտքին վրէժը լուծեմ Մոսկուայի մէջ, ըսաւ Նաբօլէոն: Յաւետութիւն, յարեց, և կանչեց որ Պօսէն որ ժամանակ ունեցած էր անակնկալը պատրաստելու, զայն քօղով մը ծածկկով:

Տը Պօսէ ողջունեց խորապէս, Ֆրանսայի պալատականի ա՛յն ողջոյնով զոր Պուրպոններուն հին ծառաները միայն կրնան ընել, յետոյ կայսեր մօտենալով ծրար մը յանձնեց անոր:

Նաբօլէոն ականջին քաշեց և ըսաւ զուարթօրէն:

— Աճապարեր էք, չսա գոհ եմ: Բարիզի մէջ ինչեր կ'ըսեն, յարեց, և մէկէն ի մէկ իր խոժոռ արտայայտութիւնը ամէնէն աւելի համակրելիէ դարձաւ:

— Տէ՛ր Սրբայ, համօրէն Բարիզ կը ցաւի ձեր բացակայութեան վրայ:

Թէեւ Նաբօլէոն գիտէր թէ ատոյգ չէ ըսուածը, բայց այդպէս իմանալէն հաճոյք կը զգար: Դարձեալ բարեհաճեցաւ հպիլ Մ. տը Պօսէի ականջներուն.

— Սասափիկ կը ցաւիմ որ պարտաւորուեր եմ ձեզ ա՛յսքան երկար ճամբորդութիւն մը ընելու, ըսաւ:

— Կ'աճապարէի գալ միանալ ձեզի Մոսկուայի դուռներուն առջեւ, պատասխանեց Պօսէ:

Նաբօլէոն ժպտեցաւ, գլուխը վեր առաւ մտազբաղօրէն և աչ կողմը նայեցաւ: Լպրծուն քայլով թիկնապահ մը կայսեր մօտենալով անոր ներկայացուց ոսկի ընչաւուփ մը զոր Նաբօլէոն ձեռքին մէջ առաւ:

— Ձիչտ ժամանակին կը հասնիք, ըսաւ ընչաւուփը քթին տանելով: Ճամբորդութիւնները կը սիրէք, երեք օրէն Մոսկուան պիտի տեսնէք: Անչուշտ չէիք ըսեր որ օր մը պիտի այցելէք Մոսկովներու ասիական մայրաքաղաքը: Հաճելի ուղեւորութիւն մը պիտի ընէք:

Տը Պօսէ երախտագիտութեամբ ողջունեց ճամբորդութեանց իր սիրոյն նկատմամբ կայսեր այս հոգածութիւնը:

— Ա՛ս ինչ է, հարցուց Նաբօլէոն դիտելով որ իր բոլոր թիկնապահները քօղով ծածկուած առարկայի մը կը նայէին:

Պօսէ, դրանիկի մը թեթեւաչարժութեամբ, առանց կռնակը ցուցնելու, դէպի հետ կիսաբոլոր մը ըրաւ, և քօղը վերցնելով, ըսաւ.

— Կայսրուհիին մէկ նուէրը Ձեր Վեհափառութեան:

Ժէրաաի ձեռքով փայլուն կերպով դունատորուած կենդանագիրն էր Նաբօլէոնի զաւակին, որ ամէնուն կողմէ չի գիտցուիր ինչո՛ւ համար, մականունանուած է Հռոմի թագաւոր: Գանգուր մազերով չատ աղուր փոքրիկը, Սեքսահնեան մատրան Աստուածամօր գրկին մանուկ Յիսուսին հայեցուածով, ներկայացուած էր փայտապնդակ խազացած վիճակին մէջ: Գնդակը կերպարանուած էր երկու գունդով մը, իսկ գաւազանը միւս ձեռքին մէջ կայսերական մականով մը: Թէեւ այս այլաբանութիւնը չատ պայծառ չէր, Նաբօլէոնի և իր չքնաղանակին համար չատ լուսափայլ երեւցաւ:

— Հռոմի թագաւորը, ըսաւ չնորհալի չարժուձեւով մը կենդանագիրը ցոյց տալով: Հիանալի է:

Աչքերը քօղարկուեցան, ա՛լ աւելի մօտեցաւ կենդանագրին, դէպ ի հետ ակնարկ մը նետեց և լնկաւ սիմոսի մը վրայ, զոր փութացին իրեն տակը դնել, չարժում մը ըրաւ և ամենքը քաչուեցան:

Քանի մը վայրկեան այսպէս մնալէ վերջ, Նաբօլէոն մօտաւը չօչափեց կենդանագրին խորտուբորտութիւնները, յետոյ ոտք ելլելով զարձեալ կանչել տուաւ տը Պօսէն և սպասարկու թիկնապահը: Հրաման տուաւ կենդանագիրը դուրս տանելու կրակին աջեւ հին կայսերական պահնորդներուն դռնապահութիւն տալելու

համար որ դիանեն Հռոմի թագաւորը, իրենց սիրեցեալ կայսեր զաւակն ու ժառանգորդը։

Իր ապատածին համաձայն, Մ. ոը Պօսէի հետ ճաշած միջոցին, հին պահակազօրքին սպանդն ու մարդիկը չէին դադրեր աղաղակել խանդավառ. «Կեցցէ՛ Հռոմի թագաւորը»։

Ճաշէն վերջ, Նաբօլէոն ի ներկայութիան ոը Պօսէի հետեւեալ օրակարգը թելադրեց. «Զօրակա՛նք, ահա ա՛յն ճակատամարտը՝ որուն կ՚ըղձայինք ա՛յնքան եւանդագին։ Ձեզմէ միայն կախում ունի յաղթող ըլլալը։ Յաղթութիւնը անհրաժեշտ է մեզի։ Ան պիտի հայթայթէ մեզի ի՛նչ բանի որ պէտք ունինք.—հանգստաւէտ բնակարաններ եւ մեր հայրենիքը դառնալու հնարաւորութիւն։ Վարուեցէ՛ք այնպէս ինչպէս վարուեցաք Աւստէրլիցի, Ֆրիտլանտի, Վէթէպսքի եւ Սմօլէնսքի մէջ։ Եւ թո՛ղ ապագայ սերունդը յիշէ պարծանքով ձեր այսօրուան գործերը։ Թո՛ղ ըսուի ձեզմէ իւրաքանչիւրին համար.—մասնակցեցաւ Մոսկուայի մեծ ճակատամարտին.»

— Կարճ եւ աղդու՛, ըսաւ Նաբօլէոն կրկին կարգալով իր առանց աւրելու դրած յայտարարութիւնը։

— Օ՜հ, Մաքուա՛, կրկնեց եւ ձամբորդութեանց պիտառար Մ. ոը Պօսէն հրաւիրեց իրեն հետ ձիով պտոյտ մը ընելու։

— Շատ բարի է՛ք, վեհափառ Տէր, պատասխանեց ոը Պօսէ, որ նախամեծար համարեցաւ քնանալ, և չէր ախորժեր ձիով պտտելէն։

Բայց Նաբօլէոն գլխով նշան մը ըրաւ ուղեւորներուն եւ ոը Պօսէ պարտաւորուեցաւ հնազանդիլ։

Հին պահակախումբը, Նաբօլէոնը նչմարելով, ա՛լ աւելի բազմանդիման կեցցէներ արձակեց Հռոմի արքային կենսանագրին առջեւ, Նաբօլէոն յօնքերը պատռեց։

— Վերցուցէ՛ք այս՛ կենսանագիրը, ըսաւ վեհաչուք

չարժուժով մը, անիկա տակաւին չատ փոքր է ճակատամարտի դաշտ մը տեսնելու համար։

Մ. ոը Պօսէ աչքերը դոցեց, գլուխը կախեց, հառաչ մը արձակեց, այս չարժուձեւովը ցոյց տալով թէ գիտէր գնահատել ու հասկնալ Կայսեր խօսքերը։

Օգս. 25ի ամբողջ այդ օրը Նաբօլէոն ձիու վրայ անցուց, քննելով վայրերը, մարէշալներուն իրեն ցոյց տուած յատակագիծերը աչքէ անցընելով խորագնին կերպով, և զօրավարներուն անձամբ հրամաններ տալով։ Գիշեր կրկայնքը իր երկրորդ վենտեմենէն դարձին, Նաբօլէոն ըսաւ.

— Ճատրակին տախտակը բարեկարգ է, խաղը պիտի մղուի վաղը։

Բօնչ մը ուղեց և Մ. ոը Պօսէի հետ սկսաւ խօսակցիլ Բարիզի վրայ, և մտադրութիւն յայտնեց բարեփոխութիւններ ընելու կայսրուհիին չուրջը գտնուողներուն մէջ, և վերատեսչութիւն մտնելով որ Նաբօլէոն Բարիզի արքունիքին մեքենայութիւններուն ամենազոյն մանրամասնութիւնները անգամ գիտէ։

Կատակներ ըրաւ, հեգնեց անուշութեամբ ճամբորդութեանց մասին Մ. ոը Պօսէի մոլութիւնը, և անվեհերօրէն խօսելով մեծ վիրաբոյժի մը պէս, որ իր բրածին վրայ վստահ, գործողութենէն առաջ կը խօսակցի, թեզանիքը հանգրիւելով։

Բօնչի երկրորդ գաւաթէ մը վերջ, Նաբօլէոն քաշուեցաւ հանգիստ առնելու վաղը իրեն սպասող լուրջ գործէն առաջ։ Այս ճակատամարտը ա՛յնքան ուժգնօրէն կը հետաքրքրէր զինքը որ չկրցաւ քնանալ, և հակառակ իրիկուան խոնաւութենէն առաստակացած հարբուխին, գիշերուան մեծ մասը երկրին ննջասենեակէն դուրս եկաւ, ամուր կերպով քլիթը խնջելով։

Հարցուց թէ Ռուսերը դեռ ճամբայ ելած չէի՞ն, որովհետեւ թշնամիին խարոյկները միչտ միեւնոյն տեղերը կը գտնուէին։

— Ի՛ ուրեմն, Ռաբ, հարցուց Նաբօլէոն ապառարկու զօրավարին, ի՞նչ է ձեր կարծիքը, այսօր գործերնիս լաւ պիտի երթա՞յ.

— Կասկած չունիմ, Տէր Արքայ:

Նաբօլէոն անոր երեսը նայեցաւ:

— Տէր Արքայ, կը յիշէք Սմօլէնսքի մէջ ինծի ըսած խօսքերնիդ. դինին քաշուած է, պէտք է խմել:

Նաբօլէոն յօնքերը պռոտակով մնաց երկար առանց խօսելու, գլուխը ձեռքին մէջ:

— Ես՛ղճ բանակս, ըսաւ յանկարծ: Սօսկալիօրէն հալած է Սմօլէնսքէն ի վեր: Բախտը ճշմարիտ խաղնակեաց մըն է, Ռա՛ք, միշտ ըսած եմ, և կը սկսիմ համոզուիլ ալ անձամբ: Բայց, Ռա՛ք, պահակ-գունդը, դուն պահակագունդը անաղարտ մնացած է:

— Անաղարտ է, Տէր Արքայ:

Նաբօլէոն բաժիլ մը առաւ և բերանը դնելով ժամացոյցին նայեցաւ: Չէր ուզեր քնանալ, գիշերը դեռ խոր էր, և մինչ ոչ չկար ժամանակը ապահովելու համար բանով մը զբաղելու, որովհետև բոլոր հրամանները արուած և գործադրութեան մէջ էին արդէն:

— Պահակագունդին բամնուածքն պաքսիմատն ու բրինձը, հարցուց Նաբօլէոն խոժոռ:

— Այ՛, Տէր Արքայ:

— Բայց բրի՞նձը:

Ռաբ պատասխանեց թէ կայսեր հրամանները հաղորդած էր բրինձին մասին: Նաբօլէոն գլուխը թօթվեց իբր թէ կը տարակուսէր իր հրամանին գործադրութեան վրայ:

Սպասեակ մը բօնջ բերաւ: Նաբօլէոն երկրորդ գաւաթ մըն ալ ուզեց Ռաբին համար և սկսաւ ումպ ումպ խմել առանց խօսելու:

— Մ՛չ համ կը զգամ ոչ հոտ, ըսաւ գաւաթը քթին մօտեցնելով: Սա՛ բժիշկներն ալ ի՞նչ պարապ բաներ կ՛ը-

սեն իրենց դեղերուն վրայ, ի՞նչ կ՛արժէ բժշկութիւնը երբ հարբուխ մը իսկ չի կրնար բուժել: Գօրվիզար տուաւ ինձի այս բաժիկները, բայց բնաւ օգուտ մը չունին: Բժշկելը կարելի չէ: Մեր մարմինը կեանքի համար չարժման մէջ դրուած մեքենայ մըն է, թողէք որ կեանքը ինքնիրեն պաշտպանէ ինքզինքը, ան աւելի պիտի յաջողի քան եթէ զայն կաշկանդենք ձեր դեղերով: Մեր մարմինը որոշ ժամանակի մը համար քալելիք ժամացոյցի մը պէս է: Մեր մարմինը կեանքի մեքենայ մըն է, ահա՛ այսչափ:

Եւ անգամ մը որ սահմաններուն սկսէր, որոնցմէ հաճոյք կը զգար, կուտար նոր մը, անակնկալ մը:

— Գիտէ՞ք, Ռա՛ք, ի՞նչ է պինուորական արուեստը, հարցուց, որոշ ժամու մը մէջ թշնամիէն աւելի զօրաւոր րլլալու արուեստը: Ա՛յս է միայն:

Ռաբ պատասխան մը չտուաւ:

— Վաղը Փոթսուսովի հետ գործ պիտի ունենանք: Տեսնենք տակէն ի՞նչ պիտի ելլէ: Կը յիշէք թէ Պրաւնայի մէջ բանակին հրամատարն էր, և երեք չաբաթ անգամ մը իսկ ձիուն վրայ չելաւ բերդերը քննելու համար: Տեսնե՛նք:

Ժամացոյցին նայեցաւ: Զորան էր: Քունն չունէր: Բօնջը հատած էր, չէր գիտեր ի՛նչ ընելիքը: Քանիցս չափչփեց սենեակը, տաքցնող բրատէնոթի մը առաւ վրան, շլխարկը դնելով վրանէն դուրս ելաւ:

Գիշերը մութ էր և ցրտին. անչօչափելի խոնաւութիւն մը կը տեղար երկինքէն: Ֆրանսական բանակին խարոյկները չափաւորութեամբ կը չողային, և հեռուն ծուխերուն մէջէն, կը զանազանուէին ռուսական խարոյկները: Ամենուրեք կը թագաւորէր լռութիւնը, և որոշակի կը լսուէին դրնդիւնները ֆրանսական զօրքերուն, որոնք կը սկսէին դիրքերը բռնել:

Նաբօլէոն ձեմեց իր վրանին առջեւ, դիտեց խա-

լայկները, մարիկ ըրաւ դրնդիւնը, և պահակախումբին բարձրահասակ մէկ վինուորին առջեւէն անցնելով, որ չակուեցաւ փայտանալով ի տես կայսեր, անոր առջեւ կեցաւ։

— Ո՞ր տարիէն ի վեր ծառայութեան մէջ ես, հարցուց վինուորական դգուիչ անահնկալի մը արուեստակութեամբ, որով ան խօսք կ՚ուզղէր վինուորներուն։

Պահակը պատասխանեց.

— Հինաւուրցներէն եմ։

— Ա՜հ, հինաւուրցներէ՞ն։ Զօրախումբին բրինձ բաչխեցի՞ն։

— Այո՛, Ձե՛րդ Վեհափառութիւն։

Նաբօլէոն գլուխը թոթվեց և հեռացաւ քովէն։

Ժամը հինգուկէսին, Նաբօլէոն ձին նստած ուղղուեցաւ դէպի Շըվարանիս գիւղը։ Կը սկսէր այգանալ։ Երկինքը լուսաւորուած էր, մէկ ամպ միայն կը ծփար դէպ ի Արեւելք։ Լքուած խարոյկները օրուան աղօտ պայծառութեան առկ կ՚եղծուէին։ Յանկարծ թնդանօթի բոմբիւն մը պայթեցաւ աջակողմը, դուռց վայրկեան մը և հատաւ ընդհանուր հանդարտութեան մէջ։ Քանի մը վայրկեաններ անցան։ Երկրորդ, երրորդ բոմբիւն մը թնդացին և օդը դղրդեցաւ։ Չորրորդ և հինգերորդ բոմբիւնները թրթռացին, չատ մօտը, յետոյ ուրիշներ և աւելին ուրիշներ իրարու մէջ խառնուելով և իրարու պատասխանելով, յաջորդեցին։ Նաբօլէոն իր հետեւորդներով մօտեցաւ Շըվարանիոյի ամրոցին և իջաւ ձիէն։ Կռիւը սկսած էր։

II.

Երբ Բիէր, Անարէյ իշխանին քովէն մեկնելէն վերջ, կօրքի վերադարձաւ, հրաման տուաւ առաւտն կանուխ ձիերը պատրաստելու և չատ կանուխէն վինքը արթնցնելու։ Իսկոյն քնացաւ միջնորմի մը հետեւ, խցիկի մը մէջ զոր Պօրիս յատկացուցած էր իրեն։ Երբ հետեւեալ առաւտն Բիէր արթնցաւ, պահականոցին մէջ մարդ չէր մնացած։ Փոքրիկ պատուհաններուն չրջանակները կը թրթռային, Պէզուխով կամեին ձիադարմանը անկողնին քով կեցած, կը չանար իր աչերը արթնցնել։

— Ձե՛րդ Բարձրութիւն, Ձե՛րդ Բարձրութիւն, Ձե՛րդ Բարձրութիւն, կրկնեց քանիցս, առանց Բիէրին նայելու, այլ ուսէն թոթվելով զայն և արդէն խակ յուսահատած զայն արթնցնելու յաջողութենէն։

— Ի՛նչ, արդէն սկսա՞ծ է, մրմռաց Բիէր։

— Կ՚իմանա՞ք թնդանօթաձգութիւնը, բսաւ ձիադարմանը, հանգստեան կոչուած վինուոր մը։ Բոլոր այն պարոնները արդէն մեկնեցան։ Ան նաչուաչուքն ալ անցաւ ասկէց երկար ատենէ ի վեր։

Բիէր արտորնօք հագուեցաւ և սանդխակին վրայ վազեց։ Օդը պայծառ, զով ու զուարթ էր։ Չինվը մթնցնող մչուշներէն ճոխացրած արեւը սանիքներուն վրայ, կամարներուն յօդախառն փոչիին վրայ, տունեերուն պատերուն վրայ, պատուհաններուն վրայ և ամայի պահականոցին աջկէ Բիէրի ձիերուն վրայ կը թափէր ամպերէն կիսով բեկուած ճառագայթներ։

Թիկնապահ մը, նաւէն ալ խազախ մը, անցան փողոցէն.

— Ժամանա՛կն է, կոմս, ժամանա՛կն է, գոչեց Բիէրրին։

Պէզուխով հետեւեան ճամբայ ելաւ, ձին հետէն բերել տալով, և ուղղուեցաւ դէպի այն հոզաբլուրը, ուրկէց երէկ զննած էր ճակատամարտի դաշտը։

Հոզաբլուրին վրայ կային խումբ մը զինուորականներ։

Բիէր կ'իմանար ապայակոյսին ֆրանսերէն խօսակցութիւնը. նշմարեց Ռաթիւսովի ճերմակ դլուխը, կարմիր ժապաւէնեալ սաղաւարտովը և ուսերուն մէջ խեղդուած ազեղեկ ծոծրակովը։ Ռաթիւսով հետադիտակի մը մէջէն կը դիտէր մեծ պողոտան։

Երբ Բիէր հոզաբլուրը տանող աստիճաններէն վեր ելլելով բոլորտիքը նայեցաւ, հիացումէն թռչացաւ իր նայուածքին ընծայուած տեսարանին չքեղութեան առջեւ, երէկի դիտած նոյն համայնապատկերն էր, բայց այս պահուս, բոլոր այն դաշտը զինուորներով ծածկուած էր և թնդանօթի մուխով պարփակուած, մինչ ճախակողմը՝ Բիէրի հետեւէն ծայր տուող չոչղոլուն արեւի մը ներքեւ կ'արձակէին ոակի կամ վարդագոյն նշոյլներով և անոր երկայն ստուերներով թաթաղուն թափանցիկ լոյս մը։ Այս համայնապատկերը վերջացնող հեռակայ անտառները, հորիզոնին վրայ իրենց արտեւաններուն կոթողիւններով, կարծես փորուած էին դեղին կանաչոտ պատուական քարի մը մէջ, Սմոլէնսքի մեծ ճամբան, բոլորովին զինուորներով ծածկուած, կը դալարէր անոնց միջեւ։ Աւելի մօտը, դաշտերուն ոակին կը պլոպլար, դէպ առաջ, ամէնուրեք, աջ ու ձախ, բանակները չարժման մէջ կը նշմարուէին։ Կենդանի, վճռակամ և անակնկալ տեսարան մըն էր։

Ամէնէն աւելի անոր ուշադրութիանը գարկաւ Պօրոթինոյի ճակատամարտին դաշտը։

Պօրոթինոյի մէջ, Քոլոչայի և դաշտին երկու կողմերուն վերեւը, մանաւանդ ձախակողմ, հոն ուր հոյակապ ափերով Վօյնան կը թափի Քոլոչայի մէջ, կը սահառներ մառախուղ մը, որ կը հալէր, կը ցանցնուէր և կը նչուլէր արեւուն երեւումին վրայ, մոգական երանգներով չղացնելով ամէն ինչ զոր կը ծածկէր։ Մառախուղին հետ կը չփոթուէր թնդանօթներու ծուխը, և մչուշին ու մուխին մէջ այգական լոյսին կայծակները կը ճաճանչէին ջուրին մէջ, չաղէն մէջ և զինուորներուն սուիններուն վրայ։ Կը նշմարուէին նաեւ ճերմակ եկեղեցին, Պօրոթինոյի տուներուն քանի մը տանիքները, զինուորի կուռ զանգուածները, կանանչ ազամանուկներ և թնդանօթներ, և ամէն բան չարժման մէջ էր կամ կը թուէր երեւալ, որովհետեւ մէգն ու մուխը կը պարուրէին բոլոր այս տարածութիւնը։

Այս բովանդակ միջոցին վրայ, անտառներուն մէջ, դաշտերուն մէջ, գետին եղերքը ու բարձունքներուն վրայ, անդադար կը ծնէին ծուխի ամպեր, մերթ մենաւոր մերթ ջոկ ի ջոկ, որոնք կ'ուռէին, կը տատանային, կ'ադուցուէին և կը միաւորէին։ Այս ծուխերը և, տարօրինակ բան, իրենց ընկերացող ձայները տեսարանին ամենամեծ գեղեցկութիւնը կը յօրինէին։

«Բո՜ւֆ» և չանկարծ ծուխի ամպ մը կը վերանար բոլորակ, թանձրամած, եղրեւանի, գորչ և կամինաթոյր սպիտակ գունեան, և մէկ երկվայրկեան վերջ, կը պայթէր, «Պո՜ւմ... Բո՜ւֆ, բո՜ւֆ», և ծուխի երկու ամպեր, ընդհարելով և միաձուլուելով, կը ծփային, և տակաւին, «Պո՜ւմ, պո՜ւմ», և ձայները կը ստորագծէին տեսարանը։

Հազիւ Բիէր քննած էր ծուխի առաջին ամպը, բոլորչի և թանձրամած գունդ մը, և ահա անոր տեղը արդէն կ'երեւային ծուխի ուրիշ գունդեր, որոնք քոշտի կ'երկարէին, և, «Բո՜ւֆ, բո՜ւֆ», ընդհատօրէն

երեք կամ չորս նոր ամպեր կը կազմուէին, իւրաքանչիւրը պայթած գնդացիկ, հասաստ ու չափուած ձայնով. «Պո՛ւմ, պո՛ւմ, պո՛ւմ, պո՛ւմ:»

Միևնոյն ժամանակ, Բիէրին աւելի մօտը, ստորին խաւերուն մէջ կը ցայտէին հրացանի հարուածներու մանր մուխեր, որոնք չէին բաւեր գունդ մը ձևացնելու, բայց ասոնք ալ իրենց արձագանգները ունէին. «Թռա՛, թա, թա, թա, թա, թա», անկոնո և ազուր-մոլի արձագանգներ թնդանօթին որոտումին քով:

Բիէր իսկոյն վախաք մը ունեցաւ այս մուխերուն եկած անդը գտնուելու, այն չողչողուն սուիններուն, այն չարժումին և այն ձայներուն մէջտեղ:

Ռուխոտովին և անոր հետևորդներուն նայեցաւ իր սեփական ապաւորութիւնները հակակշռելու համար: Ամէնքը իրեն պէս և միևնոյն զգացումով կը դիտէին ճակատամարտի դաշտը: Բոլոր դէմքերուն վրայ ճանչցաւ զգացումի այն ներքին, զանխաւ ջերմութիւնը՝ որուն գոյութիւնը յայտնուած էր իրեն՝ Անտրէյ Իշխանի հետ իր խօսակցութենէն վերջ:

— Գնա՛, բարեկա՛մս, գնա՛ և Քրիստոս հետդ ըլլայ, կ'ըսէր Ռուխոտով զօրավարի մը, առանց աչքերը անջատելու ճակատամարտի դաշտէն:

Զօրավարը անցաւ Բիէրի առջևէն և իր Ֆազանին բերած ձին նստաւ:

— Ես ալ, խորհեցաւ Բիէր:

Մօտեցաւ իր ձիապարմանին, որ ձիերը բռնած էր, հակցաւ թէ երկուքէն ո՛րը աւելի հանդարտ էր, թամբին վրայ ելաւ, բաչը բռնելով, իր գարշապարներովը անդմեց կենդանիին փորը, և զգալով թէ իր ակնոցը կը սահէր և չէր կրնար ձեռքերը քաշել բաչէն ու սանձէն, զօրավարին հետևէն ճամբայ ելաւ, հոզաբլուրին բարձրէն զինքը դիտող սպայակոյտին ծիծաղները չարժելով:

Ը.Ա.

Զօրավարը՝ բլուրէն վար իջնելէ վերջ՝ մէկէն ի մէկ ձախ զարկաւ, և Բիէր իր տեսութենէն կորնչնելով զայն, ցատկեց հետևակներուն չարքերուն մէջ: Ջանաց ճողոպրիլ այս ամբոխէն, բայց ամենուրեք կը հանդիպէր մտահոգ դէմքով զինուորներու, որոնք յայտնի և բացորոշապէս չատ կարևոր կանխամտածութեամբ մը տոգորուած էին:

Ամէնքը ղժգոհութեամբ կը դիտէին այս ճերմակ գլխարկով գիրուկ մարդուկը, որուն ձին գիրենք կը կոխէր, Աատաւած գիտէ ինչո՛ւ:

— Ո՞ր չար սատանան քեզ հոս բերաւ, գոչեց անոր գինուոր մը:

Ուրիշ մը սուինի հարուած մը տուաւ Բիէրի ձիուն, և Բիէր թամբին վրայ ծռելով և խրտչած ձին դժուարաւ զսպելով, յաջողեցաւ ամբոխէն դուրս կրլլել:

Անակնկալ կերպով հանդիպեցաւ զօրավար Բէվսքիի թիկնապահին, որ կը ճանչնար զայն և յորդորեց գինքը իրեն հետևէն երթալ դէպի զօրավարին մարակոցը:

Այս այն մարակոցն է՝ զոր Ֆրանսացիք յորջորջած են «մեծ ամրոցը», «չարաչուք մարակոցը», «կեդրոնական ամրոցը»: Ասիկա ա՛յն վայրն է՝ ուր տասնեակ հազարներով լինկան մարդիկ և զոր Ֆրանսական բանակը նկատեց իրրեւ գերագոյն կէտը ռազմադիրքին: Այս ամբոցը կը բաղկանար հողապատնէշէ մը՝ որուն մէջ փոսեր փորուած էին երեք կողմէն, և տասը թնդանօթ զետեղուեցան որմածերպերուն լայնափոխիկ բերնին մէջ: Հողապատնէշին հետ մէկ գծի վրայ, երկուստեք կը գըտ-

նաէին ուրիչ թնդանօթներ ալ՝ որոնք չարունակ կրակ կը տեղային։ Ինչ մը նաւուօք համախմբուած էր հնաւանակաղօրքը։

Բիէր, այս հոդապատնէշին վրայ կղկղալ, չէր մտածեր որ քանի մը թնդանօթներով քաղմնուած այս վայրը ճակատամարտին դիտաւոր կէտը ըլլար։ Ընդհակառակն, որովհետեւ ինք կը գտնուէր, կը մտածէր թէ ճակատամարտի դաշտին ամէնէն աննշան տեղը ա՛յն էր։

Մարակոցը չջնջատող փոսին ծայրը նստաւ, և անդիտակցաբար զուարթ ժպիտով մը իր չուրջը անցած դարձածը դիտեց։

Մինչ պահեստին կազմով հետեւակազօրքին մէջ տեսակ մը սրանեղութիւն կը տիրէր, ա՛յդ տեղը՝ մարակոցին վրայ՝ ուր տակաւին մարդիկ փոսով մը մնկուացած էին բանակին մնացած մասէն, ընդհանուր ոգեւորութիւն մը կը զգացուէր, վեհանակի մը ոգեւորութիւնը։

Քաղաքային հագուստով, ձերմակ գլխարկով Բիէրին ժամանումը նախ անախորժ տպաւորութիւն գործեց բոլոր այս մարդոց վրայ, բայց երբ համոզուեցան որ այս ձերմակ գլխարկով մարդը ա՛չ մէկուն նեղութիւն մը չէր պատճառեր, և պահէնէն եզերքը հանդարտօրէն կը մնար, քաղաքավարութեամբ նա քաշուելով անոնք տալու համար գինուորներուն, թնդանօթաձգութեան տակ կը ճեմէր գոգցես պուլվարին վրայ, նախապէս զրգռած յոռի զգացումները խնդամիտ համակրութեան փոխուեցան։ Գինուորները իակոյն ընդունեցին զայն իրենց ընտանիքին մէջ, յորջորջեցին զայն «մեր պարոնը» և պարզմտութեամբ կատակեցին անոր հետ։

Ռումբ մը հոդը վեր բարձրացուց երկու քայլ հեռուն Բիէրէն, որ իր ցեխոտած զգեստները մաքրելով, բոլորտիքը կը նայէր ժպտադէմ։

— Ձեմ հասկնար, պարո՛ն, որ չէք վախնար, ըսաւ անոր թիկնել և կատարմիր գլխուոր մը իր ճերմակ ակռաները ցուցնելով։

— Բայց դուն կը վախնա՞ս, հարցուց Բիէր։

— Կը վախնա՞մ մի։ Ռումբը կատակ չի վերցներ, անոր համբոյրը ապիքներդ պարա կը թափէ, անկարելի է չվախնալ անկէց։

— Տեղերնի՛դ, պոռաց յանդիմանական չեչոտո երիտասարդ սպան որ յայտնի էր թէ առաջին անգամ կը սպասարկէր, և խղճամիտ ճշդասահութեամբ մը կը վարուէր իր մեծերուն և իր սոսրակարգեալներուն հետ։

Ժամը տասնին տասնները, քանի չափ մարդիկ արդէն կռուկռու անկարող վիճակի մէջ էին, երկու թընդանօթ քանդուած էր, և հետուէն եկող գունդերն ու ռումբերը արդէն աւելի կուռ կը տեղային։ Բայց մարդիկ հազիւ կը կտահէին. ամէն կողմէ կատակ և հեգնութիւն կը լսուէր։

Բիէր դիտեց որ մէն մի ռումբէ վերջ, կրուած ամէն կորուստէ վերջ, ընդհանուր ոգեւորութիւնը կ'աւելնար։ Ինչպէս կ'ըլլայ մօտալուտ փոթորիկի մը պահուն, վերտնաս թաքուն կրակի մը չողիւնները այս մարդոց դէմքին վրայ կը պայթէին աւելի լուսափայլ և աւելի բազմաթիւ։

Բիէր ճակատամարտի դաշտին չէր նայեր և չէր հետաքրքրուեր անցած դարձածէն. ան բոլորովին սուզուած էր հայեցողութեան մէջ ա՛յն ներքին կրակին որ կը զգար, իր հոգին ալ կը տաքնէր։

Մահաբեր հրանօթները ա՛լ աւելի սեղմ կը տեղային մարակոցին վրայ։ Այլեւս վիրաւորները չէին վերցներ, բոլոր մարդիկ կը չարժէին մտաստղ՝ թնդանօթներուն չուրջ։ Ո՛չ ոք պլեաս ուշադրութիւն կ'ընէր Բիէրին. մէկ-երկու անգամ հրեցին զայն ճամբուն վրայ դանուած ըլլալուն համար։ Առաջին սպան, քաստած դէմքով, երազոտն կ'անցնէր մէկ թնդանօթէն միւսը։

Երիտասարդ սպան, չառագոյն դէմքով, ա՛լ աւելի կէտ առ կէտ կուտար իր հրամանները։

Զինուորները կը բերէին ռազմամթերքը, կը դասաւորէին իրարու ետեւէ, կը բեռնաւորէին և իրենց գործը կը կատարէին ուժգնապէրկ վայելչութեամբ, կը ցատկէին, կ՚ոտանուին իրը թէ զսպանակներու վրայ ըլլային։

Ծանրաբեռն ամպեր կը սաւառնէին մարտկոցին վրայ, և բոլոր դէմքերուն մէջ կը ճառագայթէր ա՛յն կրակը՝ որուն վառուիլը տեսած էր Բիէր։ Գնդապետին քով էր, երբ երիտասարդ սպան, ձեռքը սաղաւարտին վրայ, մօտեցաւ.

— Պատիւ ունիմ ձեզի ծանուցանելու, տէ՛ր գնդապետ, թէ ուժը լիցք միայն կը մնայ մեզի. պէ՞տք է չարունակել կրակը, հարցուց։

Բայց ահա ռումբը, գոչեց սպան, դիտելով միեւնոյն տեղն պատնէշներէն վեր։

Ցանկարծ երիտասարդ սպան ճիչ մը արձակեց, և գալարուելով, հողին վրայ տապալուեցաւ թռած տեղն զարնուած թռչունի մը պէս։ Ամէն ինչ մթնցաւ Բիէրի աչքին։ Գնդակները իրարու ետեւէ յաջորդեցին պատնէշին վանդակին, զինուորներուն և թնդանօթներուն վրայ ցատկրտուն չխկոց մը։ Բիէր, որ յառաջագոյն այս ժխորն ու աղմուկը չէր լսած, չէր կրնար այլեւս ուրիշ ոեւէ ձայն զանազանել։ Ակակոմը, մարտկոցին քով, զինուորները կը վազէին գոչելով. «հուրրա՛», բայց ո՛չ թէ առաջ, այլ ետեւ։

— Ամէնքը ռումբին, գոչեց սպան։

Ենթասպայ մը գնդապետին մօտեցաւ, և ահուդողմրմունջով մը, ինչպէս մատուռակը ճաշի միջոցին կ՚լսացնէ տանտիրոջ թէ գինին հատած է, ծանոյց թէ այլեւս լիցք չկայ։

— Կը տեսնէ՞ք ի՛նչ կ՚ընեն այս աւազակները, հարցուց սպան խօսքը Բիէրի ուղղելով։

— Գնա՛ պահեստարանը, քեր ռազմամատուկները, յանձնարարեց զինուորին։

— Ես ալ կ՚ուզեմ հոն երթալ, ըսաւ Բիէր։

— Լ՛, պարոն, հոս քու տեղդ չէ, ըսաւ զինուորը։

Բայց Բիէր կը վազէր առջեւօք խոյացող, բոլորտիքը աչ ու ձախ ցատկող գնդակներուն մէջտեղ։

Կանանչ մատուկներուն մօտ էր արդէն երբ ահռելի բաղխումով մը գետին տապալեցաւ։ Ուժգին կրակի մը չոփիւնը լուսափայլեց զայն և միեւնոյն տեղն ականջնեբու մէջ հնչեցին որոտումի հարուած մը, ճարճատիւն մը և չկահիւն մը։

Երբ կրցաւ բոլորտիքը նայիլ, կանանչ մատուկին տեղը, բոցավառ տախտակներ և քուրջեր միայն կը մնային բոցակէզ խոտին վրայ։ Զիներէն մին, սայլականեբուն մնացորդները թողնելով, քովէն անցաւ, մինչ միւսը գետինը փռուած էր և յառը ու կեղևրչական ճիչեր կ՚արձակէր։

ԼԶ.

Սարսափէն անգիտակից եղած, Բիէր ոստումով մը վեր ելաւ և վազելով վերադարձաւ մարտկոցին կողմը իբրեւ միակ ապաւէնը զինքը չրջապատող վախերուն դէմ։

Հրամաններուն մէջ մտած տեսն, դիտեց որ մարտկոցին վրայ այլեւս թնդանօթի հարուածներ չէին լսուեր, այլ հոն կը չարժէին ա՛յնպիսի մարդիկ, որոնց ուրկէց եկած ըլլալը չէր հասկնար։ Նչմարեց գնդապետը փորին

վրայ փռուած պատնէշին քով, որպէս թէ գետինը բան մը կը նայէր, և զանազանեց գինուոր մը որ կը ջանար ինքզինքը ազատել նոր հասած մարդոց պրկումէն, գոչելով. «Եղբայրնե՛ր, եղբայրնե՛ր:» Անմիջապէս չհասկցաւ թէ գնդապետը սպաննուած էր, թէ մաքառող գինուորը գերի ինկած էր, և թէ ուրիշ գինուոր մը իր աչքին առկ իսկ սուինահար կը խոցոտուէր:

Բիէր հասկ թէ խրամներուն մէջ մտած էր նիհար, դեղին, քրտնաթոր դէմքով, կապոյտ համազգեստ հագած, Թուրը ձեռքը մարդ մը իրեն վրայ խոյացաւ աղաղակներ արձակելով: Բիէր, բնազդաբար իր դերեւ հանելով բաղխումը, բռնեց մարդը, որ ֆրանսացի սպայ մըն էր, մէկ ձեռքը ուսին վրայ դնելով, և միւսովը սեղմեց անոր կոկորդը: Սպան Թուրը ձգեց և բռնեց Բիէրը օձիքէն:

Քանի մը վայրկեան գիրար դիտեցին սարսափահար նայուածքներով, և երկուքն ալ վարանոտ էին, իրենք իրենց հարցնելով թէ ի՛նչ կ'ընէին և ի՛նչ պիտի ընեն: «Ե՞ս եմ որ գերի ինկած եմ թէ ան իմ գերիս է» իրենք իրենց կը հարցնէին, իւրաքանչիւրը մնկուսի: Բայց յայտնի էր թէ ֆրանսացի սպան աւելի համոզուած էր որ գերին ինք էր, որովհետեւ Բիէրի ուժգին պրկումը, ակամայ երկիւղէն ուռճացած, հետզհետէ աւելի կորովով կը սեղմէր անոր կոկորդը: Ֆրանսացին կ'ուզէր խօսիլ, երբ յանկարծ, իրենց գլխուն վերեւ, ցած ձայնով, գնդակ մը չչեց. ֆրանսացին ա՛յնքան ուժգնօրէն ծռեց գլուխը որ Բիէր ա՛յնպէս կարծեց թէ անոր գլուխը թռաւ:

Բիէր ինք ալ խոնարհեցաւ և Թող տուաւ բռնածը: Ֆրանսացին մորակոցը վազեց, մինչ Բիէր վար կ'իջնէր, զարնուելով ոտքէն մեռեալներուն և վիրաւորներուն դէմ, որոնք իրեն այնպէս կուգար թէ իր ոտքէն կը քաշէին:

Բլրակին վարը չհասած, ռուս զինուորներու կուռ զանգուածներ իր առջեւը վազեցին, իյնալով, զարնուելով, բայց միշտ վազելով մարակոցը ուրախ աղաղակներով:

Մարակոցը գրաւող Ֆրանսացիք նահանջեցին չատ հեռուն, ռուս զինուորներէն հալածուելով:

Մարակոցին գերիները բերին, և, ի մէջ այլոց, ֆրանսացի վիրաւոր սպայ մը, զոր իսկոյն չրջապատեցին ռուս սպանները: Ռուս և ֆրանսացի վիրաւորներու կոյտեր, դէմքերնին տառապանքէն այլայլած, կը քալէին, կը սողային կամ պատգարակներով կը տարուէին: Բիէր հողաբլուրին վրայ բարձրացաւ, և գինքը ընդունող ա՛յն փոքրիկ ընտանիքէն ո՛չ զոք գտաւ: Շատ մեռեալներ կը գայտէին բոլորտիքը: Մէկ քանին ճանչցաւ: Երիտասարդ սպան միշտ նստուկ էր ինքն իրեն վրայ գալարուն պատնէշին ծայրը արիւնի լճակի մը մէջ: Կարմիր դէմքով գինուորը չղաձգուածներու մէջ կը տարուբերէր, բայց դեռ չէին վերջնոր գայն:

Բիէր վար վազեց:

«Ո՛չ, պիտի հրաժարին բոլոր այս վայրագութիւնները, խորհեցաւ Բիէր, պիտի սարսափին իրենց ըրածներուն վրայ:»

Եւ ըսա բախտի հետեւեցաւ ճակատամարտի դաշտին վերադարձող պատգարակներու երկայն Թափորին:

Բայց մութին աղօտացած արեւը դեռ բարձր էր երկինքին մէջ, և առջեւօք, մանաւանդ ձախակողմը, Սեմիճնօվսքիի մօտ, ամէն ինչ կ'եռեւեփէր, և Թնդանօթներուն ժխորը յուսահատութիւն պատճառելու աստիճան կ'աւելնար, իր բոլոր ուժովը պոռալէն Թօքերը ապառող մարդու մը պէս:

Լ.Գ.

Պօրօտինոյի ճակատամարտին գլխաւոր գործողութիւնը պարզուեցաւ հազար մէթր տարածութեան մը վրայ՝ Պօրօտինոյի և Բագրատիոնի խրամներուն միջեւ։ Ճակատամարտը սկսաւ քանի մը հարիւր թնդանօթներու կրակով, երկու կողմէն բացուած։

Բագրատիոն մէկ քիլոմէթր հեռի կը գտնուէր Շըվարտինոյէն՝ ուր կը գտնուէր Նաբօլէոն, և Պօրօտինօ երկու հարիւր մէթր հեռի էր, ուղիղ գիծով։ Ուստի, Նաբօլէոն այդ տեղերը անցած դարձածէն բան մը չէր կրնար տեսնել, մանաւանդ որ մուխն ու մէգը ամբողջ դաշտը կը ծածկէին։ Բագրատիոնի դէմ ուղղուած Ծըղէ զօրաբաժնին զինուորները մինչեւ այն պահը միայն տեսանելի եղան երբ իջան հեղեղատին մէջ։ Հոս այլեւս բոլորովին թագնուեցան մուխէն, մէգէն։

Նաբօլէոն, իր կեցած տեղէն, կրնար տակաւին որոշել սուիններուն սեւ ծայրերը և ճերմակ չեղբը, բայց բոլորովին անկարելի էր ճշդել թէ մարդիկը կը քալէին թէ անշարժ կը մնային, Ֆրանսացի՞ էին թէ Ռուս։

Նաբօլէոն, հոգալուբերն վրայ կանգնած, հետազննականին մէջէն կը դիտէր և կը տեսնէր մուխ, մարդիկ, մերթ իրենները, մերթ Ռուսները, բայց չէր կրնար որոշել ճիշդ տեղը ուր իր տեսածները կը պատահէին, երբ յետոյ պարզ աչքով դիտեր։ Բարձունքէն իջաւ և սկսաւ երկայնքէն լայնքէն քալել, մերթ ընդ՞մերթ կենտրոնով հրացանաձգութիւնը մօկ ընելու և ճակատամարտին դաշտը դիտելու համար։ Մնաց որ ամրութեանց վրայ, նոյն իսկ Բագրատիոնի ամրութեանց վրայ, ուր կ'երեւ-

նային մերթ Ռուսք, մերթ Ֆրանսացիք, ողջ և մեռած, վիրաւոր կամ յիմարացած, անկարելի էր անցած դարձածը հասկնալ։ Քանի մը ժամ, այս տեղը, անդադրում հրացանաձգութեան և թնդանօթաձգութեան միջեւ, գրաւուեցաւ մերթ հետեւակներէ, մերթ ռուս և մերթ Ֆրանսայի ձիաւորներէ. կը վազէին, կ'իյնային, կը պարպէին իրենց հրացանները, կը բաղխուէին, չէին գիտեր ի՛նչ ընէին, կը գոչէին ու կը փախչէին։ Նաբօլէոնի թիկնապահները և իր մարէշալներուն հրամանակատարները անդադար կը հասնէին ճակատամարտի ընթացքին վրայ տեղեկաբերութիւններով։ Բայց բոլոր տեղեկութիւնները սուտ էին, նախ որովհետեւ խառնորդին միջեւ անկարելի էր ըսել որչ պահու մը մէջ պատահածը, և յետոյ որովհետեւ քանի մը թիկնապահներ, մինչեւ ճակատամարտի դաշտը յառաջանալով, իրենց լուրերը եւս դարձողներէն կ'առնէին. վերջապէս մինչեւ թիկնապահը գինքը Նաբօլէոնէն բաժնող երկու-երիք քիլոմէթր տեղը կը կտրէր, անդին իրերու ընթացքը կերպարանափոխ կ'ըլլար և բերած լուրն ալ արդէն սուտ։

Այսպէս Նաբոլիի թագաւորը իր թիկնապահը ղրկած էր ծանուցանելու համար թէ Պօրօտինօ առնուած էր, և թէ Քօլօչայի կամուրջը Ֆրանսացիներուն ձեռքն էր։ Թիկնապահը կը հարցնէր Նաբօլէոնին թէ պէ՞տք էր հրամայել զօրքերուն որ կամուրջէն անցնին։ Կայսրը հրամայեց զօրութիւնները համախառնել դիմացի եզերքին վրայ և սպասել. բայց արդէն, երբ թիկնապահը Պօրօտինոյէն կը հեռանար, Ռուսք կրկին եւս առած և կրակի տուած էին կամուրջը։ Ասիկա տեղի կ'ունենար ա՛յն ընդհարումի մէջտեղն որուն մասնակցած էր Բիէր ճակատամարտին սկիզբը։

Ուրիշ թիկնապահ մը, բոլորովին գունաթափ, խելայեղ դէմքով եկաւ ծանուցանել Նաբօլէոնի թէ Ֆրանսացիներուն յարձակումը եւս մղուած էր, և թէ մարէշալ

մը վիրաւորուած և Տավու ապաննուած էր: Եւ իրօք, այդ խրամները այդ ըսուած միջոցին ուրիշ զօրագունդէ մը գրաւուած էին, և Տավու ողջ էր, միայն թէ քիչ մը ճմլուած:

Այսպէս ի հարկէ սուտ տեղեկութիւններ նկատի առնելով Նաբոլէոն ա՛յսպիսի կարգադրութիւններ կ՚ընէր որոնք արուեստէն առաջ կը գործադրուէին կամ չէին կրնար քնաւ գործադրուիլ: Բոլոր կարգադրութիւնները, ա՛ւր և ի՛նչպէս զետեղել թնդանօթները, ա՛ւր և ի՛նչպէս ետ մղել Ռուսերը, ե՞րբ ղրկել հետեւակները հրացանաձգութեան սկսելու, ձիաւորները՝ վանելու Ռուսերը, բոլոր այս կարգադրութիւնները արդէն եղած էին զօրախումբերու պետերուն կողմէ առանց իմաց տրուելու Նէյի, Տավուի, Միւռաթի, ա՛ւր մնաց Նաբոլէոնի: Պատժուելէ չէին վախնար ինքնօրէն կարգադրութիւններուն համար կամ հրամանները գործադրած չըլլալնուն համար, որովհետեւ ճակատամարտին մէջ խնդիրը մարդուն ուղեցած ամէնէն թանկագին բանին վրայ կը դառնայ, կեանքին վրայ: Եւ մերթ կը կարծուի գանել փրկութիւնը նահանջին և մերթ յարձակումին մէջ:

Նաբոլէոնի զօրավարները, Տավու, Նէյ և Միւռատ, որոնք կրակին այս մարդին մօտ կը գանուէին, քանիցս չարեչար պինուորներ մացուցին հոն, բայց բոլոր նախընթաց ճակատամարտներուն մէջ պատահածին հակառակ, փոխանակ թշնամիին փախչելուն սպասուած լուրին, այս պինուորական կուռ չարքերը անկարգօրէն ետ կը դառնային, խմբովին և սարսափահար:

Նորէն կը կազմակերպուէին, բայց թիւը յայտ յանդիման կը նուազէր:

Կէս օրուան միջոցին Միւռատ Նաբոլէոնին ղրկեց իր թիկնապահը օգնական զունդեր ուղելու համար:

— Օգնական զո՞ւնդ, հարցուց Կայսրը յանդիմանական զարմանքով մը, իբր թէ չէր հասկնար երկար սեւ գուլպաներով դեղադէմ բանբեր թիկնապահին ըսածը:

«Ինչ օգնական զունդ կը պահանջեն երբ բանակին կէսը ուղղած են Ռուսերուն ակար և չամրացուած թեւին դէմ:»

— Ըսէ՛ք Նաբոլիի թագաւորին թէ դեռ կէս օր չէ, և թէ բանական յստակօրէն չեմ տեսներ ելքը: Կրնաք երթալ:

Նաբոլէոն Գուլէնգուրն ու Պէռթիէն կանչելով՝ առանձին հետ անտարբեր խօսակցութիւն մը սկսաւ: Խօսակցութեան միջոցին, Պէռթիէ նշմարեց Պէլիաս զօրավարը, որ քաւատրոփ կը հասնէր: Ձիէն իջաւ, արագ արագ կայսեր մօտեցաւ և ուժով ձայնով մը բացատրեց օգնական զօրքերուն հարկը: Պատերին վրայ կ՚երդնուր որ ենթէ կայսրը զօրաբաժին մըն ալ տայ, Ռուսք կորսուած են:

Նաբոլէոն ուսերը թոթուեց և պատասխան չտալով առանց խօսելու: Պէլիաս սկսաւ խօսիլ ոգեւորութեամբ և բարձրաձայն ղինքը չըլսապատող կայսերական հետեւորդ զօրավարներուն հետ:

— Սխալ եռանդոտ էք, ըսաւ Նաբոլէոն դարձեալ զօրավարին մօտենալով: Կրակին մէջ եղող մը չատ դիւրաւ կը խաբուի: Գացէք նայեցէք և յետոյ ակէք ըսէք ինծի:

Պէլիաս հազիւ մեկնած էր՝ միւս կողմէն նոր պատուիրակ մը կը վազէր:

— Ի՞նչ կայ նորէն, ըսաւ Նաբոլէոն, կրկնուած ընդմիջումներէն ձանձրացած մարդու մը կերպարանքով:

— Տէ՛ր Սրբայ, դուքսը...

— Օգնական զո՞րք կ՚ուզէ, ըսաւ Նաբոլէոն բարկացայտ չարժուձեւով մը:

Կայսրը պատուիրակէն երես դարձուց, երկու քայլ դէպ առաջ գնաց, յետոյ ետ դարձաւ և Պէռթիէն կանչեց:

— Պէտք է պահեստիներէն տալ, ըսաւ ձեռքերը սիար կերպով իրարմէ բաժնելով։ Որո՞նք դրկենք։ Ի՞նչ է կարծիքդ։

— Տէ՛ր Սրբայ, պէտք է դրկել Գլաբառէտի զօրաբաժինը, ըսաւ Պէռթիէ, որ դոյ գիտէր բոլոր զօրաբաժինները, բոլոր զօրագունդերը և վաշտերը։

Նաբօլէոն գլուխով հաստատական նշան մը ըրաւ։ Թիկնապահը վազեց դէպի Գլաբառէտի զօրաբաժինը, և քանի մը վայրկեան վերջ, երիտասարդ պահակներուն գունդը, որ հողաթլուրին հետևը կը գտնուէր, ճամբայ ելաւ ճակատամարտին դաշտը երթալու։

Նաբօլէոն հայեցած քով անոր հետևեցաւ։

— Ո՛չ, ըսաւ յանկարծ Պէռթիէի, չեմ կրնար Գլաբառէտը դրկել, Ժոխանի զօրաբաժինը դրկեցէք։

Թէև ո և է առաւելութիւն չկար Ժոխանի զօրաբաժինը դրկելու Գլաբառէտի զօրաբաժինին տեղը, և ընդհակառակն այս փոխոխումը պիտի յապաղեցնէր օգնական գունդերուն առաքումը, Նաբօլէոնի հրամանը կէտ առ կէտ գործադրուեցաւ։

Նաբօլէոն չէր տեսներ թէ կը խաղայ դերը ա՛յն բժիշկին, որ իր դեղերովը բուժումը կը յապաղեցնէ, դեր մը՝ զոր ինք ա՛յնքան արդարացի կերպով պարապած էր։

Ժոխանի զօրաբաժինը եւս ճակատամարտի դաշտին ծուխին մէջ անհետացած եղաւ, բայց թիկնապահները կը չարունակէին դալ ամէն ուղղութիւններէ, և ամէնքն ալ օգնական զօրք կ՛ուզէին, հաստատելով թէ Ռուսաց իրենց դիրքին վրայ ամուր կը մնային և կ՛արձակէին դժոխային կրակ մը որուն տակ կը հալէր ֆրանսական բանակը։

Նաբօլէոն, մտայոյզ, նստած էր ծալածոյ աթոռի մը վրայ։

Մ. Տըրպօսէ, որ առաւընէ ի վեր բան մը դրած

չէր բերանը, Նաբօլէոնի մօտենալով համարձակեցաւ յարգանօք Ն. Վեհափառութիւնը ճաչի հրաւիրել։

— Կը յուսամ թէ հիմա կրնա՞մ արդեօք Ձեր Վեհափառութիւնը չնորհաւորել իր յաղթութեան վրայ։

Նաբօլէոն գլխով ժխտական նշան մը ըրաւ։ Ենթադրելով թէ այս չարժումը յաղթութեան հետ առնչութիւն ունէր և ոչ թէ ճաշին հետ, Մ. Տը Պօսէ համարձակեցաւ յարգալիր կերպով խնդամիտ կերպարանքով մը ըսել թէ պատուաւոր մարդ մը բնաւ երբեք չի կրնար ճաշէ կրկին զլանքը երբ սեղանը չակուած է։

— Դացէ՛ք սատ... ըսաւ յանկարծ Նաբօլէոն տրամախաթաթախ, կնճռակը անոր դարձնելով։

Զղջումի, ցաւի և խանդավառութեան ապուշ ժպիտ մը լուսաւորեց Մ. Տը Պօսէի դէմքը, որ ամենեղուկ քայլով մը քաշուեցաւ դէպի միւս զօրավարները։

Նաբօլէոն նչաւակ էր տաժանելի զգայումին ա՛յն երջանիկ խաղամոլին, որ միշտ չհաճած է, և ճիշդ ա՛յն պահուն երբ կանխաւ իր բոլոր յաջողութիւնները հաշուած է, կը զգայ թէ պիտի կորնչնէ ա՛լ աւելի ապահովաբար որքան ամենէն լաւ կերպով կարգադրած է իր չարժումները։

Զինուորները սակայն նո՛յնն էին, նո՛յն զօրավարները, նո՛յն կարգադրութիւնները, նո՛յն պատրաստութիւնները, նո՛յն կարճ և ազդու յայտարարութիւնը. ինքն ալ չէր փոխուած։ Նաբօլէոն գիտէր ասիկա, հինէն աւելի փորձառու, աւելի զօրաւոր կը զգար ինքզինքը. Թչնամին նո՛յնն էր զոր իր դէմը ունէր Աւստէրլիցի և Ֆրիտլանտի մէջ. բայց իր պատրաստած անհաւոր հարուածը ջուրը կ՛լլկնար։

Դորձողութեան նո՛յն կերպերն էին, որոնք միշտ յաջողութեամբ կը պսակուէին. մարակոյներու կեդրոնացումը միևնոյն կէտին վրայ, պահեստիներուն յարձակումը գիծը ճեղքելու համար։ Հնծկազօրքին, այն

«երկաթէ մարդիկ»ներուն յարձակումը, բոլոր այս կերպերը ա՛յդ օրն ալ գործածած էր, և փոխանակ յաղթութիւնը իմանալու, ամէն կողմէ վիրաւոր ու սպանուած զօրավարներու լուր կը սաանար, օդնական գունդ կ՚ուզուէր, Ռուսք անսասիկ էին, և իր զօրքերուն կազմը խախտուած։

Անկէց առաջները, երկու-երեք կարգադրութիւններէ, երկու-երեք նախադասութիւններէ վերջ մարէշալներն ու թիկնապահները կը հանէին, ամենքն ալ կայտառ ու զուարթ, և իրենց յաղթանակի կոզոպուտա կ՚աւետէին գերիներու ամբողջ գունդեր, արծիւներու և դրօշներու կոյտեր, թնդանօթներ, լցուն բեռնակառքեր։ Ա՛յսպէս եղած էր Լօսիի, Մարէնկոյի, Իննոյի, Աւստէրլիցի, Վակրամի մէջ...։ Ա՛յս անգամ անկանոն բան մը կը պատահէր։

Բագրատիոնի ամրութեանց առման լուրին հակառակ, կայսրը կը տեսնէր որ միւս ճակատամարտներուն մէջ եղածին պէս չէր ըլլար։ Կը տեսնէր որ զինքը չընջացողները, մանաւանդ մարդիկ ճակատամարտ մղելու արուեստին մէջ, միեւնոյն տպաւորութիւնը կը զգային։ Բոլոր դէմքերը տխուր էին, ամենքն ալ իրարու երես նայելէ կը խուսափէին։

Միայն Մ. տը Պօսէ չէր կրնար հասկնալ անցած դարձածին նշանակութիւնը։ Նաբօլէոն, պատերազմի իր երկար փորձառութեամբ, չատ լաւ գիտէր թէ յարձակող կողմին համար ի՛նչ կը նշանակէր ճակատամարտը չշահիլ ուղիը ժամուան կուբէ վերջ։ Գիտէր թէ ասիկա կորսուած ճակատամարտ մըն է, թէ ամենափոքր պատահականութիւն մը կրնար կորնչնել զինքը, և իր բանակը։

Երբ միտքին մէջէն կ՚անցընէր այս ռուսական այլանդակ արշաւանքը, որու միջոցին միակ ճակատամարտ մը իսկ չէր շահած, և երկու ամսուան մէջ չէր առած

ո՛չ գրաւչ, ո՛չ թնդանօթ, ոչ զօրագունդ, երբ կը դիտէր չուրջը գանուողներուն զգուշաւոր վիրապատ դէմքերը և կը լսէր Ռուսերուն իրենց դիրքին վրայ սիրտ ներշնչուն անգիտութիւնները, ահռելի անձկութիւն մը, զոզոցս երազի մը մէջ, բռնացաւ իրեն վրայ, և կ՚ընդհատէր բոլոր ազէտալի պատահականութիւնները՝ որոնք կրնային կորնչնել զինքը։

Ռուսք կրնային խորտակել իր ձախ թեւը, խլել իր կեդրոնը, մոլորական գնդակ մը կրնար մեռցնել զինքը նոյն։ Ա՛յս ամէնը ահաւոր էր։

Նախընթաց ճակատամարտներուն մէջ բարեդէպ պատահականութեանց վրայ միայն կը խորհէր. բայց այս պահուս՝ բոլոր հնարաւոր ձախողութիւնները մեքենին կը ներկայանային և ամէնուն ալ կը սպասէր։ Ա՛յս անարեկումը տիրեց իրեն, երբ իմացաւ որ Ռուսք ֆրանսական բանակին ձախ թեւին վրայ կը յարձակէին։

Նստած էր ծալածոյ աթոռի մը վրայ, գլխիկոր, արմունկները ծունկերուն վրայ, երբ Պէռթիէ նկատ առաջարկեց իրեն երթալ քննութենէ մը անցընել գիծը, տեսնելու համար թէ իրերը ի՛նչ վիճակի մէջ կը գտնուէին։

— Ի՞նչ, ի՞նչ կ՚ըսէք, հարցուց Նաբօլէոն։ Ա՜հ, այո՛, բերէք ձիս։

Սիմիօնովսքիի ուղղութեամբ ճամբայ ելան։ Նաբօլէոնի կտրած բովանդակ տարածութեան վրայ, յամրօրէն ցրուող վառօդի ծուխին մէջ մարդիկ և կենդանիներ կը գայթէին արիւնաթաթախ, մկրտասպառած և չեղջակուտուած։

Երբեք ցարդ ո՛չ Նաբօլէոն, ո՛չ իր զօրավարներէն մին ա՛յսքան նեղ միջոցի մը մէջ տեսած չէին ա՛յս աստիճան աւերում, ա՛յսքան սպաննուած։ Ա՛յս տեսարանին եղերական ծանրութիւն մը կուտար թնդանօթներուն որոտը, որ ամբողջ տասը ժամ չէր դադրած ականջ պատռելէ։

Նաթօլէոն Սեմիոնովսքիի բարձունքին վրայ հասաւ, և մուխին մէջէն նշմարեց դասակ առ դասակ մարդիկ իր աչքերուն անվարժ գոյն համազգեստներով։ Ռուսերն էին անոնք հողարկուբին ետեւը կուռ կոյտերով կեցած, անդադար գոռացնելով իրենց ծխաչուշէ թնդանօթները։ Ճակատամարտը արդէն վերջացած էր։ Յարատեւ չարդ մըն էր միայն այնուհետեւ, ապարդիւն թէ՛ Ֆրանսացիներուն և թէ Ռուսերուն համար։ Նաթօլէոն կեցուց ձին և կրկին սուզուեցաւ իր խարհուրդներուն մէջ։ Չէր կրնար այլ եւս կասեցնել այս գործը որ իր չուրջը կը կատարուէր և զոր կը թուէր վարել, և առաջին անգամ ըլլալով այս գործը, իր անյաջողութեան պատճառաւ, անօգուտ և զարհուրելի երեւցաւ իրեն։ Իր զօրավարներէն մին մօտեցաւ իրեն և համարձակեցաւ առաջարկել անոր խառնուրդին մէջ մացնել հինաւուրց պահակազունդը։ Նէյ և Պէռթիէ իրարու երես նայեցան այս առաջարկութեան համար արհամարհոտ ժպիտով մը։ Նաթօլէոն գլուխը ծռեց և մնաց ընդ կրկար լուռ։

— Չեմ ուզեր իմ պահակազունդս թողուլ որ ջընջուի Ֆրանսայէն երկու հարիւր քիլօմէթր հեռի, ըսաւ։

Սանձը դարձուց և ճամբայ ելաւ դարձեալ Շեվարտինօ երթալու։

ԼԴ.

Քութուսով, ճերմակ գլուխը ծռած, նստած էր գորգով մը ծածկուած նստարանի մը վրայ, իր մարմինին բովանդակ ծանրութեան տակ կքած, նո՛յն տեղը՝ ուր Բիէր առաւօտուն տեսած էր զինքը։ Կարգադրու-

թիւններու չէր ձեռնարկեր, այլ կը հաւանէր կամ կը մերժէր իրեն առաջարկուածները։

— Այո՛, այո՛, ըրէք ատիկա... Այո՛, այո՛, սիրելիս, գնա՛ նայէ.., Ո՛չ, սպասե՛նք, վերջը կը նայինք։

Իրեն ներկայացուած տեղեկագիրները մեկ կ'ընէր, բայց իր տեղեկաբերին ձայնի չեչտերուն, անոր դիմագծութեան արտայայտութեան աւելի կարեւորութիւն կուտար քան անոր խօսքերուն։ Իր զինուորական մեծ փորձառութիւնը իմացուցած էր թէ միակ մարդ մը չի կրնար վարել մահուան հետ կռուող հարիւրաւորներով մարդկային արարածներ, և թէ ո՛չ վերին հրամատարին կարգադրութիւնները, ոչ թնդանօթներուն, ոչ սպանեալներուն թիւը, և ո՛չ ալ զինուորներուն գտնուած վայրն են որ ճակատամարտին ելքը կը վճռեն, այլ զինուորներուն ոգին կոչուած անըմբռնելի ոյժը։ Այդ ոյժը կը զննէր և ձեռքէն եկածին չափ կը վարէր զայն։

Քութուսովի դէմքը կ'արտայայտէր խաղաղիկ ուշադրութիւն մը և մտքի ձգտում մը՝ որ իր ակար ու մաշած ծեր մարմինին ուժերէն վեր էր։

Երբ լուր բերին իրեն թէ Միւռատ գերի բռնուած էր, և երբ սպայակոյտին մարդիկը սկսան չնորհաւորել զայն, ժպտեցաւ և ըսաւ.

— Ճակատամարտը չահուած է, և Միւռատի գերութիւնը արտասովոր բան մը չի ներկայացներ, այլ աւելի կ'արժէ տակաւին սպասել հրճուելու համար։

Ժամը երեքին տեղեկները, Ֆրանսացիներուն յարձակումը վերջացած էր։ Ճակատամարտի դաշտէն եկող և բոլոր զինքը շրջապատող մարդոց դէմքին վրայ Քութուսով կը դիտէր գերասուր ձգտում մը, օրուան յաջողութիւնը կը գէր իր ակնկալութիւնը, բայց ֆիզիքական ուժերը կը լքանէին ծերունին։ Քանիցս գլուխը կուրծքին վրայ խնկաւ և մրափեց։ Ձայ հրամցուցին իրեն։

Թիւինապահը, Վօլցօկըն, ճաչի միջոցին Ռուքթուսովի մօտ եկաւ։ Պարքլէյի կողմէ ղրկուած էր ճախ կողին վրայ մղուած գործին տեղեկագրութեամբ։ Մէքտոնիկ Պարքլէյ, բանակը թողուցող վիրաւորներու խնամքը տեսնելով, և բանակին հանելի մասերուն անկազմակերպութիւնը տեսնելով, որոշեց թէ ճակատամարտը կորսուած էր, և իր սիրականը ճամբայ հանեց այս լուրը ծանուցանելու վերին հրամատարին։

Ռուքթուսով դժուարաւ կը ծամէր տապկած հաւուն մը թեւը, և կիսախօսի, այլ աւելի վառվռուն աչքերով թիւինապահին նայեցաւ։ Վօլցօկըն, անփութօրէն քալելով՝ չրթունքներուն վրայ արհամարհոտ կէս ժպիտով, Ռուքթուսովի մօտեցաւ, հպիւ հաղ ձեռքովը չօշափելով սպասարտին գարգմանակը։ Թիւինապահը արուեստակեալ անփութութեամբ մը կը վարուէր պաշտօնէին հետ, ցոյց տալու համար որ ինքը, վերին ասպիճան կերթ պինուորական, կը թողուր որ Ռուսերը պաշտեն այս անօգուտ ծերունին, այլ թէ ինքը գիտէր թէ ինչ կ'արժէ ասիկա։

«Ծերուկ պարոնը», ինչպէս Գերմանք կը կոչէին Ռուքթուսովը, հանգիստ գտեր է, խորհեցաւ Թիւինապահը, խոժոռ նայուածք մը արձակելով վերին հրամատարին ճակին յատկացուած պնակներուն վրայ, և սկսաւ իսկոյն իր տեղեկագիրը պարզել։

— Մեր դիրքին բոլոր կէտերը Թշնամիին ձեռքին մէջ են, զոր չենք կրնար վանել որովհետեւ այլեւս զօրք չունինք։ Զինուորները կը փախչին և հնար չէ կեցնել զանոնք։

Ռուքթուսով դադրեցաւ ծամելէ, և լրջ թէ իրեն ըսուածը չէր հասկնար, զարմացած դէմքով մը նայեցաւ Թիւինապահին։ Վօլցօկըն դիտեց «ծերուկ պարոն»ին յուզումը և ժպիտով մը ըսաւ անոր.

— Պարտք համարեցի Ձեր Բարձրութենէն չծածկել

տեսածս... Զինուորները ամբողջովին անկազմակերպուած են։

— Տեսա՞ք դուք։ Դո՞ւք տեսաք... գոչեց Ռուքթուսով ոտքի կելլով և Թիւինապահին վրայ յառաջանալով։ Ի՞նչպէս կը համարձակիք, պարո՛ն, գալ ինծի ըսել ասիկա, յանդիմանեց, ձեռքերը դողդոջուն և չնչասպառ։ Դուք բանդմըն ալ չէք գիտեր։ Գացէք իմ կողմէ ըսելու զօրավար Պարքլէյին թէ իր լուրերը անհիմն են, թէ ես իրմէն լաւ կը ճանչնամ ճակատամարտին բուն ընթացքը։

Վօլցօկըն ուզեց պատասխանել, բայց Ռուքթուսով չի թոյլատրեց իրեն։

— Թշնամին ձախ թեւին վրայ վանուած է և աջ թեւին վրայ պարտուած։ Եթէ դէշ տեսեր էք, պարո՛ն, ձեր չճանչցածին վրայ խօսելու իրաւունք չունիք։ Վերադարձէք զօրավար Պարքլէյին մօտ, և ըսէք իրեն թէ կը վախնամ որ վաղը անպատճառ յարձակում ըլլայ Թշնամիին վրայ։

Բոլոր ներկաները լուռ կը մնային և չնչասպառ ծերուկ զօրավարին դանդաղ չնչառութիւնը միայն կը լսուէր։

— Ցրանսացիք ես մղուեցան ամբողջ գծին վրայ և փառք կուտամ Աստուծոյ և մեր քաջամարտիկ բանակին, Թշնամին յաղթուած է։ Եւ վաղը պիտի վռնտենք զայն մեր ռուսական ուրբ հողէն։

Ռուքթուսով խաչակնքեց և յանկարծ հեկեկաց, արցունքներէն հեղձամղձուկ։

Վօլցօկըն ուսերը թոթվեց և ծամածռում մը ընելով, քաշուեցաւ, «ծերուկ պարոն»ին քմահաճոյքէն զարմացած։

— Ահա՛ դիւցազունս, ըսաւ Ռուքթուսով, խօսքը ուղղելով Թուխ ու գիրուկ գեղեցիկ զօրավարի մը՝ որ կը հանդէր։

Բէվաքին էր, որ ամբողջ օրը Պօրտոհնոյի դաշտին գլխաւոր կէտին վրայ անցուցած էր։ Յայտարարեց թէ զինուորները ամուր կեցած էին իրենց տեղերը և թէ Ֆրանսացիք չէին համարձակեր այլեւս յարձակիլ։

ՔուԹուսով ըսաւ Ֆրանսերէն.

— Դուք ուրիշներուն ըրածին պէս չէք մտածեր թէ պէտք է նահանջենք։

— Ընդհակառակն, պատասխանեց Բէվաքի, անորոշ ընդհարումներու մէջ յաղթականը ան է որ աւելի յամառութիւն ցոյց կուտայ։ Ես այն կարծիքը ունիմ որ...

— Բայաարով, դարձեց ՔուԹուսով իր թիկնապահին, նաեւ և վաղուան համար օրակարգս գրէ։ Իսկ դուն, ըսաւ ուրիշ թիկնապահի մը, գծին չուրջը ըրէ և իմացուր ամբողջ բանակին թէ վաղը պիտի յարձակինք։

Եւ չնորհիւ այս խորհրդաւոր կապին, որ բանակին մէջ միեւնոյն ոգին կը պահպանէ, որ պատերազմի ջիղը կը կազմէ, ՔուԹուսովի խօսքերն ու վաղուան ճակատամարտին իր օրակարգը միաժամանակ տարածուեցան բոլոր չարքերուն մէջ։ Որովհետեւ ՔուԹուսովի ըսածը ճարտար բաղադրութիւններու արդիւնք չէր, այլ վերին հրամատարին հոգիին ներքին ղգացումը, որ մէն մի Ռուսի ներքին ղգացումը կը պարունակէր։ Իմանալով որ վաղը թշնամիին վրայ պիտի յարձակին, իրենց ներքին բաղձանքին հաստատութիւնը այսպէս ստանալով, ծիւրած, վարանոտ զինուորները կրկին սիրտ առին և միխիթարուեցան։

Լ Ե ։

Անարէյ իշխանին զօրագունդը պահեստներուն մաս կը կազմէր, որ անգործ մնաց մինչեւ ժամը երկու Սմոլենսկովի ճամբուն հեռանալի ահռելի կրակի մը ազդեցութեան տակ։ Ժամը երկուքին զօրագունդը, որ արդէն երկու հարիւրէ աւելի մարդ կորսնցուցած էր, վարպակի կոխուած արտին վրայ յառաջացաւ, ճիշդ տեղը, Սմոլենսկովքի և հողաբլուրին ա՛յն մարակոցին միջեւ, ուր ա՛յնքան հազարաւոր մարդիկ պիտի չարդուէին նոյն օրը, և որուն վրայ այս միջոցիս թշնամին կ՛ուզղէր քանի մը հարիւր թնդանօթներու համախումբ կրակը։

Զօրագունդը իր ամբողջութեան մէկ երրորդ մասն ալ կորսնցուց առանց այդ տեղէն երեսլու և առանց հրացան մը պարպելու։ Առջեւօք, և մանաւանդ աջակողմը, թանձր ծուխին մէջ կը գոռային թնդանօթները, և այս խորհրդաւոր մթնոլորտին մէջ անդուլ կը թռչէին գնդակներ իրենց օձագալար արագ չչիւնով և ռումբերը յարթադոյն բզզիւնով։ Մերթ, զոգցես փոքր ինչ հանգիստ տալու համար մարդոց, քառորդ ժամ մը կ՛անցնէր՝ որու միջոցին գնդակներն ու ռումբերը կը թռչէին իրենց զլուխներուն վերեւ։ Ուրիշ անգամ մը մէկ վայրկեանի մէջ քանի մը մարդիկ կը տապալէին և անդադար մեռելք կը վերցնէին ու վիրաւոր կը տանէին։ Յարդ չզարնուողները, մէն մի նոր հարուածի իրենց կեանքին հաւանականութիւնը նուազած կը տեսնէին։

Զօրագունդը հինգ հարիւր քայլ միջոցներով դա-

սակներէ կը բաղկանար, բայց ասոր հակառակ բոլոր մարդիկ լուռ և ախուր էին։

Մարդոց յանձնարարուելեայ գեհենը նսեմել, ոմանք կը զբաղէին չակերտ իրենց վերարկուներուն ծալքերը, զորս իսկոյն կ'աւրէին. ուրիշներ սուիններուը կը չփէին ձեռքերով փոչիացած չոր կաւով։ Ուրիշներ կօշիկներ կը հանէին, կարգի կը դնէին իրենց առջեւ զուգայ իրենց ոտքերը չրջապատող լաթերը և կը հագնէին իրենց կօշիկները։ Ուրիշներ յարդէ անակներ կը չինէին կամ խաղանէ ցցպատնէշներ կը հիւսէին։

Ամէնքը իրենց զբաղումներով մասասոյղ կը թուէին։ Երբ պատգարակները կը չարժէին կամ երբ մուխին մէջէն կը նշմարուէին թշնամիին առուաւր կոյտերը, ո՛չ ոք այն կողմը կը նայէր։ Երբ հրեանին կամ հնձկազօրքը կը չարժէին ճամբայ ելլելու համար, ամէն կողմէ քաջալերական բացագանչութիւններ կը թնդային։ Բայց մարդիկը ամէնէն աւելի չահագրգռող բանն էին ճակատամարտէն օտար դէպքերը կամ միջադէպերը, որպէս թէ բարոյապէս չարչարուած այս մարդոց ուշադրութիւնը ամենօրեայ կեանքի այդ երոզութիւններուն վրայ կը հանգչէր։ Այսպէս ընդհանուր ուշադրութիւն հրաւիրեց կասիայի գոյնով չաս պզտիկ շուն մը, որ Աստուած գիտէ ո՛րկէց գալով չարքերուն մէջ երեւան եկաւ պոչը օդին մէջ, և յանկարծ կազկանձիւնով մը թեթեւօրէն չեղեցաւ իրեն մօտ պայթող գնդակէ մը։ Ամբողջ զօրագունդին մէջ աղաղակներ և ծիծաղներ բղխեցան։ Դժբախտաբար այս տեսակ զբաղումները քանի մը վայրկեան միայն կը տեւէին։ Ուժը ժամէ ի վեր և աւելի մարդիկը մահուան յաւիտենական սպառնալիքին տակ էին, և իրենց գունաթափ ու քայքայուած դէմքերը հետզհետէ կը գալկանային ու կը մթնային։

Անարէյ իշխան գունատ ու մութ, իր զօրագունդին բոլոր մարդոց պէս, մարգը կը չափէր վարանակի պէս

մօտ, գլխիկոր, ձեռքերը կռնակը կապած։ Ո՛չ ձեռնարկելիք բան մը ունէր ո՛չ ալ հրամայելիք։ Ամէն ինչ ինքնիրեն կ'երթար, ճակատէն մեռելները կը վերցնէին, վիրաւորները կը տանէին և չարքերը կը վերակազմուէին։ Եթէ քանի մը զինուոր աչ ու ձախ խոսորէին, իսկոյն իրենց տեղերը կը գտնային։ Սկիզբը իշխանը խորհած էր թէ իր պարտաւորութիւնն էր քաջալերել զինուորները, բայց չուռով համոզուեցաւ թէ անոնց սովրեցնելիք բան մը չունէր։ Իր հոգիին, ինչպէս նաեւ մէն մի զինուորի ուժերը անգիտակցաբար կը ձգտէին իր կացութեան զարհուրանքը չզգալու։

Անարէյ իշխան ոտքերը կը քաշկրտէր, խոսք չասելով և կօշիկները ծածկող փոչին դիտելով։ Կամ մեծ ծաքայլ կ'ընթանար, չանալով ոտքերը զետեղել հասկաքաղներուն մարդին մէջ դրոշմուած հետքերու վրայ, կամ իր քայլերը կը համրէր, հաշիւ ընելով գումարելու համար թէ քանի քայլ ընելու էր քիլոմէթրի մը համարժէքը ունենալու համար, կամ ապահովի ծաղիկներ կը քաղէր, ձեռքերուն մէջ կը փչրէր զանոնք և անոնց ուժով ու կծու հոտը վեր կը քաշէր։

Երեկուընէ իր ուղեղին մէջ եղած աշխատութենէն այլեւս ոչինչ կը մնար։ Բացի մը վրայ չէր մտածեր. իր յոգնած ականջով մութ կ'ընէր մեքենային չչուկները, ժխորները, կ'որոշէր զնդականերուն չհասիւնը հրացանները հարուածներուն ճարճատիւնէն, իր մարդոց հազար անգամ տեսած դէմքերը կը դիտէր և կը սպասէր։

Շհասի՛ւն մը և որոտումի հարուա՛ծ մը... և Անարէյ իշխանէն երկու քայլ անդին չոր հողը բացուեցաւ և գնդակը անհետացաւ եղաւ։ Ակամայ սարսուռ մը ընթացաւ իր ողնահարին մէջ։ Դարձեալ նայեցաւ չարքերուն, խուռն ամբոխ մը կը կուտակուէր երկրորդ վաշտին մօտ, ուր յայտնապէս չատ սպանեալներ եղած էին։

— Պարոն Թիկնապա՛հ, գոչեց Անարէյ իշխան, ըսէք մարդոց որ խումբ խումբ չհաւաքուին...

Թիկնապահը հրամանը զորձադրեց և դարձաւ դէպի իշխանը։ Միւս կողմէն վաչկան հրամատարը կը յառաջանար անոր կողմը։

— Զգո՛յշ գնդակէն, գոչեց պինուար մը ահաբեկ ձայնով։

Եւ արդարեւ ռումբ մը օդին մէջ չկրակ, սպացքի պահուն սպասուող Թաչուճի մը պէս ինկաւ Անարէյ իշխանէն երկու քայլ անդի, հրամատարին ձիուն մօտ։

Ձին, առանց ինքնիրեն հարցնելու թէ վախցած էլլալը ցոյց տալը աղէ՞կ էր թէ գէշ, փռնգտաց, ետևի ոտքերուն վրայ կանգնեցաւ և կողմնակի ոստում մը ըրաւ։ Կնդանիին անուսաբաժիը մարդոց փոխանցուեցաւ։

— Գետի՛ն, ամենքդ գետի՛ն ինկէք, գոչեց Թիկնապահը՝ հողին վրայ երկարելով։

Անարէյ իշխան կանգնած կը մնար վարանոտ։ Ծխաչունչ ռումբը հոլի մը պէս կը չրջչրջէր իրեն ու Թիկնապահին միջեւ, դաշտին ու մարդին սահմանին վրայ, ապտնթի մացաւին մօտ։

— Ի՞նչպէս չէք ամչնար, տէ՛ր սպայ, ըսաւ Թիկնապահին։

Խօսքը չլմնցուց... Մխաժամանակ պայթիւն մը լսուեցաւ, կտրուած պատուհաններու ժխոր մը, զգածուեցաւ վառօդին հղձուցիչ հոտը և Անարէյ իշխան քովնի ոստում մը ըրաւ, Թեւերը վերցուց և ինկաւ կուժքին վրայ։

Քանի մը սպաներ չրջապատեցին զայն։ Արիւնի խաչոր բիծ մը տարածուեցաւ զալարիքին վրայ իր կողին աջ կողմը։

— Է՛ ուրեմն, առաջ ելէ՛ք, գոչեց խակոյն պատգարակները կրող քալաքապահներուն։

Մուժիկները Անարէյ իշխանը անուենկէն և սպառազինքներէն բռնեցին, բայց ոչ մէկ հնճեճանք մը արձակեց և մարդիկը իրարու երես նայելով վար դրին զայն։

— Առէ՛ք տարէք, այլեւս բան մը չզգար։

Մարդիկը դարձեալ Անարէյ իշխանին Թեւերէն մըսան և պատգարակի մը վրայ փռեցին զայն։

Փոխադրեցին անտառ, ուր հիւանդանոցի սպասարկութիւնը գետեղուած էր երկաք վրաններու տակ։ Ցաբաժիններուն ներքեւ կը գտնուէին բեռնակառքերը և ձիերը՝ որոնք վարակ կուտէին, և ճնճղուկներ չուրջնակի կը Թռչտէին և կը հաւաքէին գետինը ինկած հաւասիկները։ Ագռաւներ արիւնը հոտոտելով ծառէ ծառ կը Թռչէին անհամբեր կրկռանքներով։ Վրաններուն բոլորտիքը, երկու տէսեաթինէ աւելի տարածութեան մը վրայ արիւնաչաղախ մարդիկ, նստած կամ կանգնած։ Վիրաւորներուն չուրջ կը հաւաքուէին ախուր և ուշադիր դէմքով պատգարակիրները զորս սպաները ի զուր կը ճամրէին։ Սառնց հնազանդելու կը կենային հոն պատգարակներուն կռթնած, և կարծես իրենց աչքերուն տակ գտնուած տեսարանին նչանակութեան խորը Թափանցելու համար, իրենց մօտ անցած դարձածները կը դիտէին։ Վրաններէն կը խուսէին տառապանքի ոռնումներ կամ կիզկիջական հեծեծանքներ։ Երբեմն օգնական վիրաբոյժները զուրս կ'ելլէին ջուր բերելու, և մատռվնին ցոյց կուտային Թէ ո՛ր վիրաւորները պէտք էր հիւանդարան կրել։

Իրենց կարգին սպասաւորները կը հռնդային, կը հեծէին, կուլային, կ'աղաղակէին, կը հայհոյէին, օդի կ'ուղէին։ Ոմանք կը բանդագուչէին։

Անարէյ իշխան, զօրագունդին հրամատարի իր հանդամանքով, դարմանուելի սպասող վիրաւորներուն մարմիններուն վրայէն փոխադրուեցաւ իր մարդոց կողմէ վրաններէն մէկուն աւելի մօտ, ուր վար դրին զայն սուժամաբար։

Աչքերը բացաւ և երկար ատեն բոլորտիքը անցած դարձածէն բան մը չհասկցաւ։ Յանկարծ յիշեց մարգը, ապահենթը, դաշտը, չրջչրջող սեւ ճախարակը։

Իրմէ երկու քայլ անդին բարձրահասակ, գեղադէմ ենթասպայ մը, գլուխը փաթթուած, բարձրաձայն կը խօսէր։

— Եթէ տեսնէիք թէ ինչպէս ընդունեցինք զայն վարը, մինչեւ իսկ թագաւորը գերի բռնեցինք։ Եթէ այդ պահուն պահեստները օգնութեան գային մեզի, անպարտելի պիտի ըլլայինք զայն, նոյն իսկ անունն ալ պիտի չնչէինք։

Անարէյ իշխան միւսներուն պէս ինք ալ անոր կը նայէր փայլուն աչքով և զգայ կազդուրիչ զգացում մը։

Բժիշկներէն մին, արիւնով ներկուած զենջակի մը մէջ, փոքրիկ ձեռքերը կարմիր բիծերով, և բեմամասին ու ճկոյթին միջեւ սիկառ մը բռնած, վրանէն դուրս կու գար։ Գլուխը վեր առնելով սկսաւ ամէն կողմ նայիլ, վեր, վիրաւորներուն վրայէն։ Յայտնի էր թէ վայրկեան մը հանդչիլ կ'ուզէր։ Ժամանակ մը գլուխը ալ ու ձախ դարձնելէ վերջ, հառաչ մը արձակեց և աչքերը կախեց։

— Ուրե՜մն, բաւ օգնական վիրաբոյժին, որ իրեն ցոյց կուտար Անարէյ իշխանը. հրաման առաւ Պոլքօնսքին վրան բերելու։

Վիրաւորներուն բազմութեան մէջ դժգոհութեան մռմռուք մը վազեց։

— Նոյն իսկ անդիի աչխարհի մէջ հարուստները միայն տեղ ունին, արտաց անոնցմէ մին։

Անարէյ իշխանը փռեցին սեղանի մը վրայ, որուն մաքրութիւնը կը վերջացնէր օգնական վիրաբոյժ մը հիւանդէ մը վերջ, բայց Պոլքօնսքի չէր կրնար որոշապէս ճշդել վրանին մէջ անցած դարձածը։ Ամէն կողմէ բաղձացող ճիչերը, իր դիտերուն, փորին ու կռնակին մէջ զգացած ցաւերը խորասուզած էին իր ուշադրութիւնը։ Բոլորտիքը տեսածը կը հաւէր մարդկային մեռած ու արիւնաթաթախ մսի միակ ապատորութեան մը մէջ, որ ամրողջ վրանը լեցուցած էր, ինչպէս քանի մը չաթմ առաջ Օգոստոսի տաք օր մը նոյն մեռած ու արիւնաթաթախ միսը լեցուցած էր Սմոլէնսքի ճամբուն ցեխոտ չրակոյտը։

Վրանին մէջ երեք սեղան կար. երկուքին վրայ գործողութիւն կը կատարուէր, երրորդը վերապահուած էր Անարէյ իշխանին։ Ժամանակ մը այնպէս թողուեցաւ, և կրցաւ ակամայօրէն տեսնել միւս սեղաններուն վրայ անցած դարձածը։

Սմէնէն մօտ սեղանին վրայ նստած էր Թաթար մը, գլուխը ինկած համազգեստէն դատելով հազախ մը։ Զորս զինուորներ բռնած էին զայն, ակնոցաւոր բժիշկը միսերը կը վրցնէր անոր դնդերատ, կասիայի գոյն կըռնակին մէջ։

— Ո՜ւխ, ո՜ւխ, ո՜ւխ... կարծես կ'ուռնար թչուառը՝ դէպի երկինք բարձրացնելով ատիակ քիթով և ցայտուն ծամելիքով թուխ դէմքը։

Սկսաւ մաքառիլ և կաղկանձել յամր ու հնչուն ձայնով։

Միւս սեղանին վրայ փռուած էր կռնակին վրայ բարձրահասակ մարդ մը, գլուխը հետեւ նետուած. իր դանդուր մազերուն գոյնը և գլխուն ձեւը իրեւ ծանօթ Անարէյի ուշադրութեան առարկայ դարձան։ Քանի մը օգնական վիրաբոյժներ այս մարդուն կուրծքին վրայ ծռեցան և անչարժ բռնեցին զայն։ Իր սրունքներէն մին, հատ, ձերմակ ու գիրուկ, անդադար կը տարուբերէր անդուռ չղաձգութիւններու մէջ միւսին վրայ, բոլորովին կարմիր. գործողութիւն կը կատարէին բժիշկները։ Մարդը կը հեկեկար չզայնական չարժտուքներով։

Թաթարին գործողութիւնը լմնցնող բժիշկը ձեռքերը սրբելով Անարէյ իշխանին մօտեցաւ, դէմքին վրայ ակնարկ մը նետեց և ուժգնօրէն մէկ կողմ քաչուեցաւ։

— Հանուեցուցէ՛ք, ինչի՞ կը սպասէք, գոչեց իր օգնականին:

Երբ ասիկա, թևզանիքները սթխած, սկսաւ փութով հանել անոր զգեստները, Անարէյ իշխան յանկարծ յիշեց իր առաջին մանկութեան մէկ տեսարանը: Բժիշկը վերքին վրայ ծռեցաւ, չօշափեց զայն, և խոշոր հառաչ մը արձակեց: Նշան մը ըրաւ իր ընկերներուն. վայրագ ցաւ մը զգայազուրկ ըրաւ Անարէյ իշխանը: Երբ ուշքերեցաւ, զիսաին կոտրատած ոսկրները հանուած էին արդէն, մսի պատառներ կարուած և վէրքը դարմանուած: Մարդիկ ջուր կը սրսկէին երեսին: Աչքերը բանալուն պէս, բժիշկը վրան ծռեցաւ, առանց խօսելու չրթունքներէն համբուրեց զայն և քաշուեցաւ: Այս տուր ցաւէն վերջ Անարէյ իշխան երկար առնէ ի վեր չճանչցած ուրախութիւն մը զգաց:

Միւս վիրաւորին մօտ, զոր Անարէյ իշխան կարծեց ճանչնալ, բժիշկները կը փութային, և կը ջանային հանդարտեցնել զայն:

— Ցոյց տուէ՛ք ինծի, ցուցուցէ՛ք ինծի. ո՜հ, ո՜հ... կը հեկեկար սարսափի ու համակերպութեան ձայնով մը:

Ենթակային ցոյց տուին իր կարուած սրունքը կօշիկին մէջ սառած արիւնով մէկտեղ:

— Ո՜հ, ո՜հ... լացաւ կիսով մը պէս:

Բժիշկը, որ կ'արգիլէր Անարէյ իշխանին՝ ենթակային դէմքը տ անելը, քաշուեցաւ:

— Աստուա՛ծ իմ, այս ամէնը ինչ կը նշանակէ: Հոս ի՞նչ բան ունի ասիկա, ըսաւ ինքնիրեն Անարէյ իշխան:

Հեկեկացող եղկելի և ուժասպառ վիրաւորին մէջ ճանչցաւ Անաթօլ Քուրակինը...

«Այո՛, ինքն է, այս մարդը ցաւագինօրէն և ներքնապէս կապուած է իմ կեանքիս», խորհեցաւ Անարէյ իշխան, որ տակաւին լաւ մը չէր ըմբռներ իր տեսածը:

Եւ յանկարծ յիշեց Նաթաշան, ինչ կերպով որ տասած էր 1810ին առաջին անգամ պարահանդէսին մէջ իր նուրբ պարահոգով ու բարակ բազուկներով, նոյն սարսափահար, բայց խանդավառութենէ կարմ ու պատրաստ դէմքով, և այդ օրիորդին համար իր սէրը վերարծարծուեցաւ իրեն մէջ ամէն ժամանակէ աւելի ուժգնութեամբ: Այն տեսն հասկցաւ իրեն և արցունքներէն ուռեցած աչքերով պինդը անդիտակցաբար դիտող այս եղկելին միջեւ դոյութիւն ունեցող կապը:

Անարէյ իշխան յիշեց ամէն բան, և զմայլական արդահատանք մը և սիրոյ զգացում մը լեցուց իր երջանիկ սիրտը այս մարդուն հանդէպ:

Անարէյ իշխան չկրցաւ երկար տեսն իր արցունքները զսպել, և կարեկցութենէն կուլար մարդկային կեանքին, իր սեփական կեանքին և իր մոլորանքներուն վրայ:

Լ.Ե.

Դիակներով և վիրաւորներով ծածկուած ճակատամարտի դաշտին տխուր տեսարանը, և տխուր լուրերը զորս Նաբօլէոն կը ստանար մեռած կամ վիրաւորուած զօրավարներու մասին, իր երբեմնի ամենակարող ձեռքին անկարողութեան գիտակցութեամբը, անակնկալ տպաւորութիւն մը գործեցին Ցրանասցւոց կայսեր վրայ, որ սովորաբար կը սիրէր այցելութեան երթալ նախճիրի թատերաբեմին՝ կազդուրելու համար իր հոգեկան ուժը: Այդ օրը սակայն տեսարանը այնքան զարհուրելի էր որ իր հոգեկան ուժը, այն հոգեկան ուժը, որուն մէչ կը դնէը իր մեծութիւնն ու իր արժանիքը, պարտուեցաւ: Արտունաք Խորուց ճակատամարտի դաշտը և Շըվարթինօ վերադարձաւ:

Դեղնած, ուռած, դանդաղ, աչքերը պղտորած, քիմքը կարմրած և ձայնը խուզուած, նստած էր իր ծաղմոմին վրայ, յաւակայս ունկնդրելով թնդանօթաձգութիան, առանց աչքերը գետնէն վեր հանելու:

Յաւագին անձկութիամբ մը կը սպասէր իր սկսած այս գործին վախճանին, ա՛յն գործին, զոր դադրեցնելի հնարակ այլ եւս իր ձեռքը չէր: Մարդկային ամենաման զգացում մը պահ մը գերակշռեց կեանքի արուեստական ուրուականին վրայ, որուն երկար տաեներէ ի վեր կը ծառայէր ջերմեռանդութիամբ: Իրեն մէջ կզգար ճակատամարտի դաշտին վրայ իր տեսած առաւպանքներն ու մահը: Գլխուն ու կուրծքին մէջ զգացած ծանրութիւնը տառապանքի ու մահուան մտապատանք մը կը թելադրէր իրեն: Այդ պահուն ո՛չ Մոսկուա կը հարցնէր, ո՛չ յաղթութիւն ոչ փառք, բանի մը միայն կը զգար, հանդարտութիան, հանգիստի, ազատութիան:

Սեմիօնովսքի եղած միջոցին, հրեաններին պետը առաջարկեց իրեն քանի մը մարտկոցներ զրկել բարձունքներուն վրայ՝ Բնիագքօվօ համախմբուած ռուս զօրքերուն դէմ կրակը զօրացնելու համար: Նաբօլէոն հաւանեցաւ այս կարգադրութիան, և հրաման տուաւ անոր իմացնել իրեն այդ մարտկոցներուն ընկերք ապատրուաստիլը: Թիկնապահը եկաւ ըսաւ իրեն թէ հակառակ Ռուսերուն դէմ ուղղուած երկու հարիւր թնդանօթներուն, անոնք պինդ կը կենային:

— Մեր կրակը կը հնձէ ամբողջ չարքեր, բայց տեղերնէն չեն երերար, ըսաւ թիկնապահը:

— Սէվէրին պէտք ունիք, ըսաւ Նաբօլէոն խուզուած ձայնով մը:

— Տէր Սրքայ...

— Այսինքն աւելի՞ կ'ուզեն: Ի՛ ուրնին, դռնապետ ի՛ք պիրենք:

Տանեակ հազարաւոր մարդիկ զանազանակ հանդերձներով և այլաձեւ զէնքերով կը ծածկէին դաշտերը և մարգերը, ուր գարերով Պօրօտինոյի, Կօրքիի, Շեվարտինոյի և Սէմիօնովսքի գիւղացիները իրենց հօտերը արածած ու հնձած էին: Հիւանդարաններուն դրսած վայրերուն վրայ հոգն ու խոսք արիւն կը քամէին: Վիրաւորներ, բարդ ի բարդ, քայքայուած դէմքով, կը թափառէին ապաստան մուրալով: Ուրիչ մարդիկ, խումբ խումբ, ծիւրած ծնգած և սովատանջ, իրենց պետերուն առաջնորդութիամբ կը քալէին: Ուրիշներ տեղերնին կեցած կը չարունակէին կրակ ընել:

Ճակատամարտի ամբողջ դաշտին վրայ, ա՛յնքան զուարթ ու ա՛յնքան գեղեցիկ, սուխիներու չռիւնով և ծուխերով, որոնք կը ծփային այգական արեւուն տակ, այդ ժամուն կը տարածուէր տամուկ ու սեւ մառախուղ մը, գաճի ու արիւնի ժանալից հոտ մը բուրելով: Ամպ մը ճաթեցաւ և սկսաւ անձրեւ տեղալ դիակներուն, վիրաւորներուն, երկչոտներուն, սովատանջներուն և վարանոտներուն վրայ:

Մարդիկ սքողած, անհանգիստ, և անհանուստ, թընդոտմի երկու բանակներուն մէջ, կը սկսէին իրենք իրենցմէ հարցնել թէ պէ՞տք է չարունակել բնաջնջումը: Եւ բոլոր դէմքերուն վրայ կը դիտուէր վարանքը:

Բայց թէեւ այս ճակատամարտին վերջերը մարդիկ կը զգային իրենց գործին բոլանդակ զարհուրանքը, թէեւ երջանիկ պիտի ըլլային դադրեցնելով զայն, խորհրդաւոր այժ մը տակաւին կը չարունակէր վարել զանոնք. և քրանաթաթախ, արիւնազանգ ու փոչեվից, թնդանօթաձիգները՝ որոնց երեքէն մին միայն կը վերապրէր, հեզհետէ խանջ ու վատակարեկ, կը լեցնէին մահացան գործիքները, նշանառ կ'ըլլային, պատրոյգը կը վառէին, և ռումբերը կը չարունակէին երկուսաեք թռչիլ և չախչախել մարդկային չաղիղը: Եւ սարսափի այս գործը, որ չի կատարուիր մարդոց կամքով, այլ Անոր՝

որ մարդիկն ու ապարանքը կը կառավարէ, չարունակեց։ Ռուս բանակին քայքայուած անկազմ վերջապահները տեսնող մը պիտի ըսէր թէ Ֆրանսացիք պզտիկ հիգ մըն ալ պիտի ընէին և ահա ռուսական բանակը անհետ պիտի ըլլայ։ Բայց Ֆրանսական բանակին վերջապահներն ալ տեսնող մը պիտի ըսէր թէ ճիգ մը միայն կը բաւէ Ռուսերուն, և ահա Ֆրանսական բանակը պիտի չախչախուէր։ Բայց ո՛չ Ֆրանսացիք ոչ Ռուսք չըրին այդ ճիգը, և ճակատամարտին բոցը մարեցաւ յուշիկ։

Ճակատամարտի ոկիզբը, Ռուսք Մոսկուայի ճամբուն վրայ էին լայնկու համար զայն թշնամիին առլեւ, և ճակատամարտին վախճանը գտաւ պիրենք միեւնոյն դիրքին մէջ։

ԼԶ։

Քութուսով իր զօրավարներէն չրջապատուած մարկ կ՚ընէր կացութեան վրայ անոնց յայտնած սարքեր կարծիքներուն. իր դէմքը հետզհետէ մտահոգ ու թախծալից կը մնար։ Իրեն չուրջ բոլոր ըսուածներէն մէկ բան միայն կը յայտնուէր որոշակի. այլ եւս ո և է նիւթական հնարաւորութիւն չկար Մոսկուան պաշտպանելու։ Եթէ տաք գլուխ վերին հրամատար մը հրաման տար ճակատամարտ մղելու, սարսափելի չփոթութիւն մը տեղի պիտի ունենար, բայց ճակատամարտ պիտի չըլլար։ Կուսակցութեանց պետը, նոյն իսկ զինուորները, որ անոնք ալ կը պատճառաբանէին, կը խոստովանէին թէ դիրքերը անհնարին էին, և պիտի չերթային կռուիլ՝ նախապէս վստահ ըլլալով պարտութեան վրայ։ Եթէ Պէօնիկսըն կը պնդէր դիրքին պաշտպանութեան համար և եթէ ուրիշ զօրավարներ տակաւին կը վիճաբանէին այդ մասին, ասիկա պարզապէս պատրուակ էր կռիւի և մեքենայութեան, Քութուսով աղէկ գիտէր ասիկա։

Պէօնիկսըն բարձրաբարբառ ցուցադրելով իր ռուսական հայրենասիրութիւնը, որ Քութուսովի ծամածռիկ կուտար իր դէմքը, կը չատագովէր Մոսկուայի պաշտպանութիւնը։ Քութուսովի վրայ պիտի ձգէր, իսկ յաջողութեան պարագային՝ ամբողջ արժանիքը իրեն պիտի վերագրէր և մերժումի պարագային իրեն պատրուակ մը կը վկրաբերէր Քութուսովը ամբաստանելու համար իբրեւ ոճրագործ մը Մոսկուայի լքումին։ Բայց Քութուսովի միտքը կը չարչարուէր բոլորովին ուրիշ հարցումով մը, որուն պատասխան չէր գաներ, «Կարելի՞ բան է միթէ որ ես ըլլամ թողուցողը որ Նաբօլէոն մինչեւ Մոսկուա հասնի։ Եւ ինչպէս եղաւ որ գործը մինչեւ Մոսկուա հասաւ։ Եւ ի՞նչպէս եղաւ որ գործը մինչեւ հոս եկաւ։ Արդեօք երէ՞կ էր որ Բլաթովի հրաման ղրկեցի քաչուելու, կամ երէկ չէ առջի իրիկուն, երբ թմրած էի, և Պէօնիկսընի հրաման տուի կարգադրութիւններ ընելու, կամ թերեւս ա՛լ աւելի առաջ։ Բայց ամէն պարագայի մէջ Մոսկուա պէտք է լքուի, և պէտք է նահանջի հրամանը տամ։»

Բայց այս հրամանը տալը իրեն համար վերին հրամանատարութեան ջնջումն էր կարծես։ Սակայն իշխանութեան վրայ ըլլալը կը սիրէր, վարժուած էր անոր, և անոր յարակից պատիւները կը փնտռէր, մանաւանդ համոզուած էր որ ինք նախապատմանուած էր Ռուսիան փրկելու, և թէ այս իսկ պատճառաւ ժողովուրդին կամքով ընտրուած էր վերին հրամատար, Ջարին կամքին հակառակ։ Համոզուած էր այդպիսի հանգամանքներու մէջ միայն պիտի կրնար բանակին գլուխը մնալ, թէ ինք միայն ամբողջ աշխարհի մէջ ի վիճակի էր աներկիւղ ինքզինքը ղգալու Նաբօլէոնի հակառակորդը,

և իր տալիք հրամանը միաքը բերելով կը սահմռկեր։ Կանչեց ամէնէն բարձրաստիճան զօրավարներէն մին։

— Անիրա՞ւ եմ, իրաւացի՞ եմ, ասոր պատասխանատուն ես եմ միայն, ըսաւ, մեկնելու համար տալի եղելով։

Երկրորդ օրը, ժամը երկուքին, Ֆիլիպ լուսազգն պահակատունին մէջ, ուր կը բնակէր Անարէյ Սեվասթիանով մուժիկը, զօրավարները ժողով գումարեցին։ Մուժիկին բազմանգամ ընտանիքին այրերը, կիները և աղաքը տունին ետևի սենեակին մէջ խռնուած էին։ Անարէյին թոռնուհին՝ Մալաչա՝ միայն, տասնըվեց տարեկան աղջիկ մը, որուն կատր մը չաքար տուած էր աղնուաչուքը թէյի պատճ, համարձակեցաւ մնձ պահակատունին ջերմուկին վրայ մնալ ուրիշ երիչտուխեամբ և ներքին մնձ ուրախութեամբ կը դիտէր իրարու հետևէ մտնող և տուրքերու պատկերներուն տակ, պահակատուներն ամենեն գեղեցիկ անկիւնին մէջ տեղ բռնող զօրավարներուն համազգեստը և խաչերը։

«Պապան», ինչպէս Մալաչա կը կոչէր Բուխթուսովը, սենեակին մութ անկիւնը ջերմուկին հետևը մնկուսի կը կենար։ Ժամանակ առ ժամանակ կը հեծծէր և բրանէկոթին օձիքը վար կ'իջեցնէր, որ թէևս կոճակը քակուած, խիստ տեղ կ'երևնար վիրին չուրջ։ Զօրավարները ներս մտնելով իրեն կը մօտենային։ Ոմանց ձեռքը կը սեղմէր, ուրիշներուն գլխու նշան մը ուղելով կը գոհանար։ Երբ իր թիկնապահը ուզեց բանալ պատուհանին վարագոյրները, Բուխթուսով ձեռքով նշան ըրաւ անոր չբանալ, և սպան հասկցաւ թէ վերին հրամատրը չէր ուզեր որ իր դէմքը տեսնեն։ Պէօնիկսընի պահակատուն մտնելու առենը միայն Բուխթուսով տեղանեն մօտեցաւ, բայց անանկ մը որ տեղանին վրայ դրուած աչտանակներէն դէմքը չերեսնար։

Պէօնիկսըն վիճաբանութիւնը բացաւ սա՛ հարցումը

դնելով. Պէ՞տք է տանց կռիւ թողուլ Ռուսիոյ տուրքը մայրաքաղաքը թէ պաշտպանել զայն։ Երկարատես լռութիւն մը տիրեց զօրավարներուն մէջեն։ Բոլոր աչքերը Բուխթուսովի վրայ ուղղուեցան։ Մալաչա եւս անոր կը նայէր իր ջերմուկին վրայէն, և որովհետև ինք աւելի անոր մօտ էր, դիտեց որ աղնուաչուքին դէմքը կը կծուէր որպէս թէ պիտի լար։ Իր յուզումը չատ զսպուեցաւ։

— Ռուսիոյ հին ու տուրք մայրաքաղաքը, ըսաւ յանկարծ բարկացոտ ձայնով մը, պէօնիկսընը կապկելով, անոր հայհոյանաբերութեան առտ չէշտը զգացնելու համար։ Պիտի համարձակիմ, Ձ՛րդ Բարձրութիւն, ըսել ձեզի թէ այս հարցումը ո և է իմաստ չունի Ռուսի մը համար։ Սղաչեցի այս պարոններուն որ հոս գան սա՛ պինուորական հարցումին համար։ Աւելի չտնաւո՞ր է Մոսկուան կործանել քանակին հետ, ճակատամարտը ընդունելով, թէ Մոսկուան լքանել տանց ճակատամարտի։ Այս հարցումին վրայ է որ կը փափաքիմ ձեր կարծիքը դիտնալ։

Վիճաբանութիւնը սկսաւ, պէօնիկսըն իր դատը դեռ կորսուած չէր նկատեր։ Ընդունելց Պարքլէյի և ուրիշներուն կարծիքը թէ անկարելի է պաշտպանողական ճակատամարտ մը ընդունել Ֆիլիի մէջ. բայց իր հայրենասիրութիւնը և Մոսկուայի մասին իր սէրը կը թելադրէին իրեն գիշերանց զօրքերը փոխադրել ձախ կողին վրայ և երկրորդ օրը յարձակիլ Ֆրանսացիներուն աջ կողին վրայ։

Կարծիքները բաժնուեցան և խորհրդակցութիւնները սկսան թեր ու դէմ։

— Պարոննե՛ր, ըսաւ Բուխթուսով, չեմ կրնար հանանիլ կոմսին յատակագծին։ Թշնամիին աչքին տակ զօրքերուն չարժուիները միշտ վտանգաւոր են, և պինուորական արուեստին պատմութիւնը իմ ըսածս կը հաստատէ... Այսպէս...

Ռոբթուսով կը թուէր օրինակ մը վիճաւոր հետաքրքրական եւ միամիտ ակնարկ մը սեւեռելով Պէօնիկսընի վրայ։

— Բայց այո՛, իրրեւ օրինակ առնենք Ֆրիլանտի ճակատամարտը, զոր կը կարծեմ թէ կոմսը չատ լաւ յիշելու է... Այս ճակատամարտը չյաջողեցաւ, որովհետեւ մեր զօրքերուն դիրքերը փոխուեցան երբ թշնամին խիստ մօտ էին։

Վիճաբանութիւնը վերսկսաւ, բայց յաճախ ընդհատուեցաւ, եւ զգացուեցան որ խորհրդակցութիւնը ապառած էր։

Այս լռութիւններէն մէկուն մէջտեղ, Ռոբթուսով ըսաւ.

— Պարոննե՛ր կը տեսնեմ որ ուրիշներուն սխալներուն պատիժը ես պիտի կրեմ։

Յամրօրէն գրասեղանին մօտեցաւ եւ յարեց.

— Մտիկ ըրի ձեր կարծիքներուն։ Զեզմէ չատերը համաձայնիք պիտի չըլլան ինծի, բայց կայսր ու հայրենիքին ինծի վստահած իշխանութեամբ պինուած, հրամայեցի նահանջի փողերը զարնել։

Զօրավարները սկսան քաչուիլ միեւնոյն լուռ հանդիսաւորութեամբ, զոր մարդ կը կերպարանէ թաղումէ մը վերջ։

Ռոբթուսով դեռ ժամանակ մըն ալ մնաց իր խորհրդածութիւններուն մէջ խորասուզուած եւ անդուլ ընքներին հարցնելով. «Ի՞նչպէս, ի՞նչպէս այս կէսին հասանք։ Ո՞վ վճռեց Մոսկուայի ճակատագիրը եւ ասոր պատասխանատուութիւնը որո՞ւ կը վիճակի։»

— Ո՛չ, ասոր չէի սպասեր, ըսաւ իր թիկնապահին, որ գիշերը ուշ ատեն վերադարձած էր։

— Հանգիստի պէտք ունիք, Ձե՛րդ Բարձրութիւն, ըսաւ ան որ թիկնապահը։

— Բայց անոնք իրենց ձիերը պիտի ուտեն, Թուրքերուն պէս, դոչեց Ռոբթուսով, առանց պատասխանելու, դիրուկ ձեռքովը սեղանին զարնելով։

ԼԷ։

Երբ Էլէնա Բեթհերսպուրկ վերադարձաւ որքանիքին հետ՝ նեղացուցիչ կացութեան մը մէջ գտնուեցաւ։

Բեթհերսպուրկէն մեկնելէ առաջ, պալատական ամենամեծ անձնաւորութիւններէն մէկուն պաշտպանութիւնը կը վայելէր։ Վիէնայի մէջ մտերմական յարաբերութիւններ մշակեց օտար երիտասարդ իշխանի մը հետ։ Բեթհերսպուրկ դարձին՝ իշխանը և պաշտօնատարը իրենց իրաւունքները կը պահանջէին, և Էլէն պարտաւորուեցաւ լուծել սա՛ խնդիրը, որ ցարդ իր առպարէզին մէջ ներկայացած չէր. երկու անձերուն հետ ալ յարաբերութիւններ պահել առանց վիրաւորելու ո՛չ մին ո՛չ միւսը։

Ի՛նչ որ ուրիշ ոևէ կնոջ վշտից և անգործադրելի պիտի թուէր, վայրկենական վտանգում մը իսկ չպատճառեց Պէզուխով կոմսուհին. պարապ տեղը չէր որ Բեթհերսպուրկի էն խելացի կնկան համբաւը ունէր։ Փոխանակ կեղծելու, խորամանկութեամբ այս կացութենէն դուրս կրնալ ջանալու, Էլէնա պիտական մեծ մարդու մը պէս որ ամէն ուղածը կրնայ ընել, իրաւունքը իր կողմը դրաւ։ Առաջին անգամ որ օտարական իշխանը մտաբերեց յանդիմանութիւններ ուղղել իրեն, իր գեղեցիկ գլուխը յոխորտանքով բարձրացուց և անոր ուսէն վեր նայելով ըսաւ.

— Ասկէց կը ճանչնամ մարդոց եսասիրութիւնը և անգթութիւնը։ Կրնայի՛ սակայն լաւագոյնին սպասել։ Ահա՛ վարձատրութիւնը ինքզինքը զոհող ու տառապող կնոջ մը։ Ձեր Բարձրութիւնը ինչ իրաւունք ունի իմ վրայ պահանջելու որ հաչիւը տամ իրեն իմ համակրու-

թիւններուս և բարեկամութիւններուս: Ան մարդը, որուն կը նախանձիս, օրմէ մը աւելի եղաւ ինծի հա-մար... Ո՛չ, ա՛չ, մի՛ ընդմիջեք զիս: Այո՛, Թերեւս անոր ինծի համար ունեցած զգացումները բացարձակա-պէս հայրական չեն, բայց այս պատճառաւ չեմ կրնար անոր առջեւ զոյգ առնիս դուռը: Ձեր սեռին կը պատ-կանի բարութեան տեղ միշտ ապերախտութիւն հատուց-ցանել: Թո՛ղ Ձեր Բարձրութիւնը գիտնայ թէ իմ ներ-քին զգացումներուս հաչիւը միմիայն Աստուծոյ և իմ խղճիս կուտամ:

Երկինք նայեցաւ և ձեռքը դպցուց ազնւոր կուրծ-քին, որ յուզումէն կ'ելլէր վեր:

— Բայց, սիրելին, Թոյլ առէ՛ք...

— Կարդուեցէ՛ք հետս և ձերդերին ըլլամ:

— Բայց ասիկա կարելի չէ...

— Ձեր հաճիր գիջանիլ կարդուիլ հետս, բսաւ ար-տասուաչղջ:

Իշխանը ակռաամխիթարել զայն, և Էլէնա իր ար-ցունքներուն մէջէն կ'ըսէր թէ արգելք մը չկար իրեն կրկին ամուսնանալու, թէ նախընթացներ եղած էին, թէ բնաւ իր երկանկինը չէր եղած, թէ զոհուած էր իր ծնողքին կողմէ...

— Բայց օրէնքը, կրօնքը:

— Օրէ՞նքը, կրօ՞նքը, հը՛մ... Անոնք պիտի հնար-ուէին միթէ, եթէ չկարենային մեզի ծառայել, բսաւ Էլէնա:

Արքայական Բարձրութիւնը չսա զարմացաւ որ հնք իր խնդրովը ա՛յսքան պարզ պատճառաբանութեան մը չէր հասած և գնաց խորհուրդ առնելու Յիսուսեան ընկերութեան հայր սուրբէ մը, որուն հետ չարունակ յարաբերութիւններ ունէր:

Քանի մը օր վերջ, դիւթական այն հանդէսներէն մէկուն մէջ, զորս Էլէնա կուտար իր Բամմինի-Օսթրով

ամարանոցին մէջ, իրեն ներկայացուցին հրապուրիչ Մ. Ժօպէռը, կարճ պարեգօտով Յիսուսեան մը, որ այլ եւս երիտասարդ չէր, այլ օրուան ձիւնասպիտակ մազերը կը հակասէին իր սեւ պճլտուն աչքերուն: Յիսուսեանը երկար ատեն պարտէզ մնաց լուսաւառութեանց չորով և երաժշտութեան ձայնով էլէնային հետ խօսելու Աստու-ծոյ, Քրիստոսի, Մարիամոս սուրբ սրտին վրայ, ինչպէս նաեւ ա՛յն մխիթարութիւններուն վրայ, զորս միայն ճշմարիտ կրօնքը, ուղղափառ, առաքելական և հռո-մէական կրօնքը կը հայթայթէ իր հաւատացեալներուն այս և հանդերձեալ կեանքին մէջ:

Էլէնա զգածուեցաւ, և քանիցս իրեն ինչպէս նաեւ Մ. Ժօպէռի աչքերուն մէջ արցունքներ եկան և ձայ-ներնին դողաց:

Պարայրը՝ որ այդ պահուն եկաւ Էլէնան հրաւիրել պարի մը, խառնեց անոր խօսակցութիւնը իր խղճին ապագայ վարիչին հետ, բայց հետեւեալ իրիկունը ճիզ-ուիթը առանձին եկաւ և, ա՛յդ օրէն սկսեալ, Պէզու-խով կոմսուհին հանապազօրեայ հիւրը եղաւ:

Օր մը կոմսուհին տարաւ կաթողիկէ եկեղեցին, ուր Էլէնա ծնրադրեց խորանին առջեւ: Հրապուրիչ Մ. Ժօ-պէռ իր ձեռքերը անոր գլխուն վրայ դրաւ, և ինչպէս կոմսուհին պատմեց յետոյ ինք անձամբ, «զգաց թէ կեն-դանաւոր չունչ մը կը թափանցէր հոգիին մէջ»:

Իրեն բացատրուեցաւ թէ չնորհքն էր որ հպած էր իրեն: Իսկոյն երկայն պարեգօտով աբբա մը իրեն մօ-տեցաւ, խոստովանցուց զայն և արձակում տուաւ:

Երկրորդ օրը տուփ մը բերին իրեն որուն մէջ սուրբ հաղորդութիւն կը գտնուէր, և իրեն թողուցին զայն իր պէտքին համար:

Քանի մը օր վերջ Էլէնա ի մեծ ուրախութիւն իրեն իմացաւ թէ ճշմարիտ եկեղեցիին ծոցին մէջ ընդունե-ուած էր, թէ Պապին իմաց տրուած էր, և թէ ի մօտոյ անոր ձեռքէն նամակ մը պիտի ընդունէր:

Բայց Էլէնա որոշեց որ միևնոյն ժամանակ պէտք է պատրաստէր ընկերութիւնը՝ իր նոր կացութիւնը անոր ընդունելու համար։

Ծերունի պաշտօնատարին նախանձը զրգռեց, և ա՛նոր ալ, ինչպէս արքայական բարձրութեան, յայտարարեց թէ իրեն վրայ իրաւունք ունենալու միակ միջոցն էր կին առնել զինքը։ Ծերունի պաշտօնատարը առաջին անգամ երիտասարդ իշխանին չափ յանկարծակիի եկաւ. բայց վերջապէս համոզուած դոյացնել տուաւ իրեն մէջ սա՛ պնդումը՝ որով Էլէնա յայտարարեց թէ իր երիկնի բաժնուած կնոջ մը ամուսնութիւնը օրինորդի մը ամուսնութեան չափ պարզ է։ Եթէ Պէզուխով կռմանին իրեն վրայ նշմարելի ընէր վարանումի կամ ամօթի դոյզն նշան մը, կորսուած էր. բայց միամտութեամբ և պարզմտութեամբ պատմեց իր մտերիմ բարեկամներուն, այսինքն ամբողջ Բեթերսպուրկի, թէ արքայական բարձրութիւնը և պաշտօնատարը իրեն առաջարկութիւն մը ըրած էին, թէ երկուքն ալ կը սիրէր և կը վախնար վիշտ պատճառել մէկուն կամ միւսին։ Իսկոյն ամբողջ Բեթերսպուրկի մէջ լուր տարածուեցաւ ոչ թէ Էլէնա ամուսնալուծուելու փափաք ունէր, այլ թէ թշուառ ու յանկուցիչ Էլէնան վարանումի մէջ էր որոշելու թէ երկու թեկնածուներէն որո՞ն նախապատուութիւն պիտի տար։ Այս ամուսնութեան հնարաւորութեան խնդիրը չէր որ կը յուզուեր, այլ իրարու կը հարցնէր թէ երկուքէն ո՞րը աւելի շահաւոր պիտի ըլլար, և արքունիքը ինչպէս պիտի ընդունէր այս պարագան։

Մինչդեռ, Մարիա Տմիթրիէվնա համարձակեցաւ իր կարծիքը յայտնել։ Պատահանդէսին մէջ Էլէնայի հանդիպելով կնքուց զայն սրտին մէջտեղ, ընդհանուր լռութեան մէջ, և իր առնական ձայնով ըսաւ անոր.

— Կ՛ըմանամ թէ ամուսնացած կիներ կ՛աչխատին կրկին էրիկ գտնել... կը կարծե՞ս թէ քու հնարածդ նոր

բան մը ըլլայ։ Կը սխալիս, աղջիկս, երկար առնէ ի վեր այդպիսի ամուսնութիւնները կ՛ըլլան արդէն... մէջ։

Եւ Մարիա Տմիթրիէվնա իր սովորական չարժուձեւով, սոխակով իր լայն թեզանիքները և բոցանուտ նայուածքներ արձակելով, սկսաւ սրահը չափել մեծաքայլ։

Բայց Բեթերսպուրկի ընկերութիւնը իր հաւատացած բառը միայն միտք պահեց, ձեռքի տակէ իրարու կրկնեցին զայն, կարծելով թէ այս բառին մէջ կը գտնուէր Էլէնան առակելու ամբողջ աղը։

Վասիլի իշխան ամէն անգամ որ աղջկանը հանդիպէր, կ՛ըսէր իրեն.

— Էլէնա՛, սակիք մը ունիմ քեզի, և մէկ կողմ կը տանէր զայն, ձեռքը դէպի տախտակամած քաշելով։ Դիտաւորութիւնդ իմացած եմ... դիտես, սիրելի զաւակս... չատ տաւտոպած ես... սիրտդ ինչպէս որ կը թելադրէ քեզի՝ այնպէս գործէ... Ահա՛ իմ խորհուրդս։

Եւ ծածկելով իր յուզումը, որ քնաւ չէր փոխուեր, իր այտը կը սեղմէր աղջկանը ալտին դէմ և կը հեռանար։

Բիլիբին, որ Բեթերսպուրկի ամէնէն սրամիտ մարդը կը համարուէր միշտ, և Էլէնային անչահախնդիր բարեկամն էր, մին ա՛յն բարեկամներէն զորս միշտ կ՛ունենան վայելուն կիները, և երբեք առաջին դերին չեն անցնիր, օր մը մինակ եղած առնելին իր Էլէնա բարեկամուհիին ըսաւ իր մտածումը անոր դիտաւորութեան մասին.

— Երկարօրէն մտածեցի ձեր պարագան. եթէ իշխանին հետ կարգուիք, յաւէտ կը կորսնցնէք միւսին կինը ըլլալու հնարաւորութիւնը, և ասկէց զատ, դժգոհ պիտի թողուք արքունիքը, իշխանը հոն ազդեցիկներ ունի, մինչ եթէ ծերունի պաշտօնատարը առնէք, անոր ծերութեանը երջանկութիւնը պիտի ըլլաք, և ապագային Արքայական Բարձրութեան համար ամօթ պիտի չըլլայ քնաւ կարգուիլ անոր այրիին հետ։

— Ահա՛ անկեղծ բարեկամ մը, ըսաւ Էլէնա ճառագայթելով, բայց երկուքն ալ կը սիրեմ, և չեմ ուզեր վիշտ պատճառել ո՛չ մէկուն ոչ մէւսին, պատրաստ եմ կեանքս զոհել երկուքին ալ բարւոյն համար։

Բիլիբլին ուսերը թոթուեց, լինչ որ ըսել կ՛ուզէր թէ այդպիսի դժբախտութեան մը առջեւ ձեռքէն բան մը չէր գար. «Ահա՛ թէ լինչ ըսել է հարցումը մէջտեղ դնել, խորհեցաւ։ Ինծի կը թուի թէ նախամեծար պիտի համարէի երեքին ալ կինը ըլլալ։»

— Բայց, ըսէ՛ք ինծի, յարեց, ձեր ամուսինը ինչպէս պիտի մեկնէ այս գործը։ Հաւանութիւնը պիտի տա՞յ։

— Մ՛ո, գիս չա՛տ կը սիրէ, պատասխանեց Էլէնա, որուն յանկարծ ա՛յնպէս թուեցաւ թէ Բիլբլն ալ գինքը կը սիրէր... Իմ երջանկութեանս համար պատրաստ է ամէն բանի...

Բիլիբլին ճակատին մորթը վրայ բերաւ, լինչ որ կը նշանակէր թէ անակնկալ խօսք մը կը պատրաստէր։

— Նոյն իսկ ամուսնալուծուելո՞ւ, ըսաւ Բիլիբլին։

Էլէնա խնդաց։

Էլէնայի մայրը՝ Ռուբակին իչխանուհին՝ ան ալ առնոց կարգէն էր որ կը տարակուսէին իր աղջկան կնքելիք նոր ամուսնութեան օրինաւորութեան վրայ։

Միչա նախանձով կը չարչարուէր, բայց չէր կրնար վերջին որոշումը տալ այս նոր ամուսնութեան համար։ Խորհուրդ հարցուց քահանայի մը, որ ի մեծ ուրախութիւն իրեն, ցոյց տուաւ իրեն Աւետարանին ա՛յն հատուածը՝ որ կ՛արգիլէ ամուսնութիւնը ամուսնալուծուած կնոջ մը՝ որուն ամուսինը ողջ է։ Ծերունի իչխանուհին Ռուբակին՝ իրեն անհերքելի թուող այս փաստերով զինուած՝ առաւն աղջկանը տունը գնաց զայն մխիթարել համար։

— Կը տեսնես, ըսաւ մայրը, Աւետարանին մէջ բառ առ բառ ըսուած է. ան որ կարգուի ամուսնալուծուած կնոջ մը հետ...

— Մ՛ո, մայրի՛կ, ընդմիջեց Էլէնա, պարապ խօսքեր մի՛ ըսէք, դուք բան մը չէք հասկնար։ Իմ կացութեանս մէջ պարտականութիւններ կան։

— Բայց, սիրելի՛ս։

— Մ՛ո, մայրի՛կ, ուրեմն չէք հասկնար թէ սրբազան հայրը, որ երաչխաւորութիւն ունի քահանայ...

Այս պահուս, Պէզուխով կոմսուհիին պատուական սիկինը ծանոյց թէ Ն. Արքայական Բարձրութիւնը սրահն էր և կ՛ուզէր Էլէնան տեսնել։

— Ո՛չ, ըսէ՛ք իչխանին թէ չեմ ուզեր տեսնել զինքը, բարկացած եմ իրեն դէմ, խօսքին տէր չեղաւ...

— Կոմսուհի՛, ամէն մեղքի համար գիտութիւն կայ, ըսաւ ներս մտնելով խարտեաշ երիտասարդ մը, երկար դէմքով ու քիթով։

Ծերունի իչխանուհին յարգանքով ոտքի ելաւ և խոնարհութիւն մը ըրաւ։

Եւ որովհետեւ երիտասարդը անոր կարեւորութիւն չէր տար, Ռուբակին իչխանուհին գլուխովը թեթեւ բարեւ մը տուաւ իր աղջկան և քաշուեցաւ։

«Իրաւունք ունի, խորհեցաւ ծերունի իչխանուհին, որուն բոլոր առարկութիւնները ցրուած էին արքայական բարձրութեան երեւնալովը։ Միայն թէ մեր երիտասարդութեան մէջ, որ այլեւս վերադառնալիք չունի, ինչո՞ւ համար չենք գիտցեր նոյնը ընել։ Դժուար ալ չէր սակայն։»

Ամսուն սկիզբը Էլէնա իր վերջնական որոշումը տուած էր։ Իր ամուսինին գրելով ծանոյց թէ մտադիր էր ամուսնանալ Արքայական Բարձրութեան հետ, թէ ընդունած էր միակ ճշմարիտ կրօնքը, և կը խնդրէր որ Բիլբ կատարէ բոլոր անհրաժեշտ ձեւակերպութիւնները ամուսնալուծման համար, կը վերջացնէր սա՛ խօսքով.

«Կ'ազօթեմ որ Աստուած իր սուրբ և հզօր պաշտպանութեան տակ առնէ քեզ, բարեկամս։

«Բարեկամուհիդ,

«ԻԼԼԻՆՈՒ։»

Այս նամակը Բիէրին բնակարանը տարուեցաւ Մոսկուա, մինչ ան Պօրօտինոյի ճակատամարտին դաշտին վրայ էր։

ԼԸ։

Օգս. 30ին, Բիէր Մոսկուա վերադարձաւ. քաղաքին պատնէշին մօտ հանդիպեցաւ Բօսթօքչին իշխանին։

— Բայց ամէն կողմ ձեզ կը փնտռունք, ըսաւ անոր թիկնապահը. կոմսը պէտք ունի ձեզ տեսնելու. կ'աղաչէ որ երթաք տեսնէք ղինքը չաս լուրջ դործի մը համար։

Բիէր, նոյն իսկ իր բնակարանը չմտած, Բօսթօքչինի մօտ վազեց։ Երբ ընդունելութեան սրահը կը մտնէր, բանակին թղթատարը կոմսին սենեակէն դուրս կու, և իրեն ուղղուած հարցումներուն յուսահատական չարժուձեւով մը պատասխանեց։

Իր կարգին սպասելով, Բիէր յոգնած աչքերովը կը դիտէր սենեակը լեցնող մարդիկը զինուորական, քաղաքային, ծեր ու երիտասարդ, կարեւոր պաշտօնատարներ, սահմանաւորներ և փոքր պաշտօնատարներ։ Ամէնքն ալ դժդոհ կը թուէին և կը խորհրդակցէին վերջին յայտարարութեան վրայ զոր Բօսթօքչին Մոսկուայի պատերուն վրայ փակցնել տուած էր։

«Զինքը դիմաւորելու գացող զօրքերուն չուտ մը միանալու համար, ազնուաչուքը անցած է Մօհաքէն և

ամրացած է ամուր տեղ մը, ուր թշնամին պիտի չկրնայ մեկէն ի մեկ յանկարծակիի բերել ղինքը։ Ազնուաչուքը կ'ըսէ թէ Մոսկուան պիտի պաշտպանէ մինչեւ իր արիւնին վերջին կաթիլը և պատրաստ է փողոցներուն մէջ ալ կռուելու։ Եղբայրնե՛ր, դուք մի՛ նայիք որ հանրային չէնքերը դոցուած են։ Երբ բազուկներու պէտք ունենամ, պիտի կանչեմ քաղաքացիները ու գիւղացիները։ Կը յանձնարարեմ ձեզի կացինը, բայց մ՛ւ տեղի ցիցը։ Եւ աժանին մ՛ւ տեղի լաւ է. Ցրանսացի մը վարսակի կապոցէ մը տեղի ծանր չէ։ Վազը, ճաշէն վերջ, Իւրիսիոյ Աստուածամօրը պիտի դրկեմ հիւանդանոց վիրաւորներուն համար։ Պահեստները պիտի ըննենք և վիրաւորները տեղի չտալով պիտի բուժուին։

«Ես չատ ազէկ եմ հիմա. աչքի ցաւ ունեցայ, բայց հիմա լաւ կը տեսնեմ, չատ լաւ։»

Սակայն, ըսաւ Բիէր, արհեստէն եղող մարդիկ ըսին ինծի թէ անկարելի է փողոցներու մէջ կռուիլ։

— Մենք ալ կ'ըսենք տակիա, պատասխանեցին քանի մը ձայներ։

— Բայց, կո՛մս, ըսաւ յանկարծ Բօսթօքչինի թիկնապահը, ժպիտով մը խօսքը Բիէրի ուղղելով, ձեր ընտանեկան հոգերուն վրայ կը խօսուի, կ'ըսուի թէ Տիւկին կոմսուհին...

— Բան մը չեմ գիտեր, պատասխանեց Բիէր անտարբերութեամբ։ Ինչ ըսին ձեզի։

— Ո՛հ, չըլլալիք բաներ կը պատմուին։

— Բայց ի՞նչ ըսին ձեզի։

— Ըսին թէ կոմսուհին... կը խարհին արտասանման երթալ...

— Կարելի է, ըսաւ Բիէր մտազբաղօրէն բոլորաիքը նայելով։ Եւ ո՞վ է այս մարդը, յարեց ցոյց տալով բարձրահասակ ծերունի մը, ուսը վաճառականներու վերարկուն հագած, ձերմակ խոշոր մօրուքով, ձերմակ յօնքերով և կարմիր դէմքով։

— Այս մա՞րդը։ Վաճառական է, պանդոկատէր Վէրէչակին. անշուշտ ականջդ հասած յայտարարութեան պատմութիւնը։

— Ա՜հ, Վէրէչակինն է ա՛ս, ըսաւ Բիէր ծերունիին հանդարտ դէմքը քննելով և մտածութեան ալեայայտութիւնը անոր վրայ դանել ջանալով։

— Յայտարարութիւնը դրողին հայրն է, ըսաւ թիկնապահը։ Երիտասարդ արիկան բանան է... և գործ պիտի ունենայ։

Նոյն պահուն Բիէր մտաբերեցաւ Թօսթօբչինի մասին։

— Ա՜հ, բարեւ, մեծ հրամատար, ըսաւ այս վերջինը, նշանաւո՞ր հանդիսացաք։ Քաջագործութիւններդ լսեցինք։ Բայց ասոր համար չէ որ ձեզ կանչեցի։ Խօսքը մէջերնիս, սիրելի՛ս, ֆրանմասոն չէ՞ք դուք... Ես ամէն բան գիտեմ, բայց գիտեմ նաև որ մասոն կայ մասոն ալ կայ, և կը յուսամ որ դուք չէք պատկանիր անոնց, որոնք մարդկային ազգը փրկելու պատրուակով կ՚ուզեն Ռուսիան կործանել։

— Այո՛, ֆրանմասոն եմ, պատասխանեց Բիէր։

— Է՛ ուրեմն, սիրելիս, անշուշտ գիտէք թէ Սբեւ-րանցքի և Մակնիցքի ճիշդ տեղերնին ճամբուեցան... Նոյնը ըրինք թղթատարական անօրէն Բլիուչարէվի, և չատ ուրիշներու ալ, որոնք Սողոմոնին տաճար մը կանգնելու պատրուակաւ կը ջանային կործանել իրենց հայրենիքին տաճարը։ Կը հասկնաք թէ պիտի չկրնայի աքսորել տալ թղթատարական անօրէնը, եթէ վտանգաւոր մարդ մը չըլլար։ Արդ, կ՚իմանամ որ դուք ձեր կառքը անոր ղրկեր էք և դուք ձեր վրայ առեր էք վաւերաթուղթերուն պահպանութիւնը։ Ձեզ կը սիրեմ և չեմ ուզեր որ չարիք հասնի ձեզ, և որովհետև ինձմէ երկու անգամ փոքր էք, եղբայրական խորհուրդ կուտամ ձեզի ամէն յարաբերութիւն խզել այդ տեսակ մարդոց հետ, և մեկնիք դուք ալ ասկէց կարելի եղածին չափ չուտ։

— Բայց թղթատարական անօրէնը ի՞նչ բանի համար ամբաստանուած է։

— Ա՛ս իմ գիտնալիք գործս է, և ձեզի չի պատկանիր ասիկա հարցնել ինծի, գոչեց Թօսթօբչին։

— Եթէ անիկա կ՚ամբաստանուի Նաբօլէոնի յայտարարութիւնները ցրուած ըլլալուն համար, ապացուցուած չէ, ըսաւ Բիէր առանց Թօսթօբչինին երեսը նայելու։ Վէրէչակէն բան մը չհասասվանեցա՞ւ մինչ։

— Ասոր չէի սպասեր, գոչեց ա՛լ աւելի ուժով Թօսթօբչին յօնքերը պռասելով։ Վէրէչակին մտանիչ մըն է որ իրեն արժանի պատիժը պիտի ընդունի։ Ձեզ հոս կանչել տուի իմ գործառնութիւնս վիճաբանութեան ենթարկելու համար, այլ խորհուրդ կամ՝ եթէ նախընտրէք՝ հրաման մը տալու համար։ Կ՚ազաչեմ որ ամէն յարաբերութիւն խզէք այդ տեսակ մարդոց հետ և առկէց մեկնիք։ Իմ պաշտօնս է միւսներուն ալ խելքը գլուխը բերել։

Յետոյ, ուշաբերելով, յարեց Բիէրին ձեռքը բարեկամաբար բռնելով։

— Աղգային աղէտքի մը նախօրեակին մէջ կը գտնուինք և ամէնուն հետ քաղցրութեամբ վարուելու ժամանակ չունիմ։ Յաճախ գլուխս կը դառնայ... ուրեմն, սիրելի՛ս, ի՞նչ պիտի ընէք։

— Ոչինչ, պատասխանեց Բիէր առանց աչքերը վեր առնելու և պահելով միևնոյն մտայոյզ դէմքը։

Թօսթօբչին յօնքը պռասեց։

— Բարեկամական խորհուրդ մը կուտամ ձեզի. օձիքնիդ ապկեց ազատեցէք։ Հասկցողին բարեւ։ Երթա՛ք բարով, սիրելի՛ս։

— Ա՜հ, կը մոռնայի կոր, գոչեց, երբ սեմէն կ՚անցնէր։ Իրա՞ւ է որ կոմսուհին Ցիտուսեան հայր սուբերութիւններուն մէջ ինկեր է։

Բիէր պատասխան չտուաւ, և դուրս ելաւ ամէն ժամանակէ աւելի մտածկոտ ու զայրացած։

Երբ առն վերադարձաւ, դիշեր եղած էր արդէն։ Իսկոյն պարտաւորուեցաւ քանի մը հոգի ընդունիլ. յանձնախումբին քարտուղարը, իր վաչկին գնդապետը, և ամենուն հետ ալեւոր էր խօսեր, բայց որովհետեւ բոլոր այդ գործերը այս պահուս չէին հետաքրքրեր զինքը, շուտով մը ճամբեց զանոնք աւելի չուտ մնալ զանուելու համար։

Բացաւ կնոջը նամակը և կարդաց։ Այս ընթերցումը բոլորովին խառնափնդորեց իր գաղափարները։ Անկողինն մտնելու և առանց հանուելու նեղուեցաւ և իսկոյն քնացաւ։

Երկրորդ օրը, արթննալուն, երկար առեն յիշելու հարցուց թէ ո՛ւր էր և ի՞նչ կ՛ուզէին իրմէ։ Երբ իրեն իմացուցին թէ նախքնաննեակին մէջ ապասողներէն մէն կոմսուհիէն նամակ բերող Ֆրանսացին էր, զրաւուեցաւ ա՛յն խռովալից զգացումէն և ա՛յն տեսակ մը վհատութենէն, որոնք երբեմն իր բոլոր անձին կը տիրէին։ Յանկարծ իրեն ա՛նպէս թուեցաւ թէ ամէն բան վերջացած էր, չքոմած, վճռացած էր, թէ այլ եւս ո՛չ յանցաւոր կար ոչ արդար, թէ ապագային ալ պիտի չգանուէր, և թէ իր կացութիւնը անկ էր։

Իր ապասեակը երկրորդ անգամ ըլլալով եկաւ ծանուցանել թէ կոմսուհիին նամակը բերող Ֆրանսացին կը փափաքէր գոնէ մէկ երկվայրկեան տեսակցիլ իրեն հետ, թէ իր «հին բարերար Պասաէվի այրիին կողմէ ալ մարդ եկած էր հաւաքելու ֆրանմասոնական մասնաղարանին գիրքերը, որովհետեւ Տիկին Պասաէվ արդէն մեկնած էր Մոսկուայէն։

— Ա՜հ, այո՛, լմնցրէ որ ապասեն... Ո՛չ, ո՛չ... գնա՛ ըսէ՛ որ հիմա կուգամ...

Բայց ապասեակէն դուրս կլլելուն պէս, Բիէր սեղանին վրայէն գլխարկը առաւ և ուրիչ դուռնէ մը դուրս ելաւ։ Անցաւ երկար նրբանցքէն, և երկու ձեռքերովը

ճակատը չփիլով հասաւ առաջին սանդխակին։ Ծառաներու յատուկ սանդուխը բռնելով բակ իջաւ։ Ո՛չ ոք տեսած էր զայն։ Փողոցին մէջ գտնուելուն պէս՝ կառապանները և աւելածուն նշմարելով պարոնը գլխարկնին հանեցին։ Կառք մը կանչեց և այրի տիկնին Պասաէվի տունը գնաց։

Խօսակցութեան մտաւ իր կառապանին հետ, որ պատմեց իրեն թէ Քրեմլինի մէջ ժողովուրդին գէնք կը բաշխէին, թէ վաղուընէ առաջ ժողովուրդը Թրի-Գօրի պիտի զրկեն, ուր մեծ ճակատամարտ մը պիտի ըլլայ։

Պասաէվի տունին մէջ Բիէր հանդիպեցաւ կրկին անմօրուս և դեղնադէմ կէրասին ծերունիին, զոր հինգ տարի առաջ տեսած էր, երբ առաջին անգամ ծերունի ֆրանմասոնին հանդիպած էր։

Ծերունին Բիէրը մոցուց մութ մատենատեղեակին մէջ ուր երբեք թափանցած չէր առանց մտամփոփութեան զգացումի մը։

Կէրասին մղեակ մը բացաւ և ոտքին ծայրերուն վրայ կոխկռտելով սենեակէն դուրս ելաւ։

Բիէր մտնելու ձեռագիրները պարունակող դարակին և անկէց հանեց ամէնէն կարեւոր վաւերաթուղթերը, սկովտական վաւերական արձանագրութիւնները իր «բարերար»ին ծանօթագրութիւններով ու մեկնաբանութիւններով։ Ձեռագիրը դրաւ փոչոտ սեղանին վրայ, բացաւ և քանիցս կրկին դոչեց, և ձեռքերուն մէջ առնելով գլուխը, երկար առեն մտածկոտ մնաց։

Կէրասին քանիցս նայեցաւ մատենադարանին մէջ և Բիէրը գտաւ միեւնոյն դիրքով։

Այսպէս անցան երկու ժամէն աւելի։ Կէրասին համարձակեցաւ քիչ մը աղմուկ հանել Բիէրին ուշադրութիւնը հրաւիրելու համար, բայց ասիկա չէր իմանար։

— Հրաման կուտա՞ք որ կառքը ճամբեմ, համարձակեցաւ վերջապէս ըսել ծերունի սպասաւորը։

— Ահ, իրա՛ւ է, գոչեց Բիէր յանկարծ ուղէն... Մանկ ըրէ՛, յարեց Կէրասիմի բըռէնկոթին կռճակը բռնելով և վերէն վար ծերունիին նայելով փայլուն, թաց, յուզումնալից աչքերով։ Մանկ ըրէ՛, գիտես որ վաղը ճակատամարտ մը ունի պիտի ունենայ։

— Կ'ըսուի, պատասխանեց Կէրասիմ։

— Կ'ազաչեմ, մի՛ ըսեր մէկուն թէ ո՛վ եմ ես... և ըրէ՛ ինչ որ հիմա պիտի ըսեմ քեզի։

— Պիտի հնազանդիմ քեզի, պատասխանեց Կէրասիմ։ Կ'ուզե՞ք որ ճաշ բերեմ ձեզի։

— Ո՛չ, բոլորովին ուրիշ բանի պէտք ունիմ։ Պէտք ունիմ գեղացիի բաճկոնակի մը և ատրճանակի մը, ըսաւ Բիէր կարմրելով։

— Սմենայն սիրով, ըսաւ Կէրասիմ վայրկեան մը խորհրդածելէ վերջ։

Բիէր օրեան մնացեալ մասը մինակ անցուց իր «բարերար»ին սենեակին մէջ, չափելով զայն անհանգիստ քայլերով, և մրմռալով խօսքեր որոնց իմաստը ինք միայն կրնար հասկնալ։

Կէրասիմ, իր կեանքին մէջ չատ ատրօրինակ բաներ տեսնող ծառայի մը արտայայտութեամբ, առանց զարմանալու ընդունեց Պէզուխով կոմսին այցելութիւնը, և գոգցես երջանիկ էր ծառայելիք տէր մը գտնելուն համար։

Նո՛յն իրիկունը, առանց ինքնիրեն հարցնելու իր ըրածին պատճառը, Բիէրին համար գնեց գգակ մը և մուժիկի բաճկոնակ մը, և խոստացաւ ծպտուած Բիէրին ընկերանալ երկրորդ օրը։

ԼԹ

Մինչեւ Սեպտեմբեր 1, Յրանսացիներուն Մոսկուա մտնելուն նախորդ օրը, Րոսթովհանք մայրաքաղաք մնացին։

Բեթիային զօրագունդ մեկնումէն վերջ, կոմսուհին զանազան երկիւղներու նշաւակ եղաւ։ Այդ ամառը առաջին անգամը ըլլալով անգութ պայծառութեամբ մը իր միտքը կը չարչարուէր սա՛ մտածումէն թէ իր երկու զաւակները պատերազմի մէջ կը գտնուէին, թէ անոնցմէ մին, կամ երկուքն ալ կրնային սպաննուիլ։

Կ'ուզէր ետ կանչել Նիքօլան, երթալ գտնել Բեթիան, Բեթերսպուրկ բերել ատ զայն։ Բայց այս ծրագիրները անիրագործելի էին։ Բեթիա իր զօրագունդին հետ միայն կրնար վերադառնալ, եթէ սակայն ուրիշի մը մէջ փոխադրուած չըլլար։ Նիքօլա բանակին մէջ էր, ճշդիւ չէին գիտեր թէ ո՛ւր, և իր վերջին նամակէն ի վեր, որ կը պարունակէր Մարի իշխանուհիին հետ իր հանդիպումին մանրամասն պատմութիւնը, իրմէ ոևէ լուր առնուած չէր։

Կոմսուհին այլեւս չէր քնանար, և երբ թմրութիւն մը գար վրան, այն ալ ուրիշ բանի համար չէր ըլլար եթէ ոչ՝ երազելու թէ իր զաւակները սպաննուած էին։

Երկար ժողովականներէ և խօսակցութիւններէ վերջ, կոմսը միջոց մը գտաւ իր կնոջ կասկածները հանգստացնելու, Բեթիան մտցուց Պէզուխովի զօրագունդին մէջ՝ որ Մոսկուայի մօտ կը կազմուէր։

Տիկին Րոսթով այսպէս մխիթարութիւնը ունէր իր զաւակներէն մին տեսնելու և զայն իրեն մօտ պահելու։

Կոմսուհին միշտ կ'օրորուէր ա՛յն յոյսով թէ կրնար զայն պահել ճակատամարտի դաշտէն հեռի եղող զօրագունդերու մէջ։ Յորչափ Նիքօլա միայն վտանգի մէջ էր, կոմսուհին կը խորհէր թէ իր անդրանիկ որդին միւսներէն աւելի կը սիրէր, բայց երբ իր Բենիամինը, Բեթիա, չարաճճին, որ տունին մէջ ամէն բան կը կոտրէր, ծոյլ էր դասերուն մէջ, և ամենքն ալ տունին մէջ օձիք կը թոթվէին իրմէ, երբ այս Բեթիան, իր սթափած քիմով, իր կայծկլտուն սեւ աչքերով, հազիւ տասնեկի աղջամաղով ծածկուած իր կարմիր այտերով, ղրկուեցաւ պատերազմող և կռուելէն հաճոյք զգացող այն խոչոր ու ահեղի մարդոց քով, մայրը տեսաւ որ իրօք հիմա Բեթիան աւելի կը սիրէր որքան երբեք չէր սիրած ո՛չ մին իր զաւակներէն։

Միւսներուն, Սօնիայի, իր սիրական Նաթաչայի, նոյն իսկ իր ամուսինին ներկայութիւնը իր վիշտը կ'արծարծէր վոխանակ ամոքելու։

Օգոստ. ամսուն վերջին օրերուն, Բոսթովհանք երկրորդ նամակ մը ստացան Նիքօլայէն։ Այս նամակը չհանդարտեցուց կոմսուհին, ա՛լ աւելի անհանգիստ և աղաւ Բեթիայի մասին։

Թէեւ Բոսթովհանց գրեթէ բոլոր բարեկամները Մոսկուայէն մեկնած էին, և ամենքն ալ պիրկնք կը յորդորէին իրենց օրինակին հետեւելու, կոմսուհին մեկնումի խօսք չէր ուզեր լսել մինչեւ որ չվերադառնայ իր գանձը, իր սիրեցեալ Բեթիան։

Օգոստ. 28ին Բեթիա հասաւ։ Իր մօրը ախտաւորապէս յուզումնալից զգուանքը անհաճոյ երեւցաւ տասնըվեց տարեկան պատկին։ Թէեւ կոմսուհին պինդը իրեն մօտ վար դնելու որոշումը ծածկեց, երիտասարդը հոտառաւ, և կնամարդի երեւալու երկիւղէն՝ իր մօր սըրտաղեղումներուն պատասխանեց պաղութեամբ, մօրմէն կը խուսափէր, աւելի կը փնտռէր Նաթաչայի ընկերու-

թիւնը, որուն համար գրեթէ տաթրատենչ եղբայրական գորով մը ունէր։ Կոմսին սովորական անհոգութեան չնորհիւ, Օգոստ. 28ին դեռ ոչինչ պատրաստուած էր մեկնումի համար, և կարասիներն ու գոյքերը փոխադրելու համար դաշտէն գալիք սայլերը Օգոստ. 31ին միայն հասան։ Օգոստ. 28էն 30 ամբողջ Մոսկուա չարժումի մէջ էր, ամէն օր հազարաւոր վիրաւորներ կը բերուէին Պօրօտինոյէն, մինչ հազարաւոր սայլեր պարիսպներէն դուրս կը հանէին բնակիչները իրենց գոյքերով։ Բոսթօրչինի ծանուցումներուն իսկառակ, բոլորովին հակառակ լուրեր չրջան կ'ընէին քաղաքին մէջ։ Ոմանք կը պնդէին թէ բնակիչներուն արգիլուած էր փախչիլ, ուրիշներ կը յայտարարէին թէ պատկերները դուրս կը հանուէին եկեղեցիներէն, թէ ամբողջ ժողովուրդը Մոսկուայէն կը վռնտէին։

Ոմանք կը պնդէին թէ Պօրօտինոյէն վերջ ուրիշ ճակատամարտ մը տեղի ունեցած էր ուր Ֆրանսացիք յաղթուած էին, ուրիշները ընդհակառակն կը պնդէին թէ ամբողջ ռուս բանակը ջախջախուած էր։ Կ'ըսէին նաեւ թէ լրտեսներ բռնուած էին, թէ մաժիկները կ'ապստամբէին և քաղաքէն մեկնողներուն գոյքերը կը թալանէին... Արդարեւ ամէն ոք առանց դուրսէն ցուցնելու կը զգար թէ Մոսկուան պիտի լքուէր, և թէ անհրաժեշտ էր փախչիլ ու ունեցածները ազատել։

Ֆրանսացիներուն Մոսկուա մտնելուն նախորդ երեք օրերուն, Բոսթովհանց ընտանիքին զբաղած անդամները իւրաքանչիւրը տարբեր զբաղումներու պարապեցան։ Իլիա կոմը քաղաքին մէջ ման կուգար, զանազան լուրերը կ'առնէր և տունին մէջ աւելորդ ու փութկոտ կարգադրութիւններ կ'ընէր մեկնումի համար։ Կոմսուհին կը հսկէր կամ կարասիներուն փոխադրութեան, ամէն բանէ դժգոհ էր և անդադար Բեթիային հետեւէն կ'իյնար, նախանձելով Նաթաչային որուն մօտ կ'անցընէր աղան իր բոլոր ժամանակը։

Սօնիա միայն կը զբաղէր մեկուսին գործնական կողմովը; այսինքն ծրար կապկռել:

Ժամանակէ մը ի վեր ախուր ու լուռ էր: Նիքօլային նամակը՝ որուն մէջ ան կը նկարագրէր Մարի իշխանուհին հետ իր հանդիպումը՝ իր ներկայութեանն իսկ կոմսուհին մէջ արմնցուցած էր ուրախ խորհուրդներ, որովհետեւ կոմսուհին յայտարարեց թէ այս հանդիպումին մէջ կը տեսնէր Նախախնամութեան մասը:

— Մինչդեռ Անարէյ իշխան Նաթաչայի նշանածն էր, բնաւ հաճոյք չէր զգար, ըսաւ կոմսուհին, բայց միշտ կը վախնայ որ Նիքօլա ամուսնանար Մարի իշխանուհիին հետ, նախազգացում մը ունիմ որ ասիկա պիտի ըլլայ: Ո՜հ, ո՛րքան երջանիկ պիտի ըլլամ:

Սօնիա կ'զգար թէ իրաւ էր, թէ Բոլխովսկոյ բախտը ջուրին երեսը հանելու համար միակ միջոցն էր Նիքօլայի ամուսնութիւնը հարուստ ժառանգորդուհիի մը հետ և անդադրմտար կը տառապէր: Հակառակ իր վիշտին կամ թերեւս իր վիշտին պատճառաւ, ծրար կապկռու գործը սառնձնեց և ամբողջ ցերեկներ անցուց այս զբաղումներով: Կոմսն ու կոմսուհին իրեն կը դիմէին երբ հրամաններ ունէին տալիք, Բեթիա և Նաթաչա բնաւ մտերնին չէին չարժեր և նոյն իսկ միւսներուն ալ աչքից կ'արգիլէին:

Օգս. 31ին Բոլխովսկոյ տունը տակնուվրայ եղաւ: Բոլոր դուռները բացուեցան, կարասիները իրենց տեղերէն վեր առնուեցան կամ բակին մէջ իրարու վրայ դիզուեցան, հայելիները, պատկերները պատերէն վար առնուեցան. տախտակամածին վրայ խոտ, ծրարի թուղթ և առատան ցիրուցան եղած էին. կարասիները առնող մուժիկները ծանրածանր կերպով իրենց կրունկները կը խոթէին տախտակամածին վրայ: Բակը լեցուած էր սայլերով, ոմանք արդէն բեռնաւորուած և մեկնելու պատրաստ, միւսները պարապ:

Նաթաչա ամբողջ անգործ մնալուն, երբ ամէն ոք զբաղած էր և քանիցս փորձեց տեղափոխութեան օգնելու: Բայց այս աշխատութիւնը չէր պատշաճեր իրեն, անկարող էր ոևէ բանի, որուն բոլորանուէր ինքզինքը չտար: Բանի մը վայրկեան մնաց Սօնիայի մօտ, որ խոհանոցի պատրաստները կը ծրարէր, ուզեց օգնել, բայց խղճմտութեամբ և իր անհեակը գնաց չրջազգեստները անասուններուն մէջ դնելու համար: Սկսաւ մէկ քանին բաշխել սպասուհիներուն, և երբ հարկ եղաւ ծրարել միւսները, այս գործը ձանձրացուցիչ գտաւ:

— Դուն ասիկա անասունին մէջ կը դնես, Տօնիաչա՛, այնպէս չէ՞:

Երբ Տօնիաչա խոստացաւ խղճմտօրէն ընել այդ գործը, Նաթաչա տախտակամածին վրայ նստաւ, ձեռքին մէջ առաւ պարահանդէսի հին չրջազգեստ մը և սուզուեցաւ իր խորհրդածութիւններուն մէջ, որ այդ պահուն անցած դարձածին հետ ոևէ յարաբերութիւն չունէին:

Քալուածքի և հապչտապ խօսքերու ժխոր մը կարեց իր մտածումներուն թելը: Նաթաչա ոտքի ելաւ և պատուհանէն նայեցաւ: Վիրաւորներու թափոր մը կեցած էր տունին առջեւ: Սպասուհիները, սպասեակները, ծերունի դայեակը, խոհարարները, խոհանոցի մանչերը, ձիապաններն կառատան դրան առջեւ կեցած վիրաւորները կը դիտէին:

Նաթաչա մազերուն վրայ ձգեց գլուխի թաշկինակ մը և երկու ձեռքովը ծայրերէն բռնելով փողոց ելաւ:

Մօտեցաւ իր մօրը, ծերունի սպասուհիին, Մարիայի, որ վիրաւորներէն մէկուն հետ կը խօսէր:

— Ուրիմն ձերիններէն մէկը չունի՞ք Մոսկուայի մէջ, կ'ըսէր... Մանաւոր տունի մը մէջ աւելի հանդիստ պիտի ըլլայիք... Պիտի կրնայիք մեզի գալ, մեր սէրերը կ'երթան:

— Ձեմ գիտեր թէ արուեստութիւն ունի՛մ, ըսաւ ապան տկար ձայնով մը... կը հաճի՞ք թոյլատուութիւն խնդրել իմ պետէս:

Եւ մատովը ցոյց տուաւ խոչոր տեղակալ մը որ Թափօրին միւս ծայրէն կը վերադառնար:

Նաթաչա սարսափահար նայուածք մը արձակեց վիրաւորին վրայ և տեղակալին առջեւ վազեց:

— Կը հաճի՞ք արուեստներուն մեր տունը մնալ, հարցուց:

Տեղակալը զինուորական պատիւ տուաւ անոր ժպիտ մը չրթունքներուն վրայ:

— Ջո՞վ կ'ուզէք, օրիորդ, ըսաւ, աչքերը կիսովի գոցելով և ժպտելով:

Նաթաչա լրջօրէն կրկնեց իր հարցումը:

Թէեւ կը չարունակէր իր թաչկինակը բռնել դլխուն վրայ, իր դէմքն ու իր ամբողջ կեցուածքը ա՛նքան լուրջ էին որ տեղակալը դադրեցաւ ժպտիլէ, և վայրկեան մը խորհրդածութենէ վերջ հառաչական պատասխան տուաւ.

— Ո՛հ, այո՛, ինչո՞ւ չէ:

Նաթաչա գլուխ թեթեւ նշանով մը չնորհակալ եղաւ անոր և չուտ մը վերադարձաւ դէպի Մարիան, որ կը չարունակէր խօսակցիլ վիրաւոր սպային հետ:

— Տեղակալը կ'արտօնէ, ըսաւ Նաթաչա:

Վիրաւոր սպան պարունակող կառքը Բուխովեանց բակը մտաւ, և իսկոյն այս օրինակին քաջալերուած, ուրիշներ ալ վիրաւորներ հրաւիրելէն իրենց տունը հրամմիկոս: Նաթաչա յայտնապէս իր ճաչակին յարմար գտաւ կեանքի սովորական պայմաններէն դուրս նոր մարդոց հետ իր յարաբերութիւնները, և մօրը քով առաջուան կարելի եղածին չափ մնծ թուով վիրաւորներ:

— Սակայն պէտք էր հօրդ իմաց տալ կանխաւ, ըսաւ Մարիա:

— Ի՞նչ կ'ելլէ ասկէց: Բոլոր մեր սենեակները առնոց կուտանք և մենք կ'երթանք սրահը կը պառկինք:

— Ո՛հ, օրիորդ, միշտ արտասովոր գաղափարներ ունիք: Կարելի է զիրենք դնտղել պարտէզին տաղաւարին մէջ, ծերունի դայեակին յարկարաժինը, և սակայն դարձեալ պէտք է արուեստութիւն խնդրել:

— Ես այդ հոգը վրաս կ'առնեմ:

Նաթաչա առն վազեց և ոտքին ծայրերուն վրայ կոխելով բազմոցներուն սենեակը մտաւ, ուր կոմսուհին, որ գլխացաւէ կը տառապէր, պառկած էր, քացախով թրջուած լաթեր ունենալով ճակտին վրայ:

— Կը քնանա՞ք, մայրի՛կ:

— Ա՛հ, ինչ երազ, ըսաւ կոմսուհին կէս քունէ մը արթննալով:

— Սիրեցեալ մայրի՛կ, ըսաւ Նաթաչա ծունկի գալով և իր դէմքը կոմսուհիին դէմքին մօտեցնելով...: Ներեցէք ինծի, արթնցուցի ձեզ, ա՛լ չեմ ըներ... Մարիան միս ձեզի դրկեց ըսելու համար որ մեր տունը բերին վիրաւորներ, սպաներ...: Կ'արտօնէք, այնպէս չէ՞, որ ընդունինք զիրենք: Ձեն գիտեր ո՛ւր երթալնին: Կանխաւ գիտեմ որ պիտի արտօնէք, ըսաւ մէկ չունչով:

— Ի՞նչ սպաներ, ո՞վ բերաւ, չեմ հասկնար:

Նաթաչա խնդաց, կոմսուհին ժպտեցաւ տկար կերպով մը:

— Ո՛հ, գիտէի թէ պիտի արտօնէիք, երթամ ըսեմ անոնց:

Նաթաչա մայրը համբուրեց և դէպի դուռը վազեց: Հանդիպեցաւ հօրը որ գէշ լուրեր կը բերէր:

— Այսքան երկար տանեն հոս մնալնիս սուղի պիտի նստի մեզի, ըսաւ, քլուխը գոցուեցաւ, ոստիկանութիւնն ալ քաղաքը կը թողու...

— Հայրի՛կ, այնպէս չէ՞, իրաւունք ունէի վիրաւորները մեր տունը ներս առնելու, ըսաւ Նաթաչա:

— Անչուշտ, պատասխանեց կոմսը մտազբաղ... բայց կ'աղաչեմ որ այլ եւս պարապ բաններով ժամավաճառ չըլլանք, այլ օգնենք ծրարներուս, որովհետեւ վաղը անպատճառ ճամբայ կելլենք ենք:

Կոմսը այս հրամանը հաղորդեց իր մարդոց: Ճաչի միջոցին, Բեթիա, որ քաղաքէն կը դառնար, ուրիշ լուրեր բերաւ:

Ժողովուրդը զէնք կը հայթայթէ Բրէմլինի մէջ, և երկրորդ օրը ամէն մարդ կռուելու պիտի երթայ Թըլիկօրի:

Կոմսուհին երկչոտ ատրատիով մը իր զաւկին զուարթ դէմքին կը նայէր: Գիտէր որ եթէ Բեթիային բառ մը ըսէ զինքը կռուիլ երթալէն արգիլելու համար, խղճոյն պիտի պատասխաներ իրեն խոշոր խոշոր բառերով պատիւին, հայրենիքին վրայ... որոնց պատասխանելիք բան պիտի չունենար և ամէն բան պիտի կորսուէր: Կը յուսար թէ պիտի կրնայ կարգադրել ճակատամարտէն առաջ ճամբայ կելլելը, Բեթիան հետերնին առնելով իբրեւ պաշտպան և պահապան:

Ըրաւ իրեն ասիկա, բայց ճաչէն վերջ կոմսը իր սենեակը կանչեց, և լալով պաղատեցաւ որ այն գիշերն իսկ ճամբու դնէ զինքը: Կոմսուհին, որ մինչեւ այն պահուն անատան արիւթիւն մը ցոյց առած էր, կը յայտարարէր թէ վախէն կը մեռնէր և թէ պէտք է որ անմիջապէս ճամբայ ելլէ: Ճաչէն վերջ, բոլոր Րոսթովեանք, գերագրգռուած ճգապարանքով մը սկսան վերջացնել պատրաստութիւնները:

Նաթաչա իր բոլոր ըրածին մէջ ցոյց առած եռանդովը գործի սկսաւ, բայց նախ իր օգնութեանը անվստահութիւն ցոյց տուին, որովհետեւ կը խորհէին թէ անիկա կը զուարճանար, և ոչ ոք կ'ուզէր անոր ըսածնեբուն հնազանդիլ, բայց հնազանդութիւն պահանջեց ա՛յնպիսի յամառութեամբ մը, զայրանալով, լալով գրէ-

թէ, որ վերջապէս հակցուց թէ ըրածը այս անգամ լուրջ է:

Կոմսը կօպէկնեան և պարսկական գորգեր ունէր: Երբ Նաթաչա սկսաւ պատռտել, որոնին մէջ երկու մտուկներ կային, մին մինչեւ եղերքները լեցուած, ճենական առարկաներով, միւսը գորգերով: Սեղանին վրայ դեռ չատ ճենական առարկաներ կային, և չարուճակ ալ խոհանոցէն կը բերուէին: Նոր մտուկ մըն ալ պէտք եր զոր ծառաները բերել գացին:

— Սպասէ՛ Սոնիա, այս ամէնը պիտի ծրարենք այս երկու մտուկներուն մէջ:

— Անկարելի է, օրիո՛րդ, արդէն փորձեցինք, պատասխանեց մատակարարը:

— Ո՛չ, սպասէ՛...

Նաթաչա սկսաւ մտուկէն հանել պնակները, ափսէները, որոնք թուղթերով չակուած էին:

— Պէտք է այս ամանները գորգերուն մէջ դնել, ըսաւ:

— Է՛, երկու մտուկէ աւելի պէտք ունինք գորգի համար:

— Սպասէ՛, թող որ ես ձեռքովս ընեմ... Աս պէտք է հոս մնայ, մէկ կողմ դնելով Բիէվի պարզ պնակները, իսկ սա՛ սաքսոնական ամանները գորգերուն մէջ:

— Ի՞նչ կ'ընես, Նաթաչա՛, մեզի թողո՛ւր, մենք առանց քեզի պիտի փաթթենք, ըսաւ Սոնիա յանդիմանական չեչտով մը:

Բայց Նաթաչա դէմ կեցաւ. հանեց բոլոր անարժէք առարկաները և յաջողեցաւ երկու մտուկի մէջ պատասխել բոլոր թանկագին բաները: Կը մնար միայն գոցել գորգերով մտուկին կափարիչը, կարելի եր քանի մը առարկաներ ալ վերցնել, բայց Նաթաչա հակառակեցաւ, և իր բոլոր ուժովը կափարիչին վրայ ճնշեց, ատիպելով մատակարարն ու Բեթիան ալ որ իրեն օգնեն:

— Կոխէ՛, Բեթիա՛, կոխէ՛ : Վասիլի՛է, կոխեցէ՛ք ա-մէնքդ ալ, գոչեց :

Դորգերը ամփոփուեցան և մնաուկը գոցուեցաւ :

Նաթաչա ուրախութենէն ծալի զարկաւ և արցունք-ներ ցայտեցին աչքերէն : Երկվայրկեանի գործ եղաւ : Արդէն ուրիշ ծրարներով կը զբաղէր, և ամէն ո՛ք վստա-հութիւն ունէր վրան : Կոմսը այլեւս չէր զայրանար երբ կ՛ըսէին անոր թէ Նաթաչա իր հրամաններուն հակառակ կը չարժէր, և ամէնքն ալ իրեն կուգային կը հարցնէին թէ կը բաւէ՞ր սայլերուն բեռը և թէ կրնայի՞ն գոցել :

Բայց բոլոր այս անդադար գործունէութեան հակա-ռակ, պատասուումը չարունակեց ուշ ատեն գիշերուան մէջ առանց վերջը գալու :

Կոմսուհին քնացաւ և կոմսը մեկնումը յաջորդ օր-ուան յետաձգեց : Սօնիա և Նաթաչա պահկեցան առանց հանուելու :

Գիշերը վիրաւոր մը փոխադրող ուրիշ կառք մը կեցաւ Բօսթովեանց առնին առջեւ :

Մարիա, որ կառատան դրան առջեւ կեցած էր, իմացաւ դուշակեց թէ այս վիրաւորը մեծ անձնաւորու-թիւն մը ըլլալու էր : Սթռոգովին վրայ, կառապանին մօտ, ծերուկ մը, հարուստ տունի սպասաւոր : Կառքին հետեւէն կուգար բժիշկը և երկու վնասուր պարունակող ուրիշ կառք մը :

— Մեր տունը եկէք, ըսաւ պառաւը սպասաւո-րին... Մերիններըը պիտի մեկնին, ամբողջ տունը պիտի պարպուի :

— Մենք ալ մեր տունը ունինք Մոսկուայի մէջ, պատասխանեց սպասաւորը, միայն թէ հեռի, և մեկը չկայ... Չեմ ալ գիտեր թէ պիտի յաջողի՞մ զայն մինչեւ հոն տանիլ ողջ : Պէտք է որ ասոր համար բժիշկին խոր-հուրդ հարցնեմ : Ծերունի ծառան աթոռէն իջնելով մօ-տեցաւ բժիշկին :

— Լա՛ւ, պատասխանեց ասիկա, անոր առաջար-կութեան :

Մարիա առաջարկեց այս վիրաւորը տուն մտցնել, բայց հարկ էր զգուշանալ անդուռնէրէն վեր տանելէ զայն, և բաւականացան զետեղելով տաղաւարի մը մէջ :

Այս վիրաւորը ուրիշ մէկը չէր բայց եթէ Անդրէյ իշխանը :

Ի.

Մոսկուայի վերջին օրը սկսած էր :

Կիրակի էր, աշնանային պայծառ և զուարթ օր մը : Բոլոր եկեղեցիներու զանգակները կը հնչէին ամէն կի-բակիներու նման պատարագի համար : Կարծես ո՛չ ոք տակաւին կրնար նախատեսել Մոսկուայի վերահաս ճա-կատագիրը :

Երկու բաներ միայն ցոյց կուտային անոր կացու-թիւնը, խուժանին բռնած ընթացքը և առարկաներուն գինը :

Գործաւորները, մուժիկները, որոնց խառնուեցան պաշտօնատարներ, կղերականի աշակերտներ և ազնուա-կաններ, չատ կանուխէն մեկնեցան Թրի-Գօրի : Ի զուր հոն Բօսթօրչինի սպասել վերջ, և համոզուած ըլլալով որ Մոսկուա թշնամիին պիտի չանձնուէր, ամբոխը քա-ղաք վերադարձաւ և ցրուեցաւ գինետուներուն և ճա-չարաններուն մէջ :

Միեւնոյն ժամանակ գէնքերուն, ակիին, տայերուն և ձիերուն գինը երթալով կ՛աւելնար, մինչ կ՛իջնէին թղթադրամին ու ուրիշ վաճառքներ. գրեթէ ոչինչ գնով կուտային կարասիներ, արուեստի առարկաներ, հայելի-

ներ, բայց հինգ հարիւր րուպլի տուող կար մուժիկի պարզ ձիու մը համար: Բօսթովեանց կարասիները առնելու եկող երեսուն սայլերը չատերուն նախանձը չարժող գանձ մը կը ներկայացնէին, և որոնց համար անագին գումարներ կուտային: Ասկէց զատ, այդ օրուան առաւօտնէն սկսեալ, վիրաւորուած սպաներուն աւելածուները և ծառաները եկան թախանձել Բօսթովեանց մարդոց սայլեր տալ իրենց որ Մոսկուայէն մեկնին: Մատակարարը մերժեց կարուկ կերպով ըսելով թէ չի համարձակիր այդ առաջարկութիւնը ընել կոմսին: Յայտնի էր որ եթէ սայլ մը արուէր, պատճառ մը չկար ուրիշ մըն ալ չտալու, և վերջապէս երեսունը պիտի չբաւեր: Այսպէս կը պատճառաբանէր մատակարարը ի չահ իր տիրոջ:

— Է՛ ուրեմն, Վասիլիչ, պատրա՞ստ ենք, հարցուց այդ պահուն Իլիա կոմսը մատակարարին, ճաղատ գլուխը չփիկով և միամտօրէն բարեւելով Վասիլիչին հետ խօսող աւելածուին և սպային:

— Անմիջական կերպով կրնանք լծել:

— Ազէ՛կ... կոմսուհին արթնցածին պէս պիտի մեկնինք...

— Բանի մը պէտք ունի՞ք, պարոն, ըսաւ սպային: Դուք մեր տունը կը բնակիք:

Սպան մօտեցաւ, և իր գունաթափ գէմքը յանկարծ կարմրեցաւ:

— Կո՛մս, կ՛աղաչեմ ձեզի... չնորհ ըրէք տուէք ինծի ձեր սայլերէն մէկուն վրայ պզտիկ տեղ մը բռնելու արտօնութիւն:

Իր խնդրանքը չաւարտած, ուրիշ սպայի մը սպասաւորը նոյն չնորհը խնդրեց իր տիրոջ համար:

— Ա՜հ... այո՛, այո՛, ըսաւ փութկոտօրէն կոմսը... չա՛տ լաւ, չա՛տ լաւ... Վասիլիչ մէկ երկու սայլ աղատ ձգէ, կարգին ըրէ...

Կոմսը իր հրամանները կուտար տարտամ խօսքերով, բայց սպային ջերմ երախտագիտութեան արտայայտութիւնը կնքեց իր հաճութիւնը:

Կոմսը բոլորտիքը նայեցաւ. բակին մէջ, առաստաղներուն մէջ, տաղաւարին մէջ կը նչմարուէին վիրաւորներ, որոնք թախանձագին դէմքով մը անոր կը նայէին:

— Կը հաճի՞ Ձեր վսեմութիւնը թանգարան գալ պատկերներու մասին կարգադրութիւններ ընելու, հարցուց մատակարարը:

Կոմսը տուն դարձաւ, կրկնելով իրենց հետ մեկնելու փափաքող սպաները չմերժելու հրամանը:

— Բայց այո՛, կարելի է քանի մը բան վերցնել, ըսաւ խորհրդաւոր ձայնով մը, իբր թէ կը վախնար որ մեկը մտիկ կ՛ընէ իրեն:

Ժամը իննին, կոմսուհին արթնցաւ, և Մարիա, որ անոր սպասուհին եղած էր իր օրիորդութեան ժամանակէն ի վեր, և որ հիմա կոմսուհիին մօտ աւելի տունին գաղանի ոստիկանութեան պաչտօնը կը կատարէր, եկաւ իմաց տալ իրեն թէ սայլերուն բեռները վար կ՛առնուէին և զոյգերուն տեղ վիրաւորներ կ՛առնէին, զորս կոմսը իր պարզմտութեամբ հրաման տուած էր առնել նոքա:

Կոմսուհին հրաման ըրաւ խնդրել իր ամուսինէն որ իր մօտը գայ:

— Բարեկամ, կ՛ըսուի թէ սայլերը կը պարպուին: Ասիկա ի՞նչ կը նչանակէ:

— Սիրելի՛ս, հոգի՛ս, ճիշդ այդ մասին պիտի խօսէի քեզի... Սպայ մը եկաւ խնդրեց որ քանի մը սայլ տամ վիրաւորներուն համար... Կը հասկնա՞ս, կարելի է տեղ գտնել առարկաներուն, կարասիներուն համար, բայց այդ խեղճերը ի՞նչ կ՛ուզես որ ըլլան: Գիտե՞ս, ասոնք մեր իսկ հրաւիրած սպաներն են... կարծեմ, սիրելիս, չատ լաւ ըրինք...

Կոմսը լսելով այս խօսքերը կը ծաղէր երկչոտօրէն, ինչպէս կը պատահէր ամէն առեն որ նեւթական չտեսնուած վրայ ըլլար խնդիրը։

Կոմսուհին արդէն վարժուած էր այս չէչոին, զոր կը դործածէր կոմսը ամէն առեն որ ընտանիքին համար փճացուցիչ ծախքեր ընէր. Թանդարան մը, ջերմոց մը կամ դաշտական թատրոն մը չինէր։ Ուսոի կոմսուհին կը մտածէր թէ պարտաւոր էր կատիլ անոր այդ չէչոով լոյոր պաշտպանածներուն դէմ։

Լալկան ու հոս իր կերպարանքը առնելով ըսաւ. ամուսինին.

— Մարիկ ըրէ, կ'ըսես. քու չնորհիւդ մեր առնին այլ եւս փարա մը առուղ չկայ, և հիմակ ալ կ'ուզես խորտակել մեր զաւակներուն ամբողջ հարստութիւնը։ Դուն ես ըսողը որ հարիւր հազար լուպլիի գոյք ունինք։ Ո՛չ, բարեկամ, ես չեմ հաւանիր, չեմ ուզեր։ Վիրաւորները հոգալու պէտքը կառավարութիւնն կ'իյնայ։ Իրենք գիտեն արդէն։ Նայէ՛ սա՛ մեր դիմացի դրացիները, երեք օրէ ի վեր ամէն բան առին տարին։ Մեզմէ անբան ոչնչացնը չկայ։ եթէ դիս չեն մեղքնար, տղաքը մտածէ։

Կոմսը ձեռքերը օդին մէջ երերցուց և անհամակէն դուրս ելաւ առանց խօսելու։

— Հայրի՛կ, ի՞նչ ունիք, հարցուց Նաթաչա անոր։

— Ոչինչ, խառնուելիք բանդ չէ, պատասխանեց բարկութեամբ։

— Բան մը լմնցայ, մայրիկը ի՞նչ չուզեր։

— Ինձի՞ ի՛նչ, պոռաց կոմսը։

Նաթաչա պատուհանին մօտեցաւ և մտայոյզ մնաց։

— Հայրի՛կ ասա Պէրկը, որ մեզ տեսնել կուգայ, ըսաւ դուրս նայելով։

Բոսթովի փեսան՝ Պէրկ՝ արդէն գնդապետ էր վաթսմիր և Աննա պատուանշանով։ Երկրորդ զօրաբանակի

սպայակոյտին երկրորդ պետի հանգիստ ու հաճելի պաշտօնը կը վարէր միշտ։

Զոյդ մը բարեհաճէիք ձիերէ լծուած իր փոքրիկ կառքին մէջ եկաւ։ Ուշադրութեամբ քննեց բակը, սայլերը, և առանց կեցնելով դրան էն ներսի թաչկինակ մը հանեց և ծայրը կապեց։

Անհամբեր և սահուն քալուածքով մը սրահ մտաւ, ողջագուրեց կոմսը, Նաթաչայի և Սոնիայի ձեռքերը համբուրեց և «մայրիկ»ին որդիութիւնը տարցուց։

— Ո՞վ կը նայի հիմա անոր որդիութիւնը, ըսաւ կոմսը։ Է՛ ուրեմն, բանակը ո՞ր անդուանքն է։ Միշտ կը նահանջէ՞ թէ ճակատամարտ պիտի ունենանք։

— Յաւիտենականը միայն կրնայ վճռել հայրենիքին ճակատագիրը, հայրի՛կ, պատասխանեց Պէրկ։ Բանակը կը փայլի դիւցազնութեամբ, և պետերը այս պահուս խորհուրդ կ'ընեն։ Ո՞վ կրնայ գիտնալ ի՛նչ պատահելիքը։

Նաթաչա անթարթ անոր կը նայէր, որպէս թէ անոր դէմքին մէջ կը փնտռէր գինքը չհասկրգուող խընդրի մը լուծումը։

Այս պահուս կոմսուհին յոգնած ու դժգոհ կերպարանքով սրահ մտաւ։

Պէրկ տեղէն ցատկեց, վազեց համբուրեց կոմսուհիին ձեռքը, որդիութիւնը տարցուց և քովը մնաց, իր համակրութիւնը արտայայտելով գլխուն չարժումներով։

— Այո՛, մայրիկ, ձեզի պիտի ըսեմ թէ դժբախտ ժամանակներ են ասոնք ճշմարիտ Ռուսի մը համար, բայց անոգ եղիք, առաւօտն մեկնելու ժամանակ կայ։ Պէրկ, որպէս թէ քիմը խնջելու համար, թաչկինակը հանեց և կասկին նայելով ախոռը կերպով մտածկոտ մնաց, և գլուխը երերցուց նշանակալից կերպով։

— Հայրի՛կ, մեծ ծառայութիւն մը ունիմ ձեզմէ խնդրելիք, ըսաւ։

— Հը՞մ...

— Բիչ առաջ անցայ Եուսուբօվի առնէն առջեւէն... Մառակարարը զիս կը ճանչնայ, նաեւէս վազեց ինդրելու որ իր առնէն բան մը գնել չէի՞ ուզեր: Հետաքրքրութեամբ նէրս մտայ և տեսայ արդուզարդի ամբողջ կազմածք մը շիֆօնիէռ մը... Գիտէք թէ այս առարկաներուն ինչ հոգի կուտայ սիրեցեալ վէրա, և այդ մասին ալ խօսած ենք... Եւ ինչ հիանալի կարասիներ, անգլիական դրօշմով մը... Սիրեցեալ Վէրան երկար առնէ ի վեր անոնց փափաքը ունէր, կ'ուզեմ անակնկալ մը ընել անոր: Ներսը բակին մէջ չատ մը մուժիկներ տեսայ... մէկ հատը ինձի առէք, ես լաւ պիտի հատուցանեմ փոխարէնը...

— Կոմսուհին հարցուցէք, ես չեմ խառնուիր:

— Եթէ ձեզի անհանգստութիւն կը պատճառեմ... կ'աղաչեմ... բան մը մի՛ ընէք... Ես վէրային համար...

— Մ'ո, ամէնքդ ալ դրազը, դրազը, դրազը տանի՛, պոռաց կոմսը, գլուխս կը դառնայ կոր:

Եւ սենեակէն դուրս ելաւ:

Կոմսուհին սկսաւ լալ:

— Այո՛, այո՛, մայրիկ, չատ դժուարին ժամանակներ են, յարեց Պէրկ:

Նաթաչան ալ դուրս վազեց:

— Գիտես ինչո՞ւ համար, ըսաւ Բեթիա:

Նաթաչա իսկոյն հասկցաւ որ եղբայրը կը հարցնէր իրեն թէ գիտէ՞ր արդեօք կոմսին և կոմսուհիին միջեւ անցած գարձածին պատճառը:

Պատասխան չտուաւ:

— Որովհետեւ հայրիկը ուզեց բոլոր սայլերը վիրաւորներուն տալ, յարեց Բեթիա. ասիկա ինձի Վասիլիչը ըսաւ: Իմ կարծիքովս...

— Իմ կարծիքովս, գոչեց յանկարծ Նաթաչա՝ իր բարկացած դէմքը Բեթիային դարձնելով, չա՛տ ազեզ, չատ ղրուելի զործ է, չեմ գիտեր թէ դեռ ինչ ըսեմ: Մի՛թէ մենք Գերմանացի՞ ենք:

Կոկորդը կծկուեցաւ չղաձգական հեկեկանքներով և վախնալով որ մի՛ գուցէ տկարացնէ կամ ի զուր կորնցնէ իր բարկութեան ամբողջ պայթումը, չուտ սրահ վազեց:

Պէրկ կոմսուհին քով նստած էր և զայն կը մխիթարէր յարգանքով, իբրեւ աղգական:

Կոմսը, ծխափայտը ձեռքը, սենեակին մէջ կը պտըտէր, երբ Նաթաչա, դէմքը բարկութենէն կծկտած, փոթորիկի մը պէս սենեակ մտաւ և արագ քայլերով մօրը մօտեցաւ.

— Ասիկա տգեղ գործ է, զզուելի արարք է, գոչէց: Ո՛չ, չեմ կարծեր որ դուք այդ հրամանը տուած եք:

Պէրկ և կոմսուհին անոր երեսը նայեցան սարսափահար և ապշած երեւոյթով:

— Մայրի՛կ, այսպէս չեն վարուիր: Բակը նայեցէ՛ք, հոս կը մնան...

— Ի՞նչ ունիս, որո՞նք կը մնան:

— Վիրաւորները: Ո՛չ, մայրի՛կ, այսպէս չեն վարուիր: Սիրեցեալ մայրի՛կ, ներեցէք ինձի, ի՞նչ պէտք ունիս այս բաներուն, զորս հետերնիս պիտի տանինք: Ը տեսնէ՞ք բակը խռնուած սա՛ մարդիկը: Ո՛չ, կարելի է ասիկա:

Կոմսը, որ պատուհանին մօտ կը կը կենար, չղայլին գելում մը ունեցաւ և պատուհանին կողմը դարձուց դէմքը:

Կոմսուհին աղջկանը նայեցաւ և տեսնելով մօրը իրեն ներչնչած ամօթը, անոր յուզումը տեսնելով, հասկցաւ թէ ինչո՞ւ համար իր ամուսինը անոր չէր նայեր:

— Մ'ո, ուզածնիդ ըրէ՛ք, ես ի՞նչ արգելք կ'ըլլամ, առանց բոլորովին անձնատուր ըլլալու:

— Սիրեցեալ մայրի՛կ, ներեցէք ինձի:

Կոմսուհին մէկ կողմ հրեց աղջիկը և կոմսին մօտեցաւ.

— Բարեկա՛մ, յարմար գաւած հրամաններդ տուր։ Ես չէի գիտեր, ըսաւ զղջացած երեւոյթով մը աչքերը ծռելով։

— Զագերը հաւերուն խրատ կուտան, ըսաւ կոմսը համբուրելով իր կինը, որ երջանիկ էր իր ամօթահար դէմքը ծածկելով իր ամուսինին կուրծքին մէջ։

— Հայրի՛կ, մայրի՛կ, թոյլ կուտա՞ք, երթամ հրամանները տամ։

Եւ Նաթաչա, իր խաղերուն մէջ վազելու մասին գործածած թեթեւութեամբ դէպի բակը նետուեցաւ։

Մարդիկը չուզեցին հաւատալ անոր, և կոմսը ինք պարտաւորուեցաւ գալ ուժ տալու իր աղջկան հրահանգներուն, ըսելով թէ բոլոր սայլերն ալ պէտք է պարպուին և վիրաւորներու տրամադրութեան տակ դրուին, և անասունները, արկղերը ու կարասիները հաւաքուին ու զեռզռալին աւելորդ առարկաներու յաւուկ խուցերուն մէջ։

Այս անգամ այս հրամանները բոլորովին բնական երեւցան, և տունին բոլոր մարդիկը, իրը թէ ներում խնդրելու ձեւով, փութացին վիրաւորներուն չուրջ, որոնց ամենքն ալ իրենց անհեահներէն դուրս ելլելով, սայլերը չրջապատեցին գեղնած ու զուարթ դէմքերով։

Մօտակայ տուներուն վիրաւորները, անհնարով որ Բոսթովեանց տունը տրամադրելի սայլեր կայրն, անոնք ալ եկան խնդրելու որ զիրենք առնեն։

— Է՛ ուրեմն, հոս կարելի է տակաւին չորս հոգի դնել, ըսաւ մատակարարը։ Ես իմ սայլս կուտամ, հարկաւ ամիսփուսկիք տեղ մը կը գտնեմ ես։

— Սպասուհիներուս սայլն ալ տուէ՛ք, ես Տօնիասչան քովս կ՛առնեմ։

Բոլոր անցկիները ուրախ և գոհ կ՛երեւային։

Նաթաչա երկար առնէ ի վեր իրեն անծանօթ երջանիկ և ոգեւորուած խանդավառութեան մը մէջ էր։

Ո՛չ նուազ գործի վրայ էր նաեւ Սօնիա, բայց իր գործունէութիւնը Նաթաչայի գործունէութեան խոտորնակ համեմատութեամբ էր։ Ան կը հաւաքէր կոմսուհիին փափաքին համեմատ մնալիք առարկաները, ցանկ մը կը չինէր և կը չանար կարելի եղածին չափ չատ բան հետերնին առնել։

Կէս օրէ վերջ ժամը երկուքին, Բոսթովեանց երկու կառքերը լծուած ճամբորդներուն կը սպասէին առջեւակին առջեւը։ Վիրաւորները առնող սայլերը երթալու համար դուրս կ՛ելլէին բակէն։ Անտրէյ իշխանը փոխադրող կառքը, առջեւակին առջեւէն անցած առնը, գըրաւեց Սօնիայի ուշադրութիւնը՝ որ սպասուհիի մը հետ կոմսուհիին նստելիք տեղը կը չափէր։

— Որո՞ւ կը վերաբերի այս կառքը, հարցուց Սօնիա, գլուխը դուրս հանելով։

— Ձե՞ք գիտեր, օրիո՛րդ, վիրաւորուած իշխանին է, գիշերը մեր տունը անցուց, բայց ո՛չ մեզի հետ։

— Բայց ո՞վ է այս իշխանը, անունը ի՞նչ է։

— Մեր հին նչանածն է, Պոլքոնսքի իշխանը, պատասխանեց սպասուհին խաչոր ժպիտով մը, կ՛բսուի թէ կորսուած է։

Սօնիա չսկած կառքէն դուրս ցատկելով, կոմսուհիին վազեց, որ արդէն իր ճամբորդութեան տարազը հագած սրահին մէջ չոգնած կը պտտէր, իրեններուն կը սպասէր անոնց հետ նստելու համար դուռնները գոցուելէ և ճամբայ կսկսէ առաջ միասին աղօթք մը ըսելէ վերջ։

Նաթաչա սրահը չէր։

— Մայրի՛կ, ըսաւ Սօնիա, Անտրէյ իշխանը հոս է, մահու չափ վիրաւորուած, մեզի հետ կը մեկնի։

Կոմսուհին աչքերը սարսափով բացաւ, Սօնիայի ձեռքը բռնեց և բոլորտիքը նայեցաւ...

— Նաթաչան, հարցուց։

Առաջին վայրկեանին այս լուրը երկու կիներուն մէջ

մէկ ղպայում միայն արթնցուց. կը ճանչնային իրենք Նաթաչան և կը գոչակէին անոր ղպալիք վիշտը, և այս երկիւղը կը չնչէր իրենց համակրութիւնը ա՛յն մարդուն համար, զոր երկուքն ալ սաստիկ կը սիրէին:

— Նաթաչան տակաւին բան մը չգիտեր, բայց իշխանը մեզի հետ կը ճամբորդէ:

— Կ՚ըսես թէ հոգեվա՞րք է:

Սօնիա գլխու հաստատական նշան մը ըրաւ:

Կոմսուհին համբուրեց զայն և լացաւ:

«Աստուծոյ ճամբաները խորհրդաւոր են», խորհեցաւ, զգալով որ բոլոր այս անցած դարձածին մէջ կ՚ներեւնար մինչեւ հիմա մարդոցմէ ծածկուած Ամենակալ բողին ձկտքը:

— Մայրի՛կ, ամէն բան պատրաստ է... ի՞նչ ուշնիք, գոչեց Նաթաչա, որ վազելով սենեակ մտաւ:

— Ոչինչ, պիտի մեկնինք:

Կոմսուհին գրասեղանին վրայ ծռեցաւ իր արտասուաթոր դէմքը ծածկելու համար:

Սօնիա համբուրեց Նաթաչան, որ հարցական դէմքով մը անոր կը նայէր:

— Բայց ի՞նչ պատահեցաւ:

— Բայց ոչինչ... ոչինչ...

— Բան մը որ ինծի ցա՛ւ կը պատճառէ:

Սօնիա հառաչեց առանց պատասխանելու:

Կոմսը, Բեթիա, Մարիա, Վասիլիչ սրահ մտան: Դուռները գոցեցին, ամէնքն ալ նստան և առանց խօսելու, առանց իրարու երես նայելու, քանի մը երկվայրկեան անշարժ մնացին:

Առաջին ոտքի կելլողը կոմսը եղաւ, և հառաչ մը արձակեց և սկսաւ խաչակնքել սուրբ պատկերին նայելով: Ամէնքն ալ անոր պէս ըրին:

Կոմսուհին սուրբի պատկերներուն սենեակը մտած էր, ուր Սօնիա գտաւ զայն ծնրադրած մէկ քանի պատ-

կերներու առջեւ, որովհետեւ ընտանեկան յիշատակներ եղողները տարուած էին:

Նաթաչա չատ քիչ անգամ այսքան ուրախ եղած էր, երբ կոմսուհին մօտ կառքին մէջ նստած, կը դիտէր իր լքած Մոսկուայի պարիսպները: Մերթ ընդ մերթ գլուխը կառքին պատուհանէն դուրս կը հանէր և նախ հանգ կը նայէր, յետոյ դէպ առաջ դիրքնք կանխող վիրաւորներու երկար թափօրին: Գրեթէ թափօրին գլուխը կը նշմարուէր Անտրէյ իշխանին կառքին վերարկուն: Նաթաչա չէր գիտեր թէ ո՞վ կը գտնուէր այդ կառքին մէջ, բայց ամէն անգամ որ թափօրը կը դիտէր, առաջին անգամ զայն կը փնտռէր:

Ճամբան իրենցին նման քանի մը թափօրներ Բոռոթովեանց թափօրին միացան, և քիչ առնէն կառքերն ու սայլերը երկու կարգի վրայ յառաջացան:

Երբ Սուխարէվոյի աշտարակին մօտէն կ՚անցնէին, Նաթաչա որ բոլոր անցորդները հետաքրքրութեամբ կը դիտէր, զուարթ և զարմացկոտ դէմքով մը գոչեց.

— Մայրի՛կ, Սօնիա՛, նայեցէ՛ք, ա՛ն է:

— Ո՞վ, ա՛ն:

— Բայց նայեցէ՛ք, ապահով եմ թէ ա՛ն է, Պէզուխով, կը կրկնէր Նաթաչա, ցոյց տալով կառապանի բաճկոնակով խոշոր մարդ մը, որ սակայն կը պահէր տանուտէրի մը երեւոյթը, քալուածքը և կերպարանքը:

Իրեն կ՚ընկերանար դեղին ու անմօրուս ծերունի մը:

— Վստահ եմ թէ բաճկոնաւորը Պէզուխովն է ծեր սպասաւորի մը հետ... Կը վստահացնեմ ձեզ, նայեցէ՛ք, նայեցէ՛ք...

— Բայց ո՛չ, ան չէ: Առանկ առասպելներ կարելի է հնարել:

— Մայրի՛կ, գլուխս կուտամ թէ ա՛ն է, գոչեց Նաթաչա:

— Կեցո՛ւր, կեցո՛ւր, կեցո՛ւր, յարեց խօսքը կառապանին ուղղելով:

Բայց կառապանը չէր կրնար կեցնել, որովհետեւ ամէն կողմէ ապրեր ու կառքեր կը հասնէին և կը պարտաւորէին զայն ճամբան չարունակել:

Աւելի հեռուն էր որ բոլոր Բասիոլեանք նչմարեցին Բիէրը կամ զարմանալի կերպով անոր նմանող մարդ մը, կառապանի պէս հագուած: Կը քալէր գլխիկոր, ծանրաղէմ, ապաստարի մը երեւոյթը ունեցող ամօթոտ ծերունիի մը քովէն:

Ծերունին պիրենք դիտող դէմքերը նչմարելով, յարգանքով դպաւ Բիէրի արմուկին և քանի մը խօսք ուղղեց անոր:

Պէզուխով կարմ ա՛յնքան խորապէս ընկղմած էր իր մտածումներուն մէջ որ երկար ատեն չհասկցաւ իրեն ըսուածը: Վերջապէս Բասիոլեանց կողմը նայեցաւ, և Նաթաչա ճանչնալով իր առաջին ապաստարանը անձնատուր եղաւ և դէպ ի կառքը վազեց: Բայց քանի մը քայլ առնելուն պէս կեցաւ:

Նաթաչա, գլուխը պատուհանէն դուրս ծռած, չարթաճճի երեւոյթով մը անոր կը ժպտէր:

— Բիէր Սիրիչ, եկէ՛ք ուրկէ... երկար ատենէ ի վեր ճանչցանք ձեզ, գոչեց ձեռքը անոր երկարելով: Հապ ի՞նչ կ՚ընէք, և ինչո՞ւ այս ծպտուքը:

Բիէր բռնեց իրեն կարկառած ձեռքը և ձախաւեր կերպով համբուրեց զայն մինչ կառքը կը քալէր:

— Ի՞նչ ունիք, կո՛մս, հարցուց անոր ալեկին Բասիոլ համակրական ապշութեան մը երեւոյթով:

— Ի՞նչ, ինչ, ինչո՞ւ համար... բան մի՛ հարցնէք ինձի, ըսաւ Բիէր, որ իրեն մէջ կը զգար Նաթաչայի զուարթ ու փայլուն նայուածքը:

— Մոսկո՞ւա կը մնաք:

Բիէր մեկէն ի մեկ չպատասխանեց:

— Մոսկուա՞ կը մնամ մի... Ա՛յ, հոն կը մնամ: Մնա՛ք բարով:

— Ա՛խ, երանի՛ թէ էրիկ մարդ ըլլայի, գոչեց Նաթաչա, քեզի հետ կը մնայի... ո՛րքան լաւ պիտի ըլլար: Մայրի՛կ, թոյլ տուէք հոս մնամ:

Բիէր մատղաշ նայուածք մը արձակեց Նաթաչայի վրայ, և ուզեց բան մը ըսել անոր, բայց կոմսուհին ընդմիջեց զայն...

— Մեզի ըսուեցաւ թէ ներկայ եղեր էք ճակատամարտին:

— Ա՛յ, ներկայ եղայ... վաղը նոր ճակատամարտ մը պիտի ըլլայ:

Բայց Նաթաչա անոր խօսքը կտրեց:

— Բայց ի՞նչ ունիք, կո՛մս, բոլորովին այլ յայտմէ եկեր էք:

— Ա՛հ, մի՛ հարցնէք, բան մի՛ հարցնէք ինձի, չեմ գիտեր թէ ո՞ւր եմ... վաղը... բայց ո՛չ, մնաք բարով....

Կառքը թողուց և մայթին հետեւեցաւ: Նաթաչա երկար ատեն անոր հետեւեցաւ իր զուարթ, գգուող և քիչ մը չարաճճի ժպիտով:

ԽԱ.

Սեպտեմբեր 1ի գիշերը, Քութուսով ռուս բանակին հրաման տուաւ Մոսկուայի վրայէն Բիազանի ճամբուն վրայ նահանջելու։

Առաջին գունդերը ճամբայ ելան գիշերանց, յամր, բարեկարգ յառաջանալով, բայց արշալոյսին, երբ մօտեցան Տօրօկօմիլով կամուրջին, միւս կողմը առջեւօք նըչմարեցին բոլոր ճամբաներն ու անցքերը խափանող զօրքերու կոյտեր, և առանց պատճառի յուզում մը տիրեց բանակին մէջ։ Ամէնքը դէպի կամուրջ նետուեցան, կամուրջին վրայ, գիտին հունին վրայ կամ մակոյկներուն մէջ։ Քութուսով չէր ճամբաներէ ինքզինքը Մոսկուայի կողմը փոխադրել տուաւ։

Այս միջոցիս, 2 Սեպտ. առտուան ժամը տասնին Պօրոխնոյէն սկսեալ մինչեւ Ֆրանսացիներուն Մոսկուա մուտքը, իշխեց աշնանային այն գեղեցիկ օդը, որ միշտ հիացում կը պատճառէ մարդոց։

Օդը ճիշդ այսպէս էր, զոր Ֆրանսացիք մտան Մոսկուայի մէջ Սեպտ. 2ին ժամը առտուան տասնին։ Օրուան պայծառութիւնը դիւթական էր։ Բօքթօնայիայի լեռնէն Մոսկուա կը պարզուէր խրոխտապանծ, իր գեղովը, պարտէզներովն ու եկեղեցիներովը, և գոգցես կ'ապրէր իր սեփական կեանքը, արեւուն ճառագայթներուն տակ պզպզալով իր կամարները իբրեւ նոյնքան աստղեր։

Տեսնելով այս այլանդակ քաղաքը, տարօրէն ճարտարապետութեամբ, Նաբօլէոն զգաց այն փոքր ինչ

նախանձոտ և մտատոգ հետաքրքրութիւնը՝ զոր մարդիկ կը զգան իրենց անծանօթ կեանք մը յայտնող նոր կերպարանքներ տեսնելով։ Իր զանուած տեղէն կը տեսնէր կեանքին զեղումը քաղաքին մէջ, և կը զգար այդ գեղեցիկ մարմինին չնչառութեան թրթռացումը։

— Ահա՛ այն, այս ասիական քաղաքը իր անհամար եկեղեցիներով։ Մոսկուա՛, անոնց սուրբ Մոսկուան։ Ժամանա՛կն է։

Զիէն իջաւ, հրամայեց որ իրեն առջեւ տարածեն Մոսկուայի յատակագիծը, և կանչել տուաւ Տիավիլ թարգմանը։

Ինքն իսկ տարօրինակ գտաւ որ երկար տասնէ իր փայփայած և իրեն անխրտմելի երեւցած բազձանքը վերջապէս կը գոհացուէր, և առտուան ճառագայթաձակ պայծառութեան մէջ կը դիտէր մերթ քաղաքը, մերթ յատակագիծը, մանրամասնութիւնները ճշդելով, և տացուամի տուգութիւնը կը հրճուեցնէր զինքը և վախ մ'ազդէր միեւնոյն ժամանակ։

Եւ դիտէց հետեւորդներն ու զօրքերը՝ որոնք կը մօտենային և կը համախմբուէին։

«Բա՛ռ մը միայն իմ կողմէ, ձեռքիս մէ՛կ չարժումը միայն, և տնա Զարերու այս հինաւուրց մայրաքաղաքը պիտի կործանի։ Բայց դիմութիւնս միշտ բաց է պարտեաներուն։ Պէտք է վեհոգի ու մեծ ըլլամ։»

— Հոս բերէ՛ք ռուս պօյարները, ըսաւ չուրջիններուն։

Փայլուն հետեւորդներու հետ զօրավար մը իսկոյն վազեց Մոսկուայի ռուս ազնուականութեան ներկայացուցիչ պատգամաւորութիւնը բերելու։

Երկու ժամ անցաւ։ Նաբօլէոն ճաշեց և առտուան տեղը կեցաւ դարձեալ պատգամաւորութեան սպասելու համար։

Պօյարներուն ուղղեալ իր ճառը արդէն ճշդակի

կարգադրուած էր գլխուն մէջ։ Ճառ մըն էր այն՝ լեցուն ա՛յն պատկառանքով և այն տեսակ վեհութեամբ զոր Նաբօլէոն դիտէր դնել իր խօսքերուն և իր գործերուն մէջ։

Մոսկուայի մէջ իր առնելիք վեհանձնութեան չէջը, կը հրահրէր զինքն անգամ։

Պատգամաւորութիւնը բերելու գայթնակը վերադարձան լուր բերելով թէ Մոսկուա պարպուած էր և պօյար գաած չէին։

Մարէչաններն ու զօրավարները գունաթափ էին և յուզուած։ Զիրենք ահաբեկողը Մոսկուային լքուած ըլլալուն լուրը չէր, այս դէպքը ա՛լքան ալ ծանրակչիռ երեւար իրենց, այլ թէ ինչպէս այս լուրը պիտի հաղորդէին կայսեր, առանց Ն. Վեհափառութիւնը երկու ժամ պօյարներուն սպասած ըլլալու ծաղրելի դիրքին մէջ դնելու, երբ քաղաքին մէջ արբեցող մուժիկներ միայն գաած էին։

Ոմանք ա՛յն կարծիքէն էին թէ, ի՛նչ ալ ըլլայ, պէտք էր ո և է պատգամաւորութիւն մը կազմել։ Ուրիշներ ընդհակառակն այս կարծիքին կը հակառակէին և կը պնդէին թէ պէտք էր վարպետութեամբ և խոհեմութեամբ պատրաստել Կայսրը ճշմարտութիւնը իմանալու։

Կայսրութիւնը ա՛լ աւելի տաժանելի էր որ Կայսրը, իր վեհոգի ծրագիրները մտածելով, կը ճեմէր քաղաքին յատակագծին առջեւ, մերթ ընդ մերթ ճամբան դիտելով, զուարթ ու խրախճանական մը չրմտնքներուն վրայ։

— Ո՛չ, անկարելի է կ՚ըսէին հետեւորդ զօրավարները ուսերնին թօթուելով և չհամարձակելով աւելցնել թէ ծաղրելի է։

Սակայն Կայսրը, ի զուր սպասելէն յոգնած, և դեռ բաւանի իր հոգատարութեամբ զգալով որ հանդիսաւոր պահ մը վեհափառ ըլլալու համար կարճ պէտք է ըլլայ, ձեռքով նշան մը ըրաւ։

Թնդանօթի հարուած մը թնդաց և Մոսկուան պաշարող ֆրանսացի զօրքերը բոլոր դուռներէն քաղաք մտան։

Զիրար մղելով, բռնազբօսիկ և մանր քայլերով, պիտուրները կը յառաջանային փոչիէ ամպերուն մէջէն՝ օդը թնդացնելով իրենց երկարաձիգ ճիչերով։

Զինուորներուն չարժումէն քչտելով, Նաբօլէոն յառաջ խաղայ մինչեւ Տօրոկոմիլով թաղմբը, յետոյ նոր դադար մը առաւ պատգամաւորութեան սպասելու համար։

ԽԱ.

Մոսկուա ամայի էր։ Տակաւին հոն մարդիկ կը գտնուէին, իր բնակիչներուն չիսնեորդ մասը մնացած էր, և սակայն Մոսկուա ամայի էր։ Ամայի էր վիթխարի մը պէս որ իր թագուհին կորնչուցած է և կը սկսի թօչնիլ, երբ Նաբօլէոն, խանջ, մատանջ ու զայրացկոտ, սպասեց պատգամաւորութեան, քաղաքավարական ա՛յն գործին, որմէ Ռուսիա, իր կարծիքով, չէր կրնար վրխպիլ իրեն հանդէպ։

Երբ բոլոր հնարաւոր խնայութիւններով իրեն յայտարարուեցաւ թէ Մոսկուա ամայի էր, զայրոյթով դիտեց իր խօսակիցը և երեսը մէկ կողմ դարձնելով չարտնակեց չափել անհնակը։

— Կա՛ւքս, ըսաւ։

Իր քովը առաւ ապաստարկու զօրավարը և արուարձանի մուտք։

«Մոսկուա ամայի է, ինչ անհաւատալի դէպք», ըսաւ ինքնիրեն։

Քաղաքին խորը չմտափանցեց, այլ Տօրօխովկով արուարձանին մէկ պանդոկին մէջ կեցաւ։

ԼՕՌ

Սեպտ. 14ի իրիկունը, Քութուսովի հետ իր տեսակցութենէն վերջ, կոմս Րօսթոփչին, պատերազմական խորհուրդին խորհրդակցութեանց մասնակցելու հրաւիրուած ըլլալով մահու չափ վիրաւորուած և զայրացած, նաև սա՛ պարագային ալ թէ Քութուսով՛չ մէկ ուշադրութիւն չէր ընծայեր իր ծառայութեան առաջարկութեանց, և մանաւանդ տեսնելով որ Քութուսովի բանակատեղին մէջ մայրաքաղաքին հայրենասիրութեան խնդիրը ո՛չ միայն կը նախատուէր իբրեւ երկրորդական բան մը, այլ նոյն իսկ բոլորովին աւելորդ, Մոսկուա վերադարձաւ։ Ձախէց և առանց հանուելու փուռեցաւ բազմոցի մը վրայ, բայց առաւօտեան ժամը մէկին Քութուսովի կողմէ իրեն նամակ մը բերող թղթատարը արթընցուց զինքը։ Վերին հրամատարը կ՛իմացնէր կոմսին թէ ռուս զօրքերը կը քաշուէին Րիազանի ճամբուն վրայ Մոսկուայի հետևը, և կը խնդրէր իրմէ ոստիկանները ղրկել՝ զօրքերուն ուղեկցելու քաղաքէն անոնց անցչին միջոցին։

Երկար տեւնէ իւեր արդէն Րօսթոփչին գիտէր որ Մոսկուա պիտի լքուէր, սակայն Քութուսովի մէկ հրամանին ձեւով իրեն հաղորդուած այս լուրը, զոր ընդունեց գիշերը առաջին քունէն ելած պահուն, զարմացուց և զայրացուց կոմսը։

Րօսթոփչինի զայրոյթը այն պատճառաւ աւելի բուռն էր որովհետեւ աւելի ուժգնօրէն կը զգար իր յանցանքը։ Մոսկուա թողած էր կառավարութեան բոլոր գոյքերը, զորս ապահով տեղ մը փոխադրելու հրաման արուած էր իրեն, և այլեւս միջոց չկար զանոնք տանելու։

Սմբողջ գիշերը Րօսթոփչին անդուլ հրամաններ կուտար, և իր հետեւորդ մարդիկը երբեք այնքան հնոզած ու բարկացած տեսած չէին զինքը։

— Ձե՛րդ Վսեմութիւն, կայսերական գոյքերուն վարչական Տնօրէնը մարդ ղրկելով հրահանգ կը խնդրէ...։ Կոնսիստորիան, ծերակոյտը, համալսարանը... հրահանգ կը խնդրեն... բանտերու Տնօրէնը... յիմարանոցին Տնօրէնը հրահանգ կը խնդրեն...

Այսպէս ամբողջ գիշերը, Րօսթոփչին կարճ ու ըզբզռուած հրամաններ տուաւ, որոնք ցոյց կուտային թէ այլեւս անհրաժեշտ չէին, թէ այնքան հոգածութեամբ իր պատրաստած ամբողջ գործը մէկու մը կամքով վերէ վայր կը չրջէր, և թէ այդ մէկը պիտի կրէր պատասխանատուութիւնը։

— Է՛ ուրեմն, ըսէ՛, այդ անպիտան վարչութեան թէ իր վաւերաթուղթերուն չուրջ հակողութիւն կատարելէն ետքերը ճար չէ մնացած... Բայց ինչո՞ւ քու չրհանկիրներովդ գլուխս կը ճաթեցնես, անոնք ձի ունին, թո՛ղ երթան։ Պէտք չէ զանոնք Ֆրանսացիներուն լքել։

— Ձե՛րդ Վսեմութիւն, յիմարանոցի Տնօրէնին համար ի՛նչ հրահանգ ունիք։

— Ի՞նչ հրահանգ։ Թո՛ղ բոլոր պաչաոնեանները մնկնեն... Գալավ յիմարներուն, թո՛ղ քաղաքը թող ասո վանանք, քանի որ յիմարներ ունինք մեր բանակին պլուխը, ասոնք չաս մեծ իրաւունք ունին ազատ ըլլալու։

Բանտարկեանները ինչ ընենք հարցուցին, կոմսը պոռաց.

— Ինչ, երկու վաչա վինուո՞ր կ'ուզէիր զանոնք պահելու համար։ Ամենքն ալ ազատ արձակէ։

— Զերզ Վահռաֆիւն, քաղաքական յանցաւորներ կան, Մէխքալ, Վերնչակին...

— Վերնչակի՞ն... տակաւին չկախուեցա՞ւ անիկա, գոչեց Բաթիոքչին, հոս բերէք։

ՎԵՐՋ ՀԻՆԳԵՐՈՐԴ ՀԱՏՈՐԻ

ՎՐԻՊԱԿ.—Ե.րդ հատորին 880 երեսին մէջ «Պէտք է երթալ բերել , ըսաւ խասխու»ը պէտք է կարդալ «— Պատնէշներուն կոչմը երթանք, ըսաւ խըսխու։»

"ԿԻԿՕ,,-Ի ՏԱՐԵԳՈՅՑԸ

Հրատարակ եկած է «ԿԻԿՕ»ի ՏԱՐԵԳՈՅՑԸ, յօդուածներ ունին՝ ԵՐՈՒԱՆԴ ՕՏԵԱՆ, Յ. ԱԼՓԻԱՐ, ՔԱՍԻՄ, Դ.Ր. ԹՈՐՈՍԵԱՆ և ազգային բոլոր զաւեչտապիրները։

Բազմաթիւ ծաղրանկարներով։ Գին 5 դրուչ։

ՆՈՐ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

ՋԱՐԴԱՐԵԱՆ ԴՐԱՏՈՒՆ.— «Թշուառներ» Վ. Հիւկօ-է 60, «Արգասաւորութիւն» Էմիլ Զօլա-է 15, «Թափառական Հրեայ» Է. Սիւ-է 10, «Հազար եւ մէկ գիշերուներ» 30, «Սատանայ տուն» Տ. Զիրուճի-է 5, «Կարապետ» Քասիմ-է 16, «Մորմրդաւոր աղջիկը» Քասիմ-է 10 դրուչ։

ԱՇՃԵԱՆ ԴՐԱՏՈՒՆ.— «Կուս Մօնրէ Բրիսթօ» Ալեքսանտր Տիւմա-է 60 դրուչ։

ՊԱԼԵՆՑ ԴՐԱՏՈՒՆ.— «Յարութիւն» Թօլսթօ-է 20, «Անկա Քարէնին» Թօլսթօ-է 15 դրուչ։

ԳԼՂՃԵԱՆ ԴՐԱՏՈՒՆ.— Դրախտի ընտանիք 7, Ժիրայրի կենսագրութիւնը 7, Երկինք, Երկիր կամ ջրհեղեղը 2, Քաղաքական ուսուցուցիչ 5, Հերոսուհիներ 3, Բռնակալին մահը 3, Փախստականը 2, Ազատութիւն քաղաքական 2, Այրած քնար Բիւկեանի 3, Ճշմարտութիւն 3 դրուչ։

ՀՐԱՊԱՐԱԿ ԵԼԱԾ Է Արմէն Շիտանեանի «Աքսորականը» անուն ազգային կեանքէ մէկ վէպը։ Կեդրոնատեղի՝ Զարդարեան գրատուն և «Եփրատ» գործակալութիւն։